

Garai László

JÓZSEF ATTILA

identitásai

Alkotáspszichológiai esettanulmány

GARAI LÁSZLÓ

JÓZSEF ATTILA IDENTITÁSAI
ALKOTÁSPSZICHOLÓGIAI ESETTANULMÁNY

Magyar Filmtörténeti Fotógyűjtemény Alapítvány

2005

GARAI LÁSZLÓ

JÓZSEF ATTILA IDENTITÁSAI

Alkotáspszichológiai esettanulmány

Támogatók:

Nemzeti Kulturális Örökség Minisztériuma
a József Attila Emlékév 2005 pályázat keretében támogatta

„Budapest Bank Budapestért” Alapítvány

Kiadó: Magyar Filmtörténeti Fotógyűjtemény Alapítvány
1145. Budapest. Róna u. 174.
Tel/fax: 252-4148
filmfoto@axelero.hu
Felelős szerkesztő: B.Müller Magda
Tördelőszerkesztő: Gazdaságpszichológiai Bt.
Nyomdai előkészítés: Colorcom Repro kft
Címlapterv: Budai Tamás Colorcom Repro kft
Címlap fotó: B.Müller Magda
Készült az Artphoto-Press Nyomdában
Ügyvezetők: Bauer Nóra, Müller Sándor
Gépmesterek: Simon Norbert, Bertók Szabolcs
Copyright Garai László, 2005
ISBN 963 219 733 X

TARTALOM

Fejtő Ferenc: Előszó Garai László József Attila-könyvéhez	10
Bevezetés	12
<u>ELSŐ RÉSZ: IDENTITÁS</u>	21
„Másként ejtjük a szót...” – A társadalmi identitás	22
„Párbeszéd”	22
A szociális identitás	25
A szociális kategorizáció	27
A kategorizációs jelölő	30
A történelmi identitás	32
Paradoxonok	35
A viszony	35
A negatív paradoxon	41
A szociális identitás és a szociális kategorizáció paradoxonjai	42
Esszék az identitásról	45
Egy kétértelmű életút egyértelműsége: Mussolini	45
A forradalmár szocialista	45
A harcos és a termelő	46
Válság és váltás	48
Ugyanazt másképpen – mást ugyanúgy (Köcski Margit)	49
Strukturális igazodás gyerekeknél	49
A felnőtt gondolkodása	52
Bolsevik struktúrák	55
Mit jelent „bolsevik”?	55
Identitásalakítás a bolsevik típusú társadalmi struktúrában	56
Bolsevik típusú önfegyelem és a tökéletes monopólium absztrakciója	60
Pszichológiai széljegyzetek Rajk László abszurd drámájához	62
Lear király paradoxonja	66
<u>MÁSODIK RÉSZ: JÓZSEF ATTILA</u>	72
„Alkosd meg végzeted” – Alkotáspszichológiai esettanulmány József Attiláról	73
„...elvelyültem és kiváltam”	75
Háttér és választás	76
Szükséget szenvedni	80
A Marx történetfilozófiája szerint való munkásosztály	81
Aki nem dolgozik, ne is egyék	83
Proletár-költő: contradictio in adjecto	87
Áll az identitás-építmény	90
„Kiterítetek ügyis”	93
Stigma	93
„Nekem mindegy”	97
A leépítés	100
„Miért nincs még szocializmus?”	105
„Ez éles, tiszta szürkület való nekem”	108
A meglett gyermek	111
„...gondolsz egyet s van”	115
Egy furcsa vers s egy furcsa közzététel	115
„...kétes létben a bizonyosság”	121
József Attila-esszék	132
József Attila ötleteinek szabadsága	132
József Attila utolsó hónapjairól	136
Telefon- és levélváltás Flóra asszonnyal	139
Végző	141

Szabolcsi Miklós és Szilágyi Péter
emlékének ajánlom, nemcsak a
kitűnő József Attila-kutatókat
idézve, hanem mindenekelőtt két
nagyszerű magyartanáromat

Vasútnál lakom. Erre sok
vonat jön-megy és el-elnezem,
hogy' szállnak fényes ablakok
a lengedező szösz-sötétben.
Igy iramlanak örök éjben
kivilágított nappalok
s én állok minden fülke-fényben,
én könyöklök és hallgatok.

Eszmélet

FEJTŐ FERENC: ELŐSZÓ GARAI LÁSZLÓ JÓZSEF ATTILA-KÖNYVÉHEZ

Garai Lászlót nem tartom szükségesnek bemutatni a magyar olvasókörzségnek, amelynek figyelmét – mint az enyémet is – felkeltették, többek közt, a *Világosság*-ban, és a *Magyar Tudomány*-ban megjelent tanulmányai. A bemutatást teszi feleslegessé az a válasz is, amelyet a könyvének „Bevezetés”-ében saját maga által föltesztelt kérdésre ad: hogy egy gazdaságpszichológiai tanszéket vezető egyetemi tanár hogy jön ahhoz, hogy oly behatóan foglalkozzék József Attilával. Garai László egy alkotástörténeti tanulmányban teszi ezt, amelyben Arisztotelésszel szemben Galilei logikája szerint halad, Lewinnek – a korán elhalálozott pszichológusnak – módszertani ajánlását követve. Ezzel demonstrálja, hogy így olyan eredményhez juthat a kutató József Attila egyéniségének és művének átvilágításában, ami a költővel 100. születésnapjának alkalmából foglalkozó számos elemzés közül kiemelkedik. A lewini módszertani ajánlást Garai Freud módszerével együtt hasznosította, amelynek tudnivalóan az a lényege, hogy mindaz, amit az alkotó tesz, mond, érez és kifejez, tünetként értelmezendő, amely sorozatos pszichikus elaborációk során képződik. Garai könyvének figyelmes elolvasásából következik, hogy azt is mint egy jelentékeny technikai apparátussal és elemző képességgel rendelkező tudós igyekezetének tünetét kell olvasni, aki mint a pszichológusoknál és az antropológusoknál szokott jelenség, rendszerint már műve készítése elején tudja, hogy meg fogja találni, amit keresett.

Engem Garai könyvének főleg az a része érdekelt, amelyben József Attilának a kommunista ideológiával való viszonyát elemzi. Erről a témáról – mint ahogy ő maga említi – alkalmam volt 1981 óta többször beszélgetni vele. Egyetértettünk abban, hogy rövid alkotó életének korábbi szakaszában József Attila mélységesen meg volt győződve Marxnak, főleg a fiatalkori, a német idealista irodalomban gyökerező marxi világszemléletnek alapvető tételeiről. Erről József Attila több gyönyörű szép költeménye tanúskodik. Amikor őt megismertem 1931-ben, teljesen elmerült a Marxtól származtatható s Lenin által hangsúlyozottan forradalmi társadalomtörténeti ideológiában.

Viszont 1933-34-ben közeli tanúja voltam annak, hogy milyen mélységesen kiábrándította Attilát a kommunizmusból a III. Internacionálé politikája, amely azon az illúzió alapult, hogy a szociáldemokrata munkásmozgalomnak szociálfasizmusként való megbélyegzése s a náciknak konkrétan nyújtott segítség a szociáldemokrata kormány megdöntésében a német kommunista párt hatalomra jutását meg fogja gyorsítani. József Attila, aki e kérdésben tisztábban látott, mint a magyar és a szovjet elvtársak, megpróbálta meggyőzni azokat hiedelmeik téves és mélyen erkölcstelen voltáról, ám ez nem sikerült neki, úgyhogy nem várva meg, hogy kizárják, saját magát zárta ki a kommunista mozgalomból. Oly messzire ment csalódásában, hogy a korábbi években írott harcos proletár

verseinek is az agresszív élet tompította valamelyest az újabb kiadásokban. Ezt az eljárását mellesleg több esetben nem helyeseltem. Abban azonban már nem értek egyet Garai Lászlóval, hogy a szovjet állam és az Internacionálé politikájának 1935-ös fordulata a szociáldemokratákat magába foglaló népfront irányában és ebből következőleg a spanyol forradalomnak adott (nemsokára azonban képmutatónak bizonyult) segítség visszafordította volna József Attilát az elhagyott párt felé. Hogy ez a fordulat (amelyet négy év után – de azt már Attila nem érte meg – egy újabb 180°-os fordulat követett: a Ribbentrop-Molotov paktum, amely megcáfolta) Attilát is megzavarta, arról nem volt kétségem, de abban biztos vagyok, hogy József Attila haláláig nem változtatta meg alapvető bizalmatlanságát a szovjet politikával szemben, amely akkor néhány évig az antifasiszta mozgalom vezető szerepét vindikálta magának. Utolsó versei ezt bizonyítják, valamint a befejezetlen posthumus tanulmány, amelyet („Hegel, Marx, Freud” címmel) a *Szép Szó* 1938-as emlékszámában közöltünk.

De ebből csak azt a következtetést lehet levonni, hogy a Lewin nyomán kidolgozott esetelemző módszer sem tévedhetetlen, de azt nyilván Garai László sem gondolja, hogy az lenne. És nem von le semmit érdeméből, hogy részben a módszerének köszönhetően kitűnő elemzéseket tud nyújtani József Attila személyiségének és alkotóművészetének alaposabb megértésére.

Párizs, 2005 november

BEVEZETÉS

mely valamelyest hosszúra nyúlik majd, mert több feladatot is meg kell oldania: megmagyarázni, hogy jön egy gazdaságpszichológus a József Attila-kutatáshoz – bemutatni a módszert, amellyel alkotáspszichológiát lehet művelni, anélkül, hogy polihisztorként tetszelegne az ember – alkalmat adni az olvasójának, hogy eldöntse, érdemes-e vállalnia egy olvasói interaktivitást a további szöveggel – bemutatni, mit kap majd cserébe az olvasói interaktivitás fáradságáért

Hogyan? Szívgyógyász meg rendőr után most egy gazdaságpszichológus? József Attiláról most már bárki írhat?

Bárkiről nem tudnék s nem is akarnék számot adni, de ami jómagamat illeti, amikor az Egyetem, amely egy ideig – *a visszavonásig* – József Attilának a nevét is viselte, könyvtárának honlapjára feltette egy korábbi József Attila tanulmányomat, már akkor azzal kellett szembesülnöm, hogy megmagyarázzak valamit, ami a potenciális olvasók szemében esetleg látványnak is groteszk volt:

Alkotástörténeti esettanulmány József Attiláról

Garai László DSc, tszv. egyetemi tanár
JATE GTK Gazdaságpszichológiai Tanszék

**Gazdaságpszichológiai
tanszéket vezető
egyetemi tanár hogy
jön József Attilához?**

Hogy egy gazdaságpszichológiai tanszéket vezető egyetemi tanár *hogy jön* József Attilához? A címhez tartozott egy jegyzet, amely válaszolni próbált e kérdésre. Dolgomat akkor nem segítette, hogy a jegyzetből kiderült, visszaesőként követtem el a József Attilával való foglalkozást:

Az alkotástörténeti esettanulmány későbbi egyetemem akkori névadójáról eredetileg a *Világosság* mellékleteként jelent meg.¹

A szöveg meghatározó része lett az *akadémiai doktori értekezésnek*, amelynek védésére két évvel később került sor.^{II} Az értekezés bizonyos részei utóbb könyvben is megjelentek; s ezen belül a József Attila-tanulmány^{III} volt az a szöveg, amely azután a mondott címen felkerült a szegedi Egyetemi Könyvtár honlapjára, nagyon fontos kiegészítésekkel (részben már a felhelyezéskor, részben – az Internet adta technikai lehetőségeknek köszönhetően – e könyv megjelenéséig folyamatosan).

Az első szöveg megjelenését követően Illyés Gyuláné rendelkezésemre bocsátotta azt a félig elkészült jegyzőkönyvet, amelybe egy ugyancsak félig elvégzett Rorschach-vizsgálat során jegyezte fel József Attilának az első öt Rorschach-táblára adott 181 válaszát. E próba további sorsát meghatározta, amit róla Flóra ír emlékirataiban: „[...] legfeljebb teljes vizsgálatsorozatból mertem csak ítélni, de soha nem egy vizsgálat eredményéből, hát még egy félből.” A személyiségvizsgáló

¹ A római számok végjegyzetet jelölnek.

teszt eredeti rendeltetésének szempontjából így a kapott adatok el is veszhetnek volna.² Ám amikor Illyés Gyuláné hozzájárult, hogy az ő jegyzőkönyvén az én feldolgozási módszerem kerüljön alkalmazásra, akkor József Attila identitás-történetének s ennek közvetítésével alkotástörténetének megismeréséhez ugyanezek a jegyzőkönyvi adatok, ellenkezőleg, pótolhatatlan hozzájárulásnak bizonyultak.³

A kérdésnek, hogy hogy jön József Attila alkotástörténetéhez egy gazdaságpszichológus, a megválaszolását segítette viszont, hogy akkoriban jelent meg a *Magyar Tudomány*-ban egy vitacikkem az **interdiszciplináris kutatások halmozottan hátrányos helyzetéről**^{IV}. Ez a tanulmány a magam négyévtizedes kutatási tapasztalatai alapján olyan módszertani megfontolást mutatott be, amely lehetővé teszi, hogy együtt kezeljünk olyan problémákat, amelyeket pedig hivatal és megszokás külön illetékességébe sorol pszichológia vagy közgazdaságtan, filozófia vagy agykutatás, politikatudomány vagy éppenséggel József Attila-kutatás egyikének vagy másikának. S mindezt *anélkül, hogy bárki holmi polihisztor képében tetszelegne*. Ehelyett Kurt Lewin ajánlásának komolyan vételéről volt szó.

Kurt Lewin a pszichológia egyik klasszikusa, s 1931-ben felvázolt egy módszertani programot, amely szerint az ő tudományának is, a fizika példáját követve, meg kell szabadulnia az **arisztotelészi gondolkodásmódtól**. „Az arisztoteléus fogalmakban az [...] objektum mozgását meghatározó vektorokat az objektum mindenestől definiálja. Vagyis [ezek] nem függnek az objektumnak a környezetéhez való viszonyától”. Ezzel szemben a **Galilei-féle gondolati rendszerben**, amelyre az áttérést ajánlotta a pszichológiának Lewin, „az esemény dinamikáját meghatározó vektorokat csak az objektumot és a szituációt egyaránt tartalmazó konkrét egész definiálja.”^V Az Arisztotelész-féle logikát alkalmazó tudós arra figyel, hogy az általa vizsgált tárgyat a maga *tulajdonságai milyen típusba sorolják* – a galileánus logika alkalmazóját azonban a típus mellett érdekli a tárgy *előfordulása*⁴ is, *ahogyan más tárgyakkal való viszonyai meghatározzák*.

Az interdiszciplináris kutatások halmozottan hátrányos helyzetéről

² A feltételes mód használatát itt indokolja, hogy Illyés Gyuláné valójában többször is megtalálta a módot, hogy megkerülje saját – talán túlzónak mondható – szakmai lelkiismeretességét, a Rorschach-jegyzőkönyvet olyan pszichológusoknak bocsátva rendelkezésére, akikről vélhető volt, hogy nem tudnak majd ellenállni a varázsnak és a maguk – pszichológusi – módján elvégzik majd a szöveg feldolgozását, miközben a végső rendelkezést e feldolgozás eredménye fölött Flóra fenntarthatja magának. Ezeknek a pszichológusoknak voltam egyike én is, olyan további kollégákkal egysorban, mint Bagdy Emőke („Majd eljön értem a halott» [József Attila befejezetlen személyiségvizsgálatáról]” In: Horváth Iván és Tverdota György [szerk.]: *miért fáj ma is: Az ismeretlen József Attila*. Bp. Balassi Kiadó/KJK, 1992. 65-107.) és Udvardi József (*József Attila lelki összeomlása*. Bp. Magyar Írók Egyesülete, 2004).

³ Hálával emlékezem meg arról a hozzájárulásról, amelyet Illyés Gyuláné nemcsak ehhez a feldolgozáshoz adott, de – miután ennek eredményét szigorú szemmel napokig tanulmányozta (naponta telefonon tájékoztatva engem a szakmai lelkiismerettel végzett ellenőrzés aznapi eredményéről) – értelmezésem közzétételéhez s ahhoz is, hogy az ezt tartalmazó tanulmány nélkülözhetetlen függelékeként köztegyem József Attila Rorschach-válaszainak jegyzékét is („...amit meglátok hirtelen...» [József Attila pszichológiai tesztjéről]. *Valóság*, 34:4. 1991. 55-71. A tanulmány bővített szövege utóbb megjelent – Bagdy Emőke azonos tárgyú, fentemlített tanulmányával s a két tanulmány együttes függelékeként közzétett Rorschach-jegyzőkönyvvel együtt – In: Horváth Iván és Tverdota György [szerk.]: *Id. mű*, 117-145.).

⁴ A típus és az előfordulás – type és token – szembeállításra Peirce-től származik (Peirce, Charles Sanders: *Collected Writings* [Eds. Charles Hartshorne, Paul Weiss & Arthur W Burks]. Cambridge, MA. Harvard University Press, 1931-58. Vol. 4. 537). Lewin módszertani ajánlásával én hozom összefüggésbe – GL

Más kérdés, hogy nemcsak Lewinnek nem volt elég az a tizenhat év, amely ajánlásának elővezetése után még hátra volt neki fájdalmasan korán – ötvenhét éves korában – bekövetkezett haláláig, hogy a maga módszertani igazságára rávezesse a pszichológiát, de a pszichológia számára sem az azóta eltelt háromnegyede egy évszázadnak, hogy ne legyen többé érvényes, amit erről a tudományról akkor Lewin megállapíthatott: „Az a mód, ahogyan [az arisztotelészi] felfogást a... pszichológia körüli vitákban szakadatlanul és újra meg újra kifejtik, még részleteiben is hasonlít azokra az érvekre, amelyekkel az [arisztotelészt felváltó] Galilei-féle fizikának kellett megküzdenie. Hogyan is juthat eszébe valakinek, mondták akkoriban, hogy egyetlen mozgási törvénybe akarjon belefoglalni olyan minőségileg különböző jelenségeket, mint a csillagok mozgása, a levelek szállongása a szélben, a madarak röpte és a kövek gurulása a lejtőn.”

**Kísérlet Lewin
módszertani ajánlá-
sának követésére**

Jómagam viszont megpróbálkoztam vele, hogy kísérletet tegyek a Lewin módszertani ajánlásának követésére az általam folytatott kutatásban.

A hivatkozott *Magyar Tudomány*-cikkben bemutattam, hogy számomra a Lewin által szorgalmazott módszer hogyan adott módot arra, hogy a szóba került s gyanúba is kerülhető polihisztor-allűr nélkül foglalkozzam

egy, a természettudomány és a történettudomány szemléletét egyesíteni tudó **kétfókuszú pszichológia** létesítésével;^{VI}

e kétfókuszú szemlélet alkalmazásával a **specifikusan emberi alapszükséglet** hipotézisében, amely egyszerre magyarázza azt is, ami az ember szükségletstruktúrájában azonos az állatokéval, és azt is, ami megkülönbözteti őt azoktól;^{VII}

elmélettel egy olyan **szociális kategorizációról**, amelyben egyszerre történik a szociális identitás^{VIII} kimunkálása és egy olyan pszichoszomatikus teljesítmény genezise, amely a kialakuló identitás jelölőjeként szolgál;^{IX}

ennek az elméletnek az alkalmazásával – részt véve egy longitudinális kutatásban – a **gyermek beszédteljesítményének kifejlődésére**;^X

a szociális identitás feldolgozásának **paradox szerkezetével**;^{XI}

a szociális identitás idői változatával, a **történelmi** identitással;^{XII}

szociális identitás-elméletem alkalmazásával a gazdaságpszichológiában egy olyan koncepcióban, amely a **gazdasági folyamatokban és tranzakciókban a pénzzel egyenlő súlyúvá váló közvetítő**ként kezeli a társadalmi státusz viszonyrendszerében adott, de pszichikusan feldolgozott identitást;^{XIII}

az exkluzivitási mérték technikájának kidolgozásával az identitás-érték mérhetővé s a pénzben kifejezett értékekkel kölcsönösen átszámíthatóvá tételére;^{XIV}

a modernizáción belül a **második modernizáció**^{XV} megkülönböztetésével mint olyan XX. századi időszakéval, amelyben az előző két pontban említett közvetítő hatás fellép, s az emberben kiképeződő pszichikus potenciál általában gazdasági hatótényezővé válik;

a **XX. századi totális államoknak** mint emberi tőkét termelő és hasznosító szerveződéseknek a vizsgálatával;^{XVI}

ennek keretében a **létező szocializmus** társadalmán belül olyan mélystruktúrának a feltárásával, amelynek működéséről azt a sejtést fogalmaztam meg, hogy az az emberi tőkével való gazdálkodás, általánosabban pedig egy információgazdálkodás funkcióit látta el;^{XVII}

annak a **diszponáló**, ill. **indisponáló hatásnak** megállapításával, amelyet az emberi tőkére is kiterjedő tulajdonviszonyok a pszichikus teljesítményre gyakorolnak;

ez utóbbi hatáspárnak és egy neki megfeleltethető **interindividuális struktúrának**, ill. az agy teljesítményt facilitáló vs gátló hatásának és modulokból funkcionálisan építkező intraindividuális struktúrájának párhuzamba állításával.^{XVIII}

**Az identitás a pénzzel
egyenlő súlyú közvetítője
gazdasági folyamatoknak**

A József Attila-kutatásba való bekapcsolódásomat ennek az egész együttesnek a hátterén kell megítélni, s nem csupán a gazdaságpszichológiai vonatkozású részeiét.

Még akkor is így van ez, ha megállapítható, hogy jelen könyv és *Identitásgazdaságtan: Gazdaságpszichológia másképpen* c. könyvem bizonyos értelemben egymás ikerkönyvei. Mindkettőben a szociális identitás a rendező elv. De ezen belül az *Identitásgazdaságtan*-ban az identitással kapcsolatos megfontolásokat a jelenségeknek arra az univerzumára alkalmazom, amelyben *társadalom reprodukál tömegterméket* – a jelenlegi alkotáspszichológiai vizsgálódás ugyanezeket az összefüggéseket azon az univerzumon engedi érvényre jutni, amelyben *egyén alkot soha nem volt egyedi művet*.

A József Attila-kutatásba sem olyan igénnyel kapcsolódtam, hogy polihisztorként nyilvánuljak, hanem hogy a Lewin-féle módszertani ajánlásokat követve lélektani, jelesül **alkotáslélektani** vizsgálódást folytassak.

Persze, aki alkotáslélektani kutatásba fog, annak érdemes számon tartani, amit a tárgyról magánál József Attilánál olvashatunk: „...a lélektan csak lelki tényekről szolgáltat ismereteket, de véle értékelni nem tudok. Erre más, évezredes módszereink vannak.”^{XIX}

Erre az összefüggésre gondolhatott doktori disszertációmnak fentebb említett védésekor három kitűnő opponensem közül az, aki figyelmét – a maga szakmai érdeklődésének mentén – leginkább az értekezés József Attiláról szóló fejezetére fordította: Bókay Antal. Amikor szövegemnek dicsérte szociálpszichológiai gondolatmenetét, a benne bemutatott folyamatról hozzátette, hogy az ő, Bókay Antal minden addigi ismerete őt arra engedi következtetni, hogy „ez a szociálpszichológiai szempontból oly hiteles folyamat nem arról az emberről szól, akit a magyar irodalomtörténet-írás József Attilaként ismer”.

E régi történet most azért érdemel említést, mert kettőnk akkori vitája maradéktalanul igaz jelen könyv alkotáspszichológiai gondolatmenetére is. Opponensemnek akkor örömmel adtam igazat. Örömmel afölött, hogy szóvá tette ezt az eltérést, s így esettanulmányom József Attilájáról elmondhattam, amit most megismételhetek: hogy nemcsak azzal a József Attilával nem azonos, akit a szerzőről levált költői szövegek idői elrendeződéseként az irodalomtörténet-írás ismer; de azzal a másik József Attilával sem, akit a filozófiatörténet-írás kezdett vitánk időpontjára már ismerni a szerzőről ugyancsak levált gondolati szövegeket rendezve időrendbe^{XX}; továbbá azzal a harmadikkal sem, akit a párttörténet-írás ismert; sem azzal a negyedikkel, akin az elmeélettörténet-írás vitatkozik. De továbbá nem is arról a József Attiláról volt szó a disszertációban s lesz szó jelen esettanulmányban, aki „egyfelől elmebeteg, másfelől zseniális költő”, s akivel kapcsolatosan újra meg újra fontolni lehet, hagyott-e valamiféle nyomot versein a súlyos betegség; vagy például gondolkodásán élettörténetének olyan akcideneciái, mint hogy bekerült a kommunista pártba, meg kikerült belőle. Esettanulmányom olyan József Attiláról szól, akinél költői szövegek és gondolati szövegek, továbbá élettörténetének cselekvései és szenvedései között összefüggés van, s az összefüggést az teremti meg, hogy újra meg újra definiálnia kell társadalmi azonosságát. S hogy ennek az újradefiniálásnak eszközeként tekintem, s ebből az összefüggésből származtatom költészetének, filozófiájának, életvezetésének, betegségeinek és öngyilkosságának tényeit.

A módszertani felismerés, amelyet itt hasznosítottam, Freudig megy vissza, akinek nyomán én is úgy tekintem, hogy mindazt, amit az ember tesz, mond, gondol vagy érez, **tünetként** kell értelmezni, mely egy olyan **pszichikus elaboráció** során képződik, amely által hangsúlyt kap vagy kiszorul az ember élményéből identitásának egyik vagy másik meghatározottsága. A módszer konkrét kialakításában Saussure adott figyelemreméltó eligazítást, amikor a nyelvvel kapcsolatosan megállapította, hogy „mechanizmusa teljes egészében azonosságokon és különbözőségeken gördül”, úgy, hogy ha meg akarjuk érteni a jeleket, akkor tudni kell, hogy „ezek csakis megkülönböztető értékek, amelyeket

Lewin-féle módszertan mentén alkotáslélektani vizsgálódást folytatni

**A módszer forrásai:
Freud és Saussure**

nem tartalmuk határoz meg pozitíve, hanem a rendszer más tagjaihoz való viszonyuk negatíve”. Legpontosabban így jellemezhetők: „azok, amik a többiek nem.”

Ennek a metodológiának megfelelően vettem össze egymással József Attilának olyan, különböző időszakokból származó s olykor jellegükben is különböző – egyszer a mindennapi beszélt nyelvben rögtönzött, máskor levél írásakor fontolt, hol zsurnalisztikai, hol meg bölcséleti, majd egy pszichológiai teszt által provokált, majd meg poétikai – szövegeit, amelyeknek egyikéből úgy kerül át a másikba egy kép, egy rím, egy élettörténeti vagy kultúrtörténeti utalás, egy ritmikai képlet, egy gondolat, egy logikai szerkezet stb., hogy e tényező változatlan-sága és szövegkörnyezetének változása együtt adja meg a többiekhez viszonyított értéket, amelyet tekintetbe kell vennie annak, aki az alkotás titkaira kíváncsi.

Intertextualitás? Majdnem. Szöveget szöveggel vetek mindenkor össze; nem keresek hozzá előidéző okot abban, hogyan kárált a tyúk, amelyet József Attila kénytelen volt sétáltatni a Mátyás-téren, sem referenciát, amelynek mentén a vers szövegéből következtetni lehet az életrajz tényezőjeként adott alsó kövére a rakodópartnak. Tartózkodásom a szöveg kauzális és referenciális összefüggéseinek nyomatékos számontartásától nem elvi, hanem tisztán módszertani-technikai jellegű.

Pozitivisták tekintetbe-vétel JA-nál, ill. Kosztolányinál

Nem hiszem, hogy ezeknek az összefüggéseknek pozitivisták tekintetbe vétele kikerülhetetlenül nivótlanná tenné a szöveg megközelítését, amint ezt mostanában egyre gyakrabban olvashatni a vele szembenálló hermeneutikai felfogás híveinél⁵. Az igazság valószínűleg az, hogy ha egy szöveg kezelése „ön-erőből” színvonaltalan, akkor nemcsak az alkalmazott módszertantól független a nivótlansága, de még attól is, hogy az, aki a szemléletet éppen alkalmazza, nem tanúsít-e más alkalmakkor akár zseniális intuíciót a szövegértelmezésben. Mint akár maga József Attila, akiről Németh Andor erős nehezteléssel írja meg, hogy amikor az ő, Németh Andor előadásához korreferátumot kellett tartania, akkor amellet adott elő – megbotránkoztató – érveket, „hogy a vers szépségei eredetükre visszameztelenítve nemi ingerek és belső szekréción folyamatok”. Másfelől, ugyancsak ok hozzárendelése történik író által meg- (ill. meg nem) alkotott szöveghez, amikor Kosztolányinál azt olvassuk a nagy válság mélypontján, hogy ennek borzalmát az ő nemzedéke nem tudja megírni, de „azok a gyermekek, akik most némán kuporognak egy díványon, s öntudatlanul szemlélik munkanélküli apjukat, ezek valamikor majd megszólalnak és ki fogják fejezni, hogy mit éreztünk ma mindnyájan. S az ő munkáikból igenis áradni fog napjaink tépettsége és reménytelensége...”.

E könyv alkotáspszichológiai szövegértelmezésében pozitivisták és hermeneutikai gondolatmenetek egyaránt csak járulékos tényezőként szerepelnek. De *a szövegek között mindig ott áll közvetítőként a szociális identitás, ahogyan azt az ember pszichikusan feldolgozza*. Amikor József Attila meglévő szövegek hátterén új szöveget alkot, ezt az alkotást – emellet fogok érvelni – mindig egy másik közvetíti: az, amellyel az élettörténetileg és társadalomtörténetileg éppen adott pillanatban a szerző meg kell, hogy alkossa a maga identitását.

„Alkosd meg végzeted!”

*

⁵ E két, egymással szembenálló szemléletet mint ilyet fogom kezelni, az alkotáspszichológia módszertani igényeit tartva szem előtt. Eközben elvonatkoztatok attól, az irodalomtudomány szempontjából pedig fontos különbségtől, amely az egyik póluson éppúgy megkülönbözteti egymástól a kizárólag tapasztalatokra építő és a logikai pozitivizmust, mint a másik póluson a hermeneutikát és a dekonstrukciót.

Eközben a szociális identitást nem annyira úgy tekintem mint emberek **tulajdonságát**, sokkal inkább mint **viszonyukat**, mely szerint például hasonlítanak, illetve különböznek... Kikre is, kiktől is, milyen tulajdonságok tekintetében hasonlítanak vagy különböznek?

Nem annyira tulajdonságunk, sokkal inkább viszonyunk

A közelebbi vizsgálatban az derül ki, hogy ez sokszor másodlagos kérdés. Kisgyerekek, amikor szociális identitásukat alakítják (nemcsak serdülőként, amint ezt hajlamosak lennénk gondolni, hanem esetenként már bölcsődéskorban is!), gyakran sokkal nagyobb súlyt fektetnek arra, hogy például *ugyanúgy* tegyenek, mondjanak, vagy hogy *másképp* gondoljanak, érezzenek egy dolgot, mint arra, hogy mi is ez a dolog, amelynek, s hogy ki az a személy, akinek tekintetében a kérdéses viszonyt megnyilvánítják.

Amikor az egyes emberek identitásképző magatartását behatóan vizsgáljuk, megannyiszor kiderül, hogy ezt a fordított összefüggést, amelyben a viszony fontosabb, mint az, hogy kire és mire nézve áll fenn, nemcsak kisgyerekeknél találjuk, de nagyfelnőtteknél is.

Például József Attilánál. Jelen könyvnek egyik helyén majd elidőzünk annál az epizódnál, amikor társadalmi azonosságának vonatkoztatási kerete a magyarság volt; ezután hosszasan foglalkozunk annak motívumaival, hogy a vonatkoztatási keret a proletariátus lett. Persze, magyarnak lenni merőben más tulajdonságokat jelent, mint proletárnak lenni. Kiderül azonban, hogy József Attila számára nem ezek vagy azok a tulajdonságok voltak fontosak, hanem egy viszony: akár a magyarságban, akár a proletárságban – mindegy, melyikben! – *elvegyülve kiválni* emberség tekintetében. A proletárság végül azért bizonyult jobb anyagnak ahhoz, hogy József Attila számára ezt a formát hordozza, mert lehetővé tette, hogy újra meg újra felmutassa ezt: a kommunisták közé azért lép, hogy módja legyen e radikális munkáspártban *elvegyülve kiválni* proletárság dolgában.

Ismétlés lenne leszögezni, hogy a kommunistaságban sem e politikai kategória tulajdonságai váltak József Attila számára fontossá – ugyanazt a funkciót, mint a kommunista párt, identitásformálásában betölthette volna a kvéker felekezet vagy a sporthorgászok köre is, feltéve, hogy hordozza azt a viszonyt, amelyet József Attila számára ekkor történetesen a kommunista párt hordozott. Tudniillik, hogy erre a minőségre nézve megintcsak kiválik, ha elvegyül... ezúttal saját magában. Elvegyülni saját magában annyit tesz, hogy az ember a maga élményeinek minden egyes pillanatát úgy éli meg, mint ami ugyanahhoz a személyhez tartozik. József Attila számára kivételes időszak volt az önmagával való harmóniáé, amely, társak és versek együttes tanúsága szerint, az alatt a három év alatt – 1929 második felétől 1932 szeptemberéig – vált élményévé, amikor a kommunista párt volt az a kerete, amelynek hátterén identitása kiválhatott.

1929-1932 az önmagával való harmónia kivételes időszaka JA számára

S a **forma** – elvegyülve kiválni – lehetőségei, hogy új meg új **anyagon** megismételtessek, ezzel még nem érnek véget. Egy 1934 körül keletkezett töredékében ez olvasható például József Attilánál:

[...] a többi nép közt elvegyültem én,
majd kiváltam, hogy azután kiváljon
sok gondom közül ez a költemény

A forma immáron nemcsak annak a viszonynak a formája, amely identitását, hanem azé is, amely a legfontosabb teljesítményét határozza meg József Attilának: azt, hogy költeményeket, egyáltalán, hogy szövegeket alkot. Vagy, még általánosabban szólva: hogy teljesítményt produkál.

**Alkotáspszichológia:
kapcsolat kutatása az
ember identitása és
teljesítménye között**

Az alkotáslélektani vizsgálódásnak tulajdonképpen nincs is más célja, mint hogy *kapcsolatot találjon az ember identitása és teljesítménye között*. Ezt a kapcsolatot a pszichológia gyakran ma is az ismert logikával kezeli: megállapítja, milyen tulajdonságok jellemzik az embert, s e tulajdonságokból vezeti le, milyen teljesítmény várható tőle. Gonosz embertől gonosztettek várhatók, tehetséges embertől pedig tehetséges művek.

A könyv első részében bemutatandó elmélet ehelyett azt állítja, hogy az ember identitása és teljesítménye között nem annyira tulajdonságok közvetítenek, mint sokkal inkább viszonyok. A közvetítés úgy valósul meg, hogy amilyen az identitások viszonyának a formája, ugyanolyan lesz a teljesítmények viszonyáé. Ha az előbbi forma olyan, hogy *hasonlítsak X-re*, akkor az utóbbi formát is – többnyire tudattalanul – úgy fogom alakítani, hogy *X-hez hasonlóan* tegyem, mondjam, gondoljam vagy érezzem a dolgokat; s ha *különbözni* akarok *Y-től*, akkor mintegy magamtól úgy működöm, hogy hangsúlyt kapjon, hogy megnyilvánulásaim is különböznek *Y-étől* – legyen bár *X* vagy *Y* egy másik személy, egy csoport, amelyre nézve választhatok, hogy odatartozzam-e, vagy egy olyan szociális kategória, amelyre nézve sorsom dönt, hogy mások nagy számával együtt engem is belésorol-e.

**Botránykő a katedra-
pszichológia számára:
szociális kategóriát, cso-
portot, személyt és telje-
sítményt ugyanazon logi-
kai formába foglalni?**

A botránykövet a hagyományos pszichológiai szemlélet számára az szokta jelenteni, hogy hogyan is juthat eszébe valakinek, hogy

egy tág *szociális kategóriát* (amilyen például JA esetében a proletárság),
egy szűkebb *csoportot* (mint a kommunista párt volt az ő számára),
az eleven *személyt*, akit „1905-ben így iktattak be az alkotmányba”
s végül az ő *teljesítményét*

tehát hogyan is juthat eszébe valakinek, hogy mind e *különbözőségeket* ugyanazon formába akarja belefoglalni.

Összevetés céljaira idézzük ide még egyszer, amit Lewin gondolatmenetéből fentebb egyszer már idéztünk: „Az a mód, ahogyan [az arisztotelészi] felfogást a ... pszichológia körüli vitákban szakadatlanul és újra meg újra kifejtik, még részleteiben is hasonlít azokra az érvekre, amelyekkel az [arisztotelészt felváltó] Galilei-féle fizikának kellett megküzdenie. Hogyan is juthat eszébe valakinek, mondták akkoriban, hogy egyetlen mozgási törvénybe akarjon belefoglalni olyan minőségileg különböző jelenségeket, mint a csillagok mozgása, a levelek szállongása a szélben, a madarak röpte és a kövek gurulása a lejtőn.”

S akkor itt még irigykedve történhet Lewin idézése és újraidézése: az ő vizsgálódásának – a maga mezőelméleti megközelítésének^{XXI} megfelelően – csak egy térben strukturált lelki univerzumra volt gondja, amely időben „évmilliókig eljár tengelyén, míg egy kerékfogát újítani kell”. Az identitás világában vizsgálódóknak azonban számot kell vetniük **szociális identitás** mellett még a **történelmi identitással** is.

**A nagyon bonyolult
struktúra tudattalan
kezelése**

Ha ez az alkotáspszichológiai vizsgálódás olyan elméletet alkalmaz, amely ennyire bonyolult struktúra kezelését tulajdonítja az embernek, teljes képzelenség lenne feltételezni, hogy József Attila e nagyon bonyolult struktúrát úgy kezeli, hogy tudatosan számon tartja minden elemét s ennek viszonyát minden további elemével, hogy tudatosan végiglépdeli a közöttük vezető hidakat. A módszertani-elméleti építkezésnek itt is nélkülözhetetlen előzménye Freud felismerése: az, amely szerint az ember a legbonyolultabb – pszichológiai mellett szociológiai, ősi biológiai mellett ősi kulturális tényezőket is magába egyesítő – struktúrákat is képes tudattalanul kezelni. Pontosabban, Freudnál is és az itt következő alkotáspszichológiai vizsgálódásban is arról van szó, hogy a **tudat** és a **tudattalan** együttes működésével történik a struktúrák létrehozása, működtetése, átalakítása, tárolása vagy megszüntetése, miközben a tudat működése megannyiszor elfojtásra kerül, a struktúrakezelő folyamatok ilyenkor tudattalan-ként folytatódnak, majd amikor a tudat működése újra előbukkan, ezt újra meg újra az az élmény kísérheti, hogy felmerülése a semmiből történt.

Amikor e folyamat szöveget varázsol elő, akkor szoktunk inspirációt emlegetni. Az alkotáspszichológiának tulajdonképpen az a dolga, hogy a struktúrában működő tendenciák felmutatásával amellet érveljen, hogy ahol Szent László király csodáját látnánk, ott is megpillanthatjuk a karsztban eltűnő bűvópatak újrakibukkanását.

*

A kitűnő amerikai szociálpszichológus, Elliot Aronson arra figyelmeztet, hogy ha a pontos időt kérdik tőlünk, akkor ne álljunk neki ehelyett elmagyarázni, hogyan történik a zóna-idők számontartása. Terveztem, hogy megkérdem tőle egyszer, mi a teendő, ha olyanoknak mondaná az ember Budapesten a pontos időt, akik ellene vethetik: most hallották a Los Angeles-i rádió időbemondását, és ott kilenc órával kevesebbet mondtak, mint amennyit én akarok velük elhitetni.

„Pontos időjelzés”
és „zóna-idő”

Nemzedékek hosszú sora nőtt fel a Lewin-előtti – az arisztotelészi – pszichológia egyetemén. Nem szóltak nekik a „zóna-időről”, így most jó szakmai lelkiismerettel nem tehetnek mást, mint hogy kétellyel, sőt negatív bizonyossággal fogadnak „pontos időjelzést”. Rákényszerülök ezért, hogy mielőtt ez utóbbiról folyhatna a szó, előbb legyen egy fejezet az előbbiről.

Ennek megfelelően a könyv két részre tagolódik:

Az *első részben* bemutatom azt a pszichológiai elméletet, amely a **szociális identitással** foglalkozik, mégpedig genezisének szempontjából:

hogyan alakul **az identitás felemás anyaga** azokban az ütközésekben, amelyek az egyén élettörténete és a társadalom kultúrtörténete között végbemennek;

miképpen alakítja ebből a felemás anyagból **az identitás egyértelmű formáját** a szociális kategorizáció;

ennek lefuttatását hogyan segíti elő, hogy ez egyszerre két, egymással párhuzamos síkon megy végbe: miközben a szociális kategorizáció kifformálja a szociális identitást, egyidejű testi és lelki megnyilvánulásainkból egy másik, párhuzamos kategorizációs aktussor izomorf módon **kategorizációs jelölőket** formál;

térben ill. időben alakuló és alakított identitás: a **társadalmi azonosság és a történelmi azonosság** hogyan befolyásolják egymást;

hogyan közvetít e kettő az emberi egyed **személyazonossága** és az emberi nem **transzcendens azonossága** között;

miért van az, hogy az így előállott identitás-struktúrában a szociális identitás nem pszichológiai vagy szociológiai **tulajdonságként**, hanem **viszonyként** szerepel;

az így képződő viszonystruktúrában hogyan áll elő a szociális identitásnak önmagát aláásó **negatív paradoxona**, ill. önmagát megalapozó **pozitív paradoxona**?

A szociális identitás közvetít a személyazonosság és az emberi nem között

A könyvnek ezt a részét kiegészíti egy csokra olyan esszéknek, amelyek a most vázolt elméleti-módszertani fejtegetés egy-egy részének az alkalmazását előre bemutatják, mielőtt sor kerülne az egésznek az alkalmazására a könyv tulajdonképpeni tárgyára a *második részben*.

József Attila alkotástörténete ez a tárgy, amelyet az alkotáspszichológiai esettanulmány József Attila identitás-alakulásával és -alakításával összefüggésben vizsgál. Különös tekintettel arra, hogy József Attilának

társadalmi életrajzában szinte nem is volt olyan tényező, mely egyértelműen jelölt volna ki számára **helyet egy társadalmi univerzumban**;

számára ezért sokkal fontosabb lett, mint az emberek átlagának számára, hogy **kategorikussá tegye a maga hasonlóságait és különbségeit** másokkal, akikre felemás módon hasonlított, többé-kevésbé különbözve is tőlük;

JA egy negatív és egy pozitív paradoxon közé szorítva

esetében a szociális identitás menedzselése (= megalkotása és karbantartása) olyan közvetítőjét jelenti intra- és intertextuális összefüggéseknek, amelynek számításba vétele nélkül egy pszichológiát is alkalmazó József Attila-kutatás óhatatlanul belefut a fentebb már említett két rossz módszertani szélsőségnek egyikébe vagy másikába: a pozitivistá determinizmusba vagy a hermeneutikai indeterminizmusba;

mint költőnek számára sokkal inkább életfontosságú volt egy (netán több) olyan szociális identitásnak a megalkotása és karbantartása, amely a József Attila nevű egyén személyazonossága és a „hűvös, örökkévaló dolgok” transzcendens azonossága között közvetít;

identitásai két, egymással ellentétes (egy negatív és egy pozitív) paradoxon satujába szorítva formálódtak.

A könyvnek ezt a második részét is esszék egészítik ki. Ezúttal olyan szövegeké, amelyek anélkül kapcsolódnak József Attilához – a személyhez ill. a műhöz – hogy alkotástörténetébe erőltettség nélkül lennének beilleszthetők. Ezek egyike aztán le is zárja a könyvet.

ELSŐ RÉSZ

IDENTITÁS

„MÁSKÉNT EJTJÜK A SZÓT...” A TÁRSADALMI IDENTITÁS

A fejezet bemutatja a szociális identitás geneziséét: felemás anyagából hogyan alakít egyértelmű formát a szociális kategorizáció; hogyan formál egyidejű testi és lelki megnyilvánulásainkból egy párhuzamos kategorizációs aktussor izomorf módon kategorizációs jelölőket, az így előálló társadalmi azonosság, ill. történelmi azonosság hogyan közvetít az emberi egyed személyazonossága és az emberi nem transzcendens azonossága között, végül annak folyományaképp, hogy az így előállott identitás nem pszichológiai vagy szociológiai tulajdonságként, hanem viszonyként létezik, előáll a szociális identitásnak önmagát aláásó negatív vagy önmagát megalapozó pozitív paradoxona

...hejh burzsoá! hejh proletár! –
én, József Attila, itt vagyok!

„Párbeszéd”

**JA zavarba ejtő verse
Burzsoá és Proletár
párbeszédéről**

a címe az egyik versnek – ama negyven vers közül is, amelyet József Attila kommunista korszaka olyannyira zavarba ejtően hagyományozott e rendszert váltott új századunkra, a legzavarbaejtőbbek egyikének:

Burzsoá:
Szép proletár, hova mégy? No fiam, nézd, állj meg a szóra!
Proletár:
Nem fogsz úgyse becsapni, minek tartasz föl utamban!
Burzsoá:
Áll, jaj, a drága üzem, jöjj, dolgozz, nagy fizetést kapsz!
Proletár:
Öntudatos munkás, amíg él, nem tör soha sztrájkot!
Burzsoá:
Öntudatos munkásról szólsz s az csak te magad vagy!
Proletár:
Én magam-é? Nem társim tettek-e öntudatossá?
Burzsoá:
Társaid eljönnek munkát könyörögni maholnap!
Proletár:
Majd mikor eljönnek könyörögni, velük jövök én is!
Burzsoá:
Gondold meg, hogy az asszony vár az üres fazekakkal!
Proletár:
Eddig is úgy várt, színig üres fazekával az asszony!
Burzsoá:
Kölyköd is elpatkol, már most oly deszka-soványka!

...színig üres fazekával...

Proletár:
 Arra felelj, mért vékony, hogyha töröm magam érte?
 Burzsoá:
 Visszaveszek mindenkit, tégedet újra kidoblak!
 Proletár:
 Együtt tettük le, föl is együtt vesszük a munkát!
 Burzsoá:
 Járhatsz a szád, egyedül csavarogsz majd éhen az uccán!
 Proletár:
 Biz egyedül, kereken tizenöt millió proletárral!
 Burzsoá:
 Látom már, te valál üzmemben a fő-fő uszító!
 Proletár:
 Én, mikor én s amikor nem, akkor a másik, a többi! [...]

Zavarunkat ezúttal enyhítheti, hogy itt most nem verselemzés tárgyaként idéztem e *hexametereket*, hanem mert ez a vers olyan, mintha szerzője egy **kommunikációról** szóló *gazdaságpszichológiai* szakkönyvbe szánta volna, a szigorú szakszöveget teljessé tevő illusztrációnak. A kommunikációra vonatkozó gazdaságpszichológiai tudás arról szól, hogy ez a pszichológiai interakció teljesíti ki azt a gazdasági tranzakciót, amelyben *árujádért pénzt, pénzéért árut kapsz valaki a piacon, s a kommunikációban dől el, hogy kicsoda*. Az pedig, aki ezt a *Párbeszéd*-et írta, úgy látszik, tudja: ha szűkös erőforrás az áru, amelynek megvásárlása a tét, akkor nem elég, hogy pénzt, vagy még annál is több pénzt kínáljon érte:

...jőjj, dolgozz, nagy fizetést kapsz!

Ezen felül jól teszi az ember, ha úgy szólítja meg, akitől az előnyös piaci tranzakciót reméli, hogy a megszólítás **kitüntető identitással** jelölje meg az illetőt. Aki például a nyilvánosház kapujában leste, sikerül-e az arra haladóval piaci tranzakciót kezdeményeznie, az József Attila idején volt stílusban például így szólította meg a remélt üzleti partnert: „Gyere be, szép fiú!”⁶ S József Attilánál hasonlóan:

Kitüntető identitás...

Szép proletár, ...nézd, állj meg a szóra!

Hogy azután létrejön-e az üzlet, ez attól függ, elfogadja-e a megszólított a neki ajánlott identitást, vagy felmutat válaszul valamilyen mást:

Öntudatos munkás, amíg él, nem tör soha sztrájkot!

... és elutasítása

– válaszolja például József Attilánál elutasítólag a megszólított.

Miről van itt szó? Sztrájk van, s a megszólító szeretné egy olyan tranzakcióra megnyerni a megszólítottat, amelyben ez utóbbi, akit a megszólítás megkülönböztet a fajtájától, pénzért cserébe áruként mégis szolgáltatja a munkát a tranzakció

⁶ Vö. pl. [Ez éles, tiszta szürkület...] következő sorával:

Az egyik rám kacsint s azt mondja, szép fiú...

A két üzleti megszólítás hasonlóságát illetően hasonló következtetésre jut Szilágyi Péter: *József Attila időmértékes verselése*. Bp. 1971. Akadémiai Kiadó. 183. old.

kezdeményezőjének, akit is ez a válasz szintén megkülönböztet a maga fajtájától. Ahogyan a kezdeményező hozzáfog a dologhoz, az megfelel a normál piaci árveréses folyamatoknak: „nagy fizetést kapsz!”. Ha a megszólított „nagy fizetésért” is vonakodik a keresett árut szolgáltatni, akkor a szabvány eljárás még nagyobb fizetésnek a kilátásba helyezése, majd esetleg a még nagyobbnál is még nagyobb.

Azonban nem ez történik. A megszólítottak nem az az ellenvetése, hogy ilyen nehéz munkáért, amit ilyen bűzben és koszban végez az ember, még az ígért nagy fizetéssel sincs megfizetve. Ehelyett a maga **szociális identitását** idézi fel és annak a tevékenységnek is a szociális identitását, amelyet áruként meg akarnak tőle vásárolni: „Öntudatos munkás, amíg él, nem tör soha sztrájkot!”

És elkezdődik egy **kommunikációs manőverezés**, amelyben a megszólítottak a taktikája az, hogy a megszólítottat *a társaitól megkülönböztesse s így róluk leválassza* – a megszólított pedig, hogy magát *a társaival azonosítsa s hozzájuk tartozásához ragaszkodjék*.

Burzsoá:

Öntudatos munkásról szólsz s az csak te magad vagy!

Proletár:

Én magam-é? Nem társim tettek-e öntudatossá?

Burzsoá:

Társaid eljönnek munkát könyörögni maholnap!

Proletár:

Majd mikor eljönnek könyörögni, velük jövök én is! [...]

Burzsoá:

Visszaveszek mindenkit, tégedet újra kidoblak!

Proletár:

Együtt tettük le, föl is együtt vesszük a munkát!

Burzsoá:

Járhat a szád, egyedül csavarogsz majd éhen az uccán!

Proletár:

Biz egyedül, kereken tizenöt millió proletárral!

És így tovább.

Milyen érdek fűződik egy ilyen kommunikációhoz? Közvélekedés szerint a kommunikáció az **információforgalom** érdekét kell hogy szolgálja: a kommunikáló felek azért küldenek szövegeket egymásnak, hogy a **szöveg** által hordozott információból megtudjanak egymástól olyasmit, amit nem tudnak, vagy a partnert juttassák efféle tudáshoz, vagy éppen, ellenkezőleg, félretájékoztassák. József Attila *Párbeszéd*-ében azonban nincs szó ilyesmiről: a *Proletár* kijelentése arról, hogy „Öntudatos munkás, amíg él, nem tör soha sztrájkot”, nem ismeretet terjeszt; s a *Burzsoá* sem egy szociológiai felmérés eredményét teszi közzé, amikor erre így replikázik: „Öntudatos munkásról szólsz s az csak te magad vagy”. A kommunikáció érdeke tehát nem okvetlenül kapcsolódik információforgalomhoz.

Visszont akár kapcsolódik ilyesmihez, akár nem – akár hordoznak információt a szövegek, amelyeket a kommunikálók küldenek egymásnak és fogadnak egymástól, akár nem, – *a kommunikáció mindenképpen összefügg a kommunikáló felek identitásával*.

Másfelől az identitás mindenképpen olyan szövegekkel függ össze, amelyeket kommunikáló, **dialógust** folytató felek küldenek egymásnak. Ezért tekinthető úgy József Attila *Párbeszéd*-e mint minta azoknak az összefüggéseknek a

kezeléséhez, amelyek ebben az alkotáspszichológiai vizsgálódásban figyelmünk középpontjában fognak állni.

A Lewin-féle váltás^{xxii} előtt álló mainstream-pszichológia, amikor szöveggel – szöveg kibocsátásával vagy befogadásával – foglalkozik, úgy kezeli azt, mint ami tárgyként van adva az egyén számára. Méghozzá egy olyan egyén számára, akiről ugyanez a pszichológia azt tartja, hogy abban a pillanatban, amikor a szöveget éppen generálja vagy éppen megérteni próbálja, más egyénnel semmiféle kapcsolatban nem áll. Ezzel szemben áll a Vigotszkij-iskola szemléletmódja, amelyet jelen könyv szerzője is követ: ez a szöveget úgy fogja fel, mint amelynek alkotóját és kezelőjét dialógus kapcsolja össze egymással.⁷

A szociális identitás

Identitásról szólva a mai ember **személyazonosságáról** és a történelmen keresztülvonuló **transzcendens azonosságról** van szó, s e kettő között közvetítőként ott áll harmadikként az emberek **szociális identitása**: egy olyan **szociális kategóriára** vonatkoztatott azonosság, amelybe az adott személlyel együtt más személyazonosságúak is tartoznak, ám ahonnan némelyek mégis ki vannak zárva azok közül, akiknek pedig ugyanaz a transzcendens azonossága. A szociális identitás nemcsak középpont áll a személyazonosság és a transzcendens azonosság között, de közvetíti is ezek viszonyát. Ez a kapcsolat különösen azoknál a személyeknél válik igen fontossá, akiknek azonosságát olyan tevékenység minősíti, mely a mondott viszonyt kezeli vagy/és alkotja meg. Például történelem- és társadalombölcseleknél. És költőknél.

A szociális identitással foglalkozók gyakran úgy veszik, mintha a szociális kategória, amelyre az ember vonatkoztatja a maga identitását, eleve adva lenne, s csupán az volna a kérdés, hogyan történik vagy marad el erre a magától értetődőnek vett vonatkoztatási keretre nézve a személy megfelelő identitásának a kialakulása, illetve megnyilvánítása: hogyan dől el, melyik *nemzethez* tartozunk (magyarok vagyunk-e, franciák vagy németek); melyik *valláshoz* (ki római katolikus, ki sorolja – vagy engedi besorolni – magát egy másikba az egyházszakadások sorában létesülő új keresztény közösségek közül, ki zsidó, ki muzulmán; ki ateista); számon tarthatjuk, hogy milyen *foglalkozásunk* van (pszichológus-e az ember vagy, például, esztergályos); valamikor divat volt számon tartani, hogy milyen *osztályhoz* tartozunk (proletár-e valaki vagy burzsoá, netán nemesember vagy kispolgár stb.).

Most, a XXI. század elején azonban iszonyodó tekintettel kell észrevennünk, hogy nem csak az változik, hogy a szociális kategória-határnak egyik vagy másik oldalára sorolja-e be magát az ember vagy sorolják be őt mások, hanem az is, mekkora buzgósággal, s hogy mennyire létezik maga az a határ, amelynek mentén egyszer csak élet-halál kérdésévé válhat, ami addig senkit sem érdekelt, pl. hogy egy jugoszláviai falu lakosai közül ki horvát, ki szerb és ki bosnyák (vagy katolikus, pravoszláv, illetve muzulmán).

S az ellenkező irányú folyamatot is jól ismerjük: amikor „a harcot, amelyet őseink vívtak, békévé oldja az emlékezés”. Firenze polgárait ma aligha érdekli a

Identitás: személyazonosság és transzcendens azonosság – közvetítő szociális identitással

A harcot, amelyet őseink vívtak, békévé oldja az emlékezés

⁷ Ez a – közös – szemlélet az, amelyre való tekintettel a pszichológus Vigotszkij, az irodalomtudós Bahtyin, a filozófus Wittgenstein és Buber az utóbbi évtizedekben egyre gyakrabban együtt kerülnek említésre.

kérdés, hogy vajon *guelf*-e valaki vagy *ghibellin* – holott, ha máshonnan nem, hát Dantétól, akit e városból mint ghibellint örökre száműztek, tudjuk, mennyire tragikusan határozta meg egykor az ott honos emberek sorsát ez a megkülönböztetés.

Eközben szociális identitásunk a különféle dimenziók kereszteződésében mintha valamiféle egyveleggé keverednék.

Sinkó Ervin igazi specialistája volt a kelet-közép-európai térségben utolérhetetlen bonyolultsággal alakuló szociális identitásnak. Az ő saját szociális identitásának bonyolultságáról szólva moszkvai naplójában idézi Iszak Babelt (aki orosz író volt, de abban az országban, ahol élt, nemzeti identitására nézve zsidónak mondták, s utóbb japán kémnek minősítve lőtték főbe). Babel és Sinkó valamikor 1936-ban társbérlok és barátok lettek egy időre, s Babel egyszer reggeli csevegés közben ironikus félkomolysággal így szólt Sinkóhoz: „Hanem, Ervin Iszidorovics, hogy valaki így halmozza a lehetetlennél lehetetlenebb attribútumokat, mint ahogy azt maga teszi! Magyarnek lenni már magában is szerencsétlenség, de ez még valahogy megjárja. Magyarnek és zsidónak lenni, ez azonban már kicsit több a soknál. Magyarnek és zsidónak és kommunista írónak lenni, ez valósággal perverzítés. De ma magyarnek, zsidónak, kommunista írónak és hozzá jugoszláv állampolgárnak lenni – emellett a megboldogult Sacher-Masoch fantáziája egyszerűen ártatlan pincsikutya.”⁸

Általában a legtöbben, ha nem is ennyire bonyolult halmazát hordozzuk egyidejűleg megállapítható szociális minőségeknek, de eléggé bonyolult képletek kereszteződésében vagyunk találhatók, mert a fentebb sorolt meg további dimenziók közül mindegyikünket több is jellemez egyszerre, s közülük nem egy még önmagában tekintve is valamilyen felemás módon.

Mint például József Attilát, akiről ezt majd a részleteket tanulmányozva is megállapíthatjuk, s akinél például a maga nemzeti identitásának az eredetéről ez olvasható:

Anyám kún volt, az
apám félig székel,
félig román...

Anyám kún volt, az apám félig székel,
félig román, vagy tán egészen az.

S akkor még ott vannak körülöttünk a többiek, mindegyikük a maga társadalmi azonosságával.

Néhány évig olyan egyetemen volt alkalmam dolgozni, amelynek atmoszféráját meghatározta az a helyzet, hogy amiképp környezetének, Franciaország Alpes-Maritimes (Tengeri Alpok) megyéjének természeti világában egymástól alig félórányi autótúra található a mediterrán fürdőhelyek és a havasok sípályái, a vidék társadalmi világában is egymás szomszédai a *pied noir*, az Algériából több mint húsz évvel korábban elmenekült francia telepes, aki jellegzetes akcentussal beszélt még akkor is az anyanyelvét; a *harki*, a vele együtt menekült arab kollaboráns, akinek, ha ugyan maga nem tanulta meg annak idején a franciákkal való azonosulás motívumától hajtva az irodalmi franciát, gyermeke már ezt a

⁸ Sinkó Ervin regényei – az *Optimisták* (Novi Sad. Forum Könyvkiadó, 1965), a róla írott, utóbb *Egy regény regénye* címen Jugoszláviában megjelent moszkvai napló (ahonnan a fenti idézet is való – Újvidék. Forum Könyvkiadó, 1985. 362.), a valószínűtlenül jó *Tizennégy nap*, továbbá kisebb írásai, mindenekelőtt az *En face du Juge* című önéletrajza (Europe, 1935. május 15. 149. sz., 36-72.), magyarul: *Szemben a Bíróval* (Bp. Gondolat, 1977. 47-90.) a társadalmi azonosság feldolgozásának igazi enciklopédiái, melyekből a szociális identitásnak különösen arról a kezelésmódjáról szerezhetünk pótolhatatlan ismereteket, amely a két világháború közötti fegyverszünet idejének atmoszféráját tükrözte. S kiváltképp annak a kelet-közép-európai térségben előálló társadalmi azonosságnak a kezeléséről, amelyre Babel idézett szavai is vonatkoznak, s amellyel oly erőteljesen függenek össze azok a történetek, melyek e térségben utóbb – napjainkban – végbementek.

nyelvet beszélte; az *arab* vendégmunkás, aki éppolyan rosszul beszél franciául, mint *portugál* vagy *spanyol* sorstársa, de emezeket legalább bőrük színe nem különböztette meg az őslakos nizzaitól, aki azért válogatás nélkül vetette meg valamennyi említett kategóriáját az *idegeneknek* (miközben maga többnyire *olasz* nevet viselt) és 25%-ban a fasiszta Nemzeti Frontra szavazott, amely az idegenek kitelepítését ígérte Franciaországból; a *zsidó*, akire ez az ígélet állítólag nem vonatkozott, de aki, ha Észak-Afrikából áttelepült *szezárd* volt, magát viseletben és viselkedésben a többi észak-afrikai áttelepülttől éppúgy megkülönböztette, mint a nizzai őslakosoktól, beleértve a többi – *askenázi* – zsidót.

S akkor még nem szóltam a *monacóiakról*, akik egy nem túl komoly állami különállás irigylésreméltóan komoly előnyeiket élvezték; sem a *korzikaiakról*, akik e különállás hiányát vélték szenvedni, s ennek megfelelően hangsúlyozták társadalmi azonosságukat. Utóbbiaknak önállóságát követelte Franciaországtól az egyetem jogi karával szemben hosszan húzódó magas fal rengeteg feliratának egyike, míg egy másik azért hirdetett harcot, hogy a korzikaiak takarodjanak francia földről (amelyhez e felirat szerzője minden bizonnyal Korzika szigetét is odasorolta). *Vive Nice italien* – hirdette ugyanott egy további felirat. Vagyis hogy az Olaszország egyesítésekor Franciaországhoz került Nizza legyen olasz, ezt követelte – franciául. Más feliratok az okcitánok és a bretonok társadalmi identitásáról vallottak az ő nyelvükön.

Amikor interakcióban állunk másokkal, közvetítőként valójában nem ilyesféle keverékek, hanem a halmaz egyfajta **feldolgozása** szolgál: a feldolgozás **eredményeként** előálló szociális identitás és nagyon gyakran maga a feldolgozás **folyamata** is.

Az egyik legmarkánsabb eljárás, amellyel az ember a maga társadalmi azonosságát feldolgozza:

A szociális kategorizáció

A szociális kategorizációval az ember társul a sorshoz annak eldöntésében, hogy kicsoda is ő: kategorikussá túlozza, ami hasonítja azokhoz, akikhez egyben-másban hasonlít, vagy ami megkülönbözteti azoktól, akiktől annyira, amennyire különbözik.

A szociális kategorizáció meghatározó eszköze: a **túlzás**, a túlhangsúlyozás és ennek kiegészítő ellentétpárja, az **árnyalás**, a jelentéktelenítés.

Az ember mint a legkülönfélébb társadalmi minőségek hordozója, eredetileg mindenki másra *hasonlítana* egyben-másban, hiszen a maga minőségei közül kit ez, kit amaz szintén jellemez (ha más nem, hát transzcendens azonosságuk) – másfelől mindenkitől *különbözne* valamelyest, hiszen az ő társadalmi minőségei közül kiből ez, kiből amaz hiányzik (ha más nem, hát az ő személyazonossága). A szociális kategorizáció mármint ettől az ellentmondásos, *többé-kevésbé* fennálló minőségtől két olyan szociális kategóriának a kiképezésére vált át, amelyek egyikével az éppen szóban forgó egyén *kategorikusan azonosul*, s a másiktól éppilyen *kategorikusan elhatárolja magát*, jelentéktelenítve, ami a maga kategóriájának többi tagjától mégis megkülönbözteti, s azt is, ami az idegen kategória egyik-másik (vagy éppenséggel valamennyi) tagjához hasonítja.

A társadalmi azonosság alakításának ez a – csak kisebb részben tudatos – aktusa a társadalmi viszonyok olyan feldolgozását indítja meg, amelynek eredményén megannyiszor meghökken a józan ész.

A viszonyok ilyen feldolgozása eredményezi például azt a furcsaságot, amelyet *iker-paradoxon* néven tart számon a pszichológiai szakirodalom^{xxiii}:

Monacóiak, korzikaiak, okcitánok, bretonok...

Túlzás és árnyalás

Iker-paradoxon

együtt nevelkedő egypetűjű ikrek igen gyakran jobban különböznek egymástól, mint akiket elvált szülők külön nevelnek, vagy mint testvérként nevelt örökbe fogadott gyerekek. Ugyanennek a megfigyelésnek kiegészítője, hogy olyanok, akik más-más kultúrkörből ugyanabba az általuk választott ideológiai közösségbe kerülnek, jobban hasonlítanak egymásra, mint akiknek őseit több nemzedéken át csiszolta egymáshoz ugyanaz a kultúra.

1933-ban Németországban Hitler Adolf, a *Német Nemzetiszocialista Munkáspárt* vezére átvette a hatalmat. Annak az időszaknak az egyénfeletti tapasztalatából olyanok is, akik akkor még nem éltek, megtanulták, milyen fontos, hogy az a párt vajon *német nemzeti-e*, vagy *szocialista munkás*; s két *német munkás* azért tartja-e számon hasonlóságát és összetartozását, mert mindketten *németek*, vagy mert mindketten *munkások*. A huszas-harmincas évek Németországában a kommunista kategorikussá túlozza a maga proletárságát s éppennyire kategorikussá jelentékteleníti a maga németiségét, míg a nemzetiszocialistánál a feldolgozásnak ugyanez a folyamata az ellenkező irányba fut le.

De nem okvetlenül egyszerűbb más dimenzióknak sem a feldolgozása szociális identitássá; pl. az a folyamat, amelyben eldől, hogy az, aki gazdagabb a nála szegényebbeknél és szegényebb a nála gazdagabbaknál, úgy kategorizálja-e magát, mint gazdag, vagy pedig úgy, mint szegény.

**Szegényebbnek lenni
másoknál – szegénynek
tudni magam**

Persze gazdagnak vagy szegénynek lenni s ilyen vagy olyan viszonyban állni azokkal, akik gazdagabbak vagy szegényebbek, távolról sem annak a pszichológiai tényezőnek a kérdése, amelynél fogva az ember *gazdagnak vagy szegénynek tudja magát* és így vagy úgy érez azok iránt, akiket ugyanolyannak, illetve akiket másnak lát, mint saját magát. Egyet lehet érteni Tajfellel, aki ezt írja: „Nem hiszem, hogy a társadalmi konfliktusok és a szociális igazságtalanság »magyarázatai« főképp vagy elsősorban pszichológiaiak lehetnének. Ugyanakkor szereznyen hozzájárulhat a pszichológia a kérdések kuszaságának kibogozásához.”^{XXIV}

Hozzájárulását maga Tajfel úgy tette meg, hogy revideált olyan kísérleteket, amelyekben a túlzás a társadalmi értékviszonyok pszichológiai feldolgozásában figyelmet érdemlő szerepet játszik. Például azt, amelyet Bruner és Goodman tízéves gyerekekkel végeztek. Ők azt az eredményt kapták, hogy 1-centes, 5-centes, 25-centes és 50-centes pénzermék nagyságát felbecsülve a gyerekek az értéket nagyobbak látták, mint amilyenek azok valóban voltak, míg hasonló nagyságú, de értéktelen korongok esetében ez a túlzás nem következett be; s hogy minél nagyobb értékű volt az érme és minél szegényebb a kísérletben részt vevő gyerek, annál erőteljesebb volt az önkéntelenül elkövetett túlzás.^{XXV}

**Két dimenzió mentén
egyszerre összevetni
stimulusokat**

Tajfel mármost kísérleti ellenőrzésnek vetette alá azt a gyanúját, hogy itt nem az értéknek mint olyannak a hatásáról van szó, hanem arról az általánosabb összefüggésről, amely szerint amikor az embernek valamely dimenzió mentén össze kell egymással vetni különböző stimulusokat, amelyek még valamely más dimenzió mentén is különböznek egymástól, akkor ha a két dimenzió mentén való különbözőség korrelál egymással (mint például az imént említett kísérletben, ahol az amerikai pénzerméknek azt a sajátosságát használták, hogy nagyságuk együtt növekszik értékük nagyságával⁹), akkor az utóbbinak jelzései mentén az előbbit eltúlozza.

Tajfel és Wilkes a különbségnek ugyanezt az eltúlzását kapták olyankor is, amikor a stimulusok valamely dimenzió szerint fokozatosan változó tulajdonságuk mentén különböző kategóriákba voltak sorolva: a kísérleti személyeknek

⁹ A kísérlet feltevése szerint az egykor volt szovjet pénzrendszerben nem adta volna az amerikai szisztémában kapott eredményt, minthogy a háromkopejkás érme ott nagyobb volt a tíz- és a tizenötkopejkásnál, az ötkopejkás pedig a több változatban létező egyrubeles érmének is nagyobb volt némelyikénél.

nyolc olyan, véletlenszerű sorrendben és többször ismételve, egyesével bemutatott egyenesszakasznak a hosszát kellett megbecsülnie, amelynek tényleges hosszúsága egyenletesen változott oly módon, hogy a soron következő vonal (nem a bemutatás, hanem a nagyság sorrendjében) mindig kb. 5%-kal volt hosszabb az előzőnél.¹⁰ A becült értékek között ennek megfelelő különbségek mutatkoztak – azoknál a kísérleti személyeknél, akiknek a kontroll-csoportokban egyszerűen exponálták a különböző hosszúságú egyenesszakaszokat. Ennek hátterén azonban az alapkísérletben a személyek a négy rövidebb vonal mindegyike mellett bemutatáskor egy *A* betűt, a négy hosszabb vonal mindegyike mellett pedig egy *B* betűt láttak – ez a jel elég volt ahhoz, hogy az egyenesszakaszokat kategorizálják, ez pedig elég volt ahhoz, hogy ezek észlelése akképpen torzuljon, hogy míg a rövid vonalak leghosszabbikát a tényleges értékénél átlagban 0,5 cm-rel *rövidebbnek*, addig a hosszú vonalak legrövidebbikét 0,6 cm-rel *hosszabbnak* látták, így a közöttük levő különbséget a tényleges 9 milliméter helyett 2 centiméternek észlelték.^{XXVI}

Tajfel a legkülönbözőbb kombinációit vizsgálja^{XXVII} annak az összefüggésnek, amely szerint stimulusok különbségét egy másik dimenzió mentén mutató különbségük szerint túlozzák el, amikor is megegyezés kérdése, hogy melyik dimenzió mentén következik be az eltúlzó torzítás és melyiknek a tételei közvetítik ezt jelzések gyanánt. Másfelől annak a másik összefüggésnek a kombinációit is variálta, amikor eleve adott jelek tesznek kategorikussá olyan különbségeket, amelyeket enélkül az egyidejűleg fennálló hasonlóságuk többé vagy kevésbé elkenne. S mégis: e két összefüggés Tajfelnél megmarad két különböző összefüggésnek, akkor is, amikor az általános lélektanban tett kirándulásról egészen visszatér a szociálpszichológiába, hogy ott elvégezze klasszikus kísérletét:

E kísérlet elvégzésével Tajfel tulajdonképpen arra a kérdésre keresett választ, hogy mi az a minimális feltétel, amely elégséges ahhoz, hogy az ember magát egy szociális kategóriára vonatkoztatva identifikálja és megkülönböztesse „saját” csoportját s egy „idegen” csoportot.^{XXVIII}

A kísérlet során azután azt találta, hogy ez a fejlemény már olyankor is bekövetkezik, ha a két csoportot olyan csekély fontosságú dimenzió mentén alakítják ki, mint hogy egy teszt manipulált eredményének „tanúsága” szerint két olyan festő – Klee és Kandinszkij – közül, akiknek korábban a nevét sem hallotta, melyiknek az állítólagos festményeit részesíti előnyben maga a kísérleti személy, és melyiket mások, akiknek ő mindvégig csak monogramját ismeri.^{XXIX}

Valójában annál még többről is van szó, mint hogy csekély különbség (ill. hasonlóság) már elég lehet, hogy meginduljon a szociális kategorizáció, s hogy ez utóbbi azután úgy működne, hogy az amúgy is uralkodó viszonyt jelenítene meg még markánsabban. A szociális kategorizáció megfigyelése azt mutatja, hogy minél inkább felemás valakinek a társadalmi meghatározottsága, annál erőteljesebb a késztetése, hogy valamelyik irányba túlhangsúlyozza azt.¹¹ És ellenkezőleg, amikor egy viszony egyértelmű, túlhangsúlyozás helyett az árnyalására támad indíték: ha referenciámtól egyértelműen különbözöm, rugalmasabb visel-

Két együtt változó sorból melyik a jelölő és melyik a jelölt?

Minél kétértelműbb a viszony, annál erőteljesebb a kategorizáció

¹⁰ Tehát 16,2 – 17 – 17,9 – 18,8 – 19,7 – 20,7 – 21,7 – 22,8 cm hosszúságú egyenesszakaszok váltották egymást.

¹¹ Ennek illusztrálására bemutatunk egy identitás-szemponthú esszét Mussoliniról, amely azt a megállapítást teszi – akárcsak az alkotáspszichológiai tanulmány majd József Attiláról – hogy mindkettőjük számára társadalmi azonosságuk kétértelműsége tette az identitás feldolgozását drámaivá és következményeiben erőteljessé.

kedésem érdekében hajlamos lehetek számon tartani a hasonlóságomat is, s ha kétség nem fér a hasonlóságomhoz, akkor megjeleníthetem különbözőségemet is.¹²

Máskor a szociális identitás alapjául szolgáló tulajdonság szociális kategorizációtól függetlenül adva van – de nem maga a szociális identitás. Nem szociális kategorizáció teszi, hogy az ember férfi, vagy hogy nő, hogy fekete- vagy hogy fehérbőrű, ám a szociális identitása nem ebben áll, hanem a dimenziók valamelyikének eltúlzása közvetíti azt a többiek eljelentéktelenítése mellett. Másképpen van adva, de adva van az embernek például mint németnek vagy mint munkásnak a minősége. Ez a minőség azonban csak akkor lesz szociális identitássá, amikor a kérdéses dimenziókon végbemegy a szociális kategorizáció.

A kategorizációs jelölő

Freud fogalmazta meg először – a maga elméletébe illeszkedő módon – a következő felismerést:

Identitásjel

Annak, amit **testünk** produkál (például amikor valamilyen kórtünetet állít elő magán) nem elég olyan magyarázatát adni, amely **okszerű összefüggésekkel** operál. S hasonlóképp arra, amit **tudatunk** művel, (például amikor környezetünk valamilyen alakzatát észleljük), szintén nem kielégítő az olyan magyarázat, amely **értékbeli összefüggésekre** hivatkozik (például az alak pregnáns jellegére vagy az ilyen jelleg hiányára).¹³ Mindezeknek a jelenségeknek a pszichológiai titkát csak úgy lehet megfejtetni, ha olyan **jelként** értelmezzük őket, amelynek azzal a mágikus tulajdonságával számolunk, hogy *általa kap hangsúlyt vagy tűnik el élményünk számára egyik vagy másik társadalmi viszonyunk, mely meghatározza, kik is vagyunk*.

Jelölők és jelöltek kialakítása

A jel kialakulását a szociális identitás vonatkozásában is úgy lehet elgondolni, ahogyan azt egy látszólag egészen más összefüggés tekintetében Saussure tette, aki azt vizsgálta, hogyan alakulnak ki egy nyelv szavai által megjelölt fogalmak. A maga anyagán azt állapítja meg, hogy ez úgy történik, hogy párhuzamosan azzal, hogy kialakítom a kategóriákat, amelyek viszonyát hangsúlyozottan tartom számon, kialakítok **jelölőket** (signifiant), amelyek között ugyanolyan viszonyokat hangsúlyozok, mint az általuk **jelölt** (signifié) tényezők világában. „Pszichológiai szempontból gondolatunk, ha a szavakkal való kifejezésétől eltekintünk, csak amorf és körvonalazatlan tömeg. Filozófusok és nyelvészek mindig egyetértettek abban, hogy jelek segítségével nélkül képtelenek volnánk két fogalmat egymástól világosan és tartósan megkülönböztetni. [...] Nincsenek előre meghatározott fogalmak, és semmi sem különül el addig, míg a nyelv meg nem jelenik. [De a] hangbeli szubsztancia sem állandóbb, s nem is szilárdabb; nem öntőminta ez, amelynek formáit a gondolatnak okvetlenül magáévá kellene tennie, hanem plasztikus anyag, amely [azért oszlik különálló részekre], hogy a gondolatot a neki szükséges jelölőkkel ellássa. Tehát a nyelvi tény a maga egé-

¹² Köcski Margit „Egyedüli példány». Az individualitás geneziséről” c. tanulmányában (*Pszichológia*, 1995:4. 475–518.) számos esetet hoz fel annak kimutatására, hogy azonos nemű ikreknél vagy „pszeudo-ikreknél” (olyan azonos nemű testvéreknél, akiknek különbsége nem több egy-másfél évnél) igen gyakori megnyilvánítása a viszonyuk feldolgozásának, hogy a két testvér egyike *ugyanazt másképp* teszi, mondja, gondolja vagy érzi, megjelenítve ezzel hasonlóságukat is és különbözőségüket is. Ennek példáit lásd még az „Ugyanazt másképpen – mást ugyanúgy” c. identitás-esszében.

¹³ Így jár el például az alaklélektan (Gestaltpsychologie): tudatunkat úgy kezeli, mint amely előnyben részesíti, a fizikai világban adott valóságos formáké helyett pregnáns alakok (pl. kör, szabályos sokszög) észlelését.

szében, vagyis a nyelvet, úgy ábrázolhatjuk, mint olyan, egymással szomszédos alosztályoknak a sorát, amelyek egyszerre vannak felrajzolva a körvonalazatlan fogalmak [...] meghatározatlan és a hangok [...] nem kevésbé meghatározatlan síkjára. A nyelv [...] közvetítőül szolgál a gondolat és a hang között olyanformán, hogy ezeknek az uniója szükségszerűen az egységek kölcsönös elhatárolásához vezet [...] A nyelvet papírlaphoz is lehet még hasonlítani: a gondolat az előlapja, a hang pedig a hátlapja: az előlapot nem lehet anélkül szétvágni, hogy ugyanakkor a hátlapját is szét ne vágnánk.”^{xxx}

Amiképp Saussure ezzel a metaforával érzékeltetni tudja, hogyan tagolja egymást a nyelv közvetítésével a gondolat (mely ezáltal fogalmak rendszerévé) és a hang (mely szavak rendszerévé) lesz, hasonlóképpen lehet érzékeltetni, hogyan megy végbe a szociális kategorizáció, amelynek jelöltje és jelölője egymást tagolja ki.

A szociális kategorizáció *jelölői pszichológiai* jelenségekből, *jelöltjei* pedig *szociológiai* jelenségekből tagolódnak ki; az előbbieket *személyek* produkálják, az utóbbiakat pedig azok a *pozíciók*, amelyeket a személyek a társadalomban elfoglalnak, s amelyek ezért meghatározzák e személyek társadalmi azonosságát.

A szociális kategorizáció **jelöltje**: a *társadalmi azonosság*, amelynek egyik vagy másik viszonyát ez a pszichikus feldolgozás árnyaltból vagy felemásból egyértelművé túlozza. Másfelől a szociális kategorizáció **jelölője** az ember bármely pszichikus teljesítménye vagy szomatikus megnyilvánulása, ha ugyanez a pszichikus feldolgozás a szociális kategorizáció jelölőjévé tette. Amit tesz, mond, gondol vagy érez az ember, azt egy (akár tudatos, akár tudattalan) célracionális technika többé-kevésbé jól illeszteni az őt generáló feltételekhez; a test működésének tünetei ugyanezekhez a feltételekhez élettani összefüggések mentén illeszkednének. A szóban forgó feldolgozás ezt az illeszkedést megzavarja, amennyiben a kérdéses lelki teljesítményt vagy testi megnyilvánulást akként torzítja el, hogy benne ne az az **anyag** kapjon hangsúlyt, amiből ez a tényező áll (amint a régi filozófusok fogalmaztak: ne a szubsztancia), hanem a **forma**: az, hogy ugyanúgy teszem, mondom, gondolom, érzem, illetve engedem megtörténni magamon a dolgokat, mint azok, akikhez hasonlítani akarok, illetve másképp, mint azok, akiktől különbözni szeretnék. S a kategorizáció, ha a személynek az általa hangsúlyossá tett formához érdeke fűződik, nagyon gyakran még olyankor is végbemegy, amikor akár a jelölő, akár a jelölt szubsztanciája, anyaga olyan, amilyenhez éppenséggel nem fűződik érdeke.

Nem tételezhető fel, hogy az embernek érdeke fűződne hozzá, hogy saját magánál beszédhibát fejlesszen ki, s az sem valószínű, hogy beszédhiba és katonarény szervesen kapcsolódnának egymáshoz, mint olyasmik, amiknek egyike a maga tulajdonságával felidézne a másiknak a tulajdonságát. És mégis, például Shakespeare-nél – aki az ember szociálpszichológiai működéséről többet tudott számos e tárgykörben írott mai szakmunkánál – ilyesmi olvasható, amikor a *IV. Henrik*-ben a nemes Percy özvegye megemlékezik férjével egykorú ifjakkal arról a törekvéséről, hogy olyanok legyenek, mint a férje volt:

Ki nem úgy lépett, mint ő, béna volt;
S a tört beszéd, természetes hibája
A legvitézebbek hangsúlya lett,
S a halk, folyamatos beszédűek
Elrontották tudásukat, hogy őt
Utánozzák.^{xxxi}

A szociális kategorizáció
jelöltje és jelölője
egymást tagolja ki

Identitás feldolgozása:
nem az anyag, hanem a
forma kap hangsúlyt

„...a halk, folyamatos
beszédűek elrontották
tudásukat, hogy őt
utánozzák”

A történelmi identitás

Milyen az identitása
ugyanakkor másnak –
s milyen ugyanannak
máskor

Az adott pillanatban megnyilvánuló identitását az ember nemcsak arra nézve dolgozza fel, hogy milyen az identitása **ugyanakkor másnak**, hanem arra nézve is, hogy milyen volt **ugyanannak máskor**: nemcsak az fontos kérdése az identitásnak, hogy meddig azonosulok másokkal a társadalmi térben, hanem az is, meddig azonosulok saját magammal a történelmi időben. Vajon az újszülött, aki annak idején elnyerte azt a nevet, amelyet én ma is viselek, én voltam-e? Hát az, akitől nem a magam élettörténetének évtizedei választanak el, hanem a társadalom történetének egy-egy pillanata, például a rendszerváltásé?

Az első válasz az ilyen kérdésekre, hogy igen is, meg nem is. Időről időre úgy érezhetem, hogy már nem az vagyok, aki korábban voltam, de ebben az érzésben az is benne van, hogy ha tényleg nem az lennék, akkor nem érezném, hogy nem az vagyok. Mindenesetre ezeket a pillanatokat az időről időre fellépő identitás-válság rossz közérzete kíséri, amelytől csak úgy lehet szabadulni, ha ilyenkor sikerül feldolgozni a történelmi identitásomat. A feldolgozás ezúttal is úgy történik, mint a szociális kategorizáció esetében: a felemástól a kategorikus-hoz továbbhaladva.

Freud fedezte fel, hogy a feldolgozás úgy történik, hogy az ember a múltbeli élményeit e kategorizáció jelölőivé alakítja. Ennek az átalakításnak is felemás a kiindulópontja: valami, ami adva van ugyan élményként, de csak mint *egyetlen egyénhez s neki is csak a múltjához kötődő élményként*. A feldolgozás innen kiindulva két kategorikus minőség egyikéhez halad tovább: Freud szerint ez úgy történik, hogy a múltban volt egyéni élmények egy részét egy cenzúra-apparátus még az egyéni emlékezetből is kiszorítja, elfojtja, más múltbeli élmények viszont megjelenítődnek mint olyasmik, amik egy kultúra egész nyilvánosságával közölhetők. A múltban egyszer átélt egyéni élmény így vagy úgy az ember feldolgozott történelmi identitásának jelölőjévé válik.

A rituális szövegkezelés
elve

A történelmi identitáshoz ezen a ponton kapcsolódik egy második módszertani elv, amelyet az alkotáspszichológiai vizsgálódásokban alkalmazni fogok, a **dialogikus szövegkezelés** elvével^{xxxii} együtt: a **rituális szövegkezelés** elve. A szövegalkotás aktuális pillanata a személy élettörténetének vagy a közösség kultúrtörténetének valamely korábbi pillanatához úgy viszonyul, mint valamely pozitív vagy negatív referenciához: a múltban egyszer már előállott szöveg megjeleníti magát, rákényszeríti az éppen most generálódó új szövegre – vagy, ellenkezőleg, elfojtódik, arra kényszeríti az aktuális szöveg alkotóját, hogy az új szövegből valamit „kifelejtson”. Ilyenkor a megjelenítés és az elfojtás együttesének mindenkor értelmezését az teszi lehetővé, hogy a pozitív, ill. a negatív referencia az egykori szövegre ráterhelt történelmi identitással kapcsolatos: a régi szöveg megjelenítésével tulajdonképpen ez jelenítődik meg, elfojtásával ez fojtódik el tudattalanul.

Nemzedékek képződése

A társadalmi és a történelmi viszonyoknak ilyen kategorizáló feldolgozása eredményezi, hogy a például Magyarországon egymástól átlag 3-4 perces „követési távolságra” születő egyének nem felemás módon viszonyulnak egymáshoz, mintha hasonlítani is egymásra és különbözni is egymástól a tekintetben, hogyan élik át a történelmet. Ehelyett *nemzedékek* alakulnak ki mint olyan egyéneknek a szociális kategóriái, akik egy társadalom markáns történelmi kihívásait akkor kapják, amikor saját személyes élettörténetük egymáséhoz hasonló fázisba érkezett. S akik ezért azután majd „félszavakból is értik egymást”, míg aki náluk csak néhány évvel korábban vagy később született, szakadéknyi távolságból értetlenkedhet a kihívásra adott válaszuk felett.

Másképp válaszol például 1918-1920 kihívására az, aki már harmincas évei körül családot alapítana, egzisztenciát teremtené a családnak, s a történelem ebben játszik a kezére, illetve képez áthághatatlan akadályt azzal, hogy radikálisan újraosztja a lapokat; és megint másként az, aki éppen végigcsinálta a világháborút, amelybe négy évvel korábban, tizennyolc évesen annak a hitnek a mámorával ment bele, hogy pár hónap alatt rendet teremt a világban, megbünteti, akik miatt az állapotok olyanok, amilyenek, s amikor most hazatér, örül, hogy a túlélők között van, és nem akarja többé kockára tenni az életét csak azért, hogy megmutassa a világnak, milyennek kell lennie. Ismét más a válasza annak, aki éppen ebben az időben lép abba az életkorba, amikor egyszer s mindenkorra rendbe akarja tenni a világot – és ismét más, aki serdülőként nem cselekvően, csak az eszmékért és eszményekért lelkesedően vesz részt e történelmi pillanatban. S a köztes helyzetűeket a történelmi kihívás választásra kényszeríti a két szomszédos nemzedék között, e szociális kategorizáció eredményeként pedig a nemzedékek közötti köztes formák éppúgy eltűnnek, ahogy a *fajok eredetéről* szólva Darwin leírja a fajok közötti köztes formák eltűnését.

A történelmi pillanat tapasztalatai azután attól függően raktározódnak el az egyes nemzedékekben, hogy milyen volt az ő jelenlétük benne, s amit a társadalomtörténetből öriz a nemzedék emlékezete, az belejátszik abba, hogy milyenné érlelődik az egyéni élettörténetnek a következő fázisa.

Amelyet is *a mi kultúrkörünkben tizenkét év* választ el körülbelül az előzőtől: a gyermek, aki hatéves korában iskolába megy, majd tizennyolc évesen kiléphet az életbe; ekkori hitét, hogy majd megmutatja a világnak, hogyan kell s kellett volna mindig is működnie, körülbelül harmincas éveinek elérésekor váltja fel az a felismerés, hogy ideje megkomolyodnia és egzisztenciát alapítania; az ambíciónak e pillanatát megint mintegy tizenkét év választja el a rezignációétól, mellyel a negyvenes éveibe már belegyalogolt ember tudomásul veszi, hogy amire addig jutott, az nagyjából a határa annak, ameddig valaha is eljuthat; még ugyanannyi idő telik majd el a következő válságig, melyben ötvenes éveinek közepén, mielőtt aktív életét be kellene fejeznie, az ember megpróbálja ezt úgy igazolni, mintha integrált életvezetés műve lett volna, nem pedig a sors által egymásutánra hordott események és eseménytelenségek halmaza; s még nagyjából ugyanannyi van hátra, hogy a társadalom által elismert aktív élet elodáztatlanul befejeződjék.

Ahogy az egyéni élettörténetet ezek a váltások és a váltást általában kísérő válságok tagolják, ugyanígy tagolják a társadalomtörténetet is az olyan radikális események, mint

1918-1920 forradalmi és ellenforradalma,

az 1930-as évek kezdete után egy-két évvel Magyarországra érő nagy gazdasági válság,

az 1944-45-ös nagy rendszerváltás,

1956 felhívása a világhoz,

az 1968-as reform és a csehszlovákiai intervenció, amely alapvetően teszi lehetetlenné a rendszer bármilyen igazi reformját,

a rendszer általános válságának megnyilvánulása az 1980-as évek beköszöntekeor

s azoknak a lehetőségeknek a kimerülése egy-két évvel az 1990-es évek kezdete után, amelyeknél fogva addig irányíthatónak vélhettük a rendszerváltást.

**Válasz 1918-20
kihívására**

**Közel tizenkétéves
élettörténeti ciklusok...**

Tapasztalatilag megállapítható tény, hogy ezek a társadalomtörténeti cezúrák is körülbelül *tizenkét évenként* követik egymást. Így aztán annál a nemzedéknél, amely a társadalmi válsággal egyszer az egyéni életút valamelyik válságának idején találkozott, a társadalomtörténet soron következő váltásai is egybe fognak esni a személyes történet váltásaival – az a nemzedék pedig, amely a társadalmi kihívással egyszer olyankor kerül szembe, amikor az egyik életkora, amely ilyesmire fogékonnyá tesz, már öt-hét évvel mögötte van, a következő ilyen életkor pedig éppennyivel előtte, annál a továbbiakban is éppen elkerüli egymást a tette buzdítás és a tette buzdulás ideje. Az, amit a társadalomtörténetből a nemzedék emlékezete őriz, így játszik bele abba, hogy milyenné érlelődik az egyéni élettörténetnek a következő fázisa: ez jelölőként ad majd nyomatékot annak a kategorizációnak, amellyel a nemzedék már korábban markánsan különböztette meg magát előtte járóktól és nyomába lépőktől.

A nemzedék azonban nem olyan egyéneknek a szociális kategóriája, akik életkoruk okából hasonlóan válaszolnak a kor kihívására, hanem olyanoké, akikhez ebből az okból hasonlóan van címezve ez a kihívás. Ugyanahhoz a nemzedékhez tartozik, aki 1919-ben ifjúkori felháborodásában egy világforradalom magyarországi élharcosának áll, és az, aki ébredő magyarnak. S ugyanaz a nemzedék az alapja annak, hogy valakit a zsidótörvények hozzásegítenek vagy hogy megfosztanak a lehetőségtől, hogy egzisztenciáját megalapozza. Furcsa ráébredni, de a fényes szellők nemzedékéhez tartozik az a tizennyolc éves nyilas párt-szolgálatos is, aki azzal az ideológiával fog fegyvert, hogy „véget kell vetni a hazaáruló Horthy-klikk, a zsidók, a nagybirtokosok, a papok és a bolsevisták nemzetellenes összeesküvésének”. S ugyanannak az egyetemista nemzedéknek a dilemmáját oldja meg az 1956-ot közvetlenül követő években az is, aki úgy dönt, hogy csak a tanulással törődik, mert jó szakemberre minden rendszernek szüksége van, és az is, aki szinte minden idejét olyan tevékenységre fordítja, mellyel Magyarországon az ő értékrendje szerinti rendszer megvalósulását kívánja elősegíteni, bármelyikéről származik is ez az értékrend az 1956-os barrikád két oldalának.^{XXXIII}

Azt a szociális kategorizációt, amely az egyes nemzedékeket formálja, a fentiek tekintetbevételével lehet és kell az „apák” és a „fiúk” közötti örök és triviális viadal számlájára írni. Így ez utóbbi nemzedék szolgál majd pozitív, illetve negatív referenciául a nyolcvanas évekének, akár – rendszerváltóként – politizál a fiú, szemben az apával, aki apolitikus módon szakembernek tanult, vagy reformkommunista értékek mellett, illetve ellen lépett fel politikusi szenvedéllyel; akár pedig – a maga érdekét okosan kalkulálva – vállalkozónak megy, szemben az apával, akit egy felismerni vélt közérdek motivált akkor is, ha az MSzMP-ben politizált, s akkor is, ha a többi politikai fogoly között a cellában.

Másképp határozta meg például a második világháború nemzedékét az a tény, hogy apáik az első világháború katonáinak voltak a nemzedéke. S megint másképp oldotta meg az azonosulás és a szembefordulás kettős feladatát a fényes szellők nemzedéke, olyan szülőkkel, akik a század kezdetén született nagy forradalmár és ellenforradalmár nemzedék képviselőiként nyújtották a maguk követendő, illetve elutasítandó életvezetési mintáit. Ez utóbbi nemzedéknek pedig például az segített eligazodni annak idején abban, hogy nemzőinek nemzedékével hogyan azonosuljon és hogyan forduljon szembe, hogy ez utóbbiból különleges szertelenséggel választotta pozitív, illetve negatív referenciául Ady Endrét.

Az identitás feldolgozásának paradoxonja, amennyiben a történelmi identitás az, amiről szó van, egyebek között abban nyilvánul meg, hogy a nemzedéket a leginkább olyan emberek szociális kategóriájaként lehet tekinteni, akik születésük idejénél fogva *hasonlítanak* egymásra abban, hogy miképpen *különböznek* egymástól a kor kihívására adott válaszaik tekintetében.

Paradoxonok

A viszony

Mindenki ismeri a gyermek-katonanótát:

Aki nem lép egyszerre
Nem kap rétest estére.

Ha e nóta azokat fenyegetné vacsoramegvonással, akiket meghatározott tulajdonságuk választ ki azok közül, kik nem hordozzák ezt a – fizikai, pszichológiai, szociológiai vagy akármilyen – tulajdonságot, akkor még egy Lewin-előtti pszichológusnak^{xxxiv} sem okozna gondot megállapítani, kiről van és kiről nincs szó.

De „aki nem lép egyszerre” – ez vajon kit illet? Melyikünk nem lép egyszerre? A másikunk meg igen?

Szociálpszichológiai kísérletek viszonyokról. Az első szociálpszichológiai tudományos kísérletben megvizsgálták, igaz-e, amiről kerékpárversenyzők számolnak be. Amikor edzéskor a kerékpáros egymaga tekeri a pedált, a legjobb eredményt produkálja, amelyet magától egyáltalán várhat; tehát olyan eredményről van szó, amelynél jobbat elérnie egyelőre fizikai lehetetlenség. Ha mármost az edzést úgy folytatják, hogy *egynél többen vesznek benne részt*, ez azt eredményezheti, hogy megvalósul ez a fizikai lehetetlenség.

Hogyan lehet képes valaki annál jobb teljesítményt elérni, mint amelyet elérni egyáltalán képes? Persze, edzéskor az edző éppen erre törekszik, és jó edző ezt többnyire el is éri. Ezért az edző hatását a sportolóra nem is fogadjuk ámuldozással: itt tulajdonságuk identifikálja a szereplőket, ennek alapján egyértelműen meg lehet mondani, melyikük lesz az, aki e tulajdonsága mentén hatást tud gyakorolni, és melyikük, aki a magáé mentén e hatást fogadni tudja.

Példánkban azonban nem ilyen helyzetről van szó. A teljesítményt javító hatást nem egy másik egyén gyakorolja, közöttük átlátható módon kiosztott **tulajdonságok** mentén, hanem valamennyien, beleértve azt is, aki a hatást elszenvedi, s a történést valamiféle **viszonyok** terelik a maga útján: a kerékpárosnak a teljesítménye annak hatására lett jobb, hogy a *hasonló tevékenységet folytató személyek egynél többen voltak*, s e viszonyok hatására előállott az a további viszony, hogy a történet részvevői *versenyre keltek egymással*.

Már tudatosan a viszony hatását vizsgálta az a kísérlet, amelyben arra voltak kíváncsiak, hogyan viselkednek az emberek, ha normális viselkedésükkel *kisebbségben* maradnának egy másképpen viselkedő *többséggel* szemben. Nyolc embernek egymás előtt és egymás után nyilatkoznia kellett, három egyenes szakasz közül melyiket választanák egy megadott mintához vele azonos hosszúságúnak. Közülük csak a másodiknak és az utolsóelőttinek nyilatkozó adta meg a – szemmel jól láthatóan – helyes választ, velük szemben egy túlnyomó többség egymáséval azonos téves választ adott.

A szociálpszichológia kialakította azt a kísérletezési eljárást, hogy a kísérletvezető segédei úgy vesznek részt a maguk előre megbeszélte viselkedési stratégiájával a kísérletben, mintha ők is kísérleti személyek lennének. A mondott kísérletben is úgy lehetett kialakítani a többség egyöntetűen téves választát, hogy a kísérletvezető előre megbeszélte azt a maga segédeivel, akik a kísérleti

Melyikünk nem lép egyszerre?

A kisebbség ill. a többség mint szociálpszichológiai hatótényező...

csoportban többségben voltak a második, ill. az utolsóelőtti helyen ülő két igazi kísérleti személlyel szemben.

Ez a kísérlet bebizonyította azt a sejtést, hogy egy olyan többség nyomásával szemben, amelyben az emberek egymás között egyetértést mutatnak, konform viselkedésre hajlunk. Az igazi kísérleti személyek, akik kisebbségben maradtak a helyes válaszukkal, egy idő után további válaszaikkal kezdtek valamilyen kompromisszumot keresni aközött, amit láttak, és aközött, amit hallottak: ha az igazságnak megfelelően a három egyenes szakasz közül a legrövidebb *A*-t kellett volna választani, de a többség sorra a leghosszabb *C*-t nevezte meg, akkor a kísérleti személyek kezdtek olyasféle válaszokat adni, hogy „hát én nem is tudom, bizonyos tekintetben talán azt lehetne mondani, hogy a *B*”.

A kísérletnek elvégezték a fordítottját is, ahol az igazi kísérleti személyek a csoport többségét tették ki, s a kísérletvezető segédei velük szemben kisebbséget alkottak. Ebben a kísérletben kék és zöld szín közötti átmenetek közül kellett kiválasztani azt az árnyalatot, amely megfelelt egy *kékeszöld* mintának, s miközben a hat igazi kísérleti személy egymás után helyesen oldotta meg a feladatot, a másodiknak, illetve az utolsó előttinek nyilatkozó beépített emberek a megfelelő árnyalat helyett egy *zöldeskéket* neveztek meg.

A kísérletből kiderült, hogy még a kisebbségi viszony is hatékonyra válhat, ha más viszonyok azzá teszik: ha a két beépített ember *egymással összhangban*, de *nem összebeszélve* (ezt az látszik sugallani, hogy négyen is ülnek kettesük között), s újabb meg újabb megszólalásaikban *következetesen* ugyanazt az árnyalatot nevezik meg, akkor azt lehet megfigyelni, az igazi kísérleti személyek közül is egyre többen, majd egy idő után kivétel nélkül mindannyian kékebb árnyalatot fognak választani, mint amilyen a mintának tényleg megfelelne.

Összhangban lenni egymással, nem tartani összebeszéléshez szükséges érintkezést, következetesnek lenni magunkhoz – megannyi példája a viszonynak; versenyre kelni egymással, hasonló tevékenységet folytatni, egynél többen lenni – szintén viszony.

Tulajdonság és viszony. És az is viszony, amiről – az imént láttuk – Saussure beszél, olyasmiről szólva, ami a szociális kategorizációra nézve is a legfontosabb összefüggésnek bizonyul, s amit Saussure az általa elemzett strukturálódásra értve úgy fogalmazott, hogy az egyes tényezőket nem valamilyen *tulajdonságuk* definiálja pozitívan, hanem a rendszer más tagjaihoz való *viszonyuk* negatívan.

„A szóban nem maga a hang a fontos, hanem a hangbeli különbségek, amelyek lehetővé teszik, hogy e szót az összes többitől megkülönböztessük” – írja Saussure, s még azt, hogy egy fogalom sem másképp, mint a „legpontosabban így jellemezhető: az, ami a többiek nem”.^{xxxv}

Amikor társadalomtudósok társadalmi jelenségek okait kutatva *személyeknek* vagy általuk a társadalomban elfoglalt *pozícióknak* a tulajdonságai után nyomoznak, ezek helyett gyakran viszonyokra bukkannak, amelyek e személyek vagy a pozícióik között úgy állnak fenn, hogy hatásuk pszichológiai és szociológiai tulajdonságoktól egyaránt független.

Az imént említésre került kísérletekben a pszichológusok tulajdonképpen azt vizsgálták volna, mitől függ, hogy egyes személyek befolyást tudnak-e gyakorolni más személyekre. Sorra került ebből a szempontból minden szóba jöhető tulajdonság: összehasonlítottak nagy és csekély tudású, erős és gyenge, szép és rút, tisztességes vagy tisztességtelen kinézetű személyeket, továbbá magas és alacsony presztízs, nagy és csekély hatalom, gazdagság és szegénység által jellemezhető pozíciókat. A végén azután kiderült, hogy a befolyásolás jellege

...és további ugyanígy ható viszonyok: összhangban, ill. következetesnek lenni

Ami a legpontosabban így jellemezhető: az, ami a többiek nem

nem annyira ezektől, sokkal inkább attól függött, hogy a hatás céljából küldött információk kibocsátói milyen viszonyban vannak egymáshoz (pl. *egységesek-e* vagy *megosztottak*), illetve üzenetük címzettjeihez (pl. *többségben* vagy *kisebbségben* vannak-e velük szemben).^{xxxvi}

Ugyanez az összefüggés – a tulajdonságok szubsztanciájától független viszonyok formájának az érvényesülése – nyilvánul meg olyan, nem laboratóriumokban nyert megfigyelésekben, melyek általános tanúsága szerint a jelenlegi rendszerváltás jelenségvilága kísértetiesen hasonlít az 1945-öt követő rendszerváltáshoz: a jelenségeket sokkal erőteljesebben határozza meg, vajon a viszonyok formáját tekintve a „rég” vagy az „új” rendszerhez tartoznak-e, mint az, hogy ideológiai, politikai vagy gazdasági tulajdonságaik szubsztanciája hogyan minősíti őket.

Amikor társadalmi azonosságukat az emberek viszonyaik vonatkozásában dolgozzák fel, merőben más összefüggéseket találnak érvényeseknek, mint amikor ez a feldolgozás tulajdonságok tekintetében történik. A tulajdonság és a reá vonatkoztatva kialakított szociális kategória valamiképpen összetartozik. Akiknél az ember valamilyen, az övétől jellegzetesen eltérő tulajdonságot (pl. bőrszint) vesz észre, azt gyakran hajlandó más társadalmi kategóriába sorolni. S másfelől, ha emberek egy csoportja a többiektől jellegzetesen eltérő módon határozza meg a maga társadalmi azonosságát, akkor hajlamos lehet ezzel együtt valamilyen, a többiekétől jellegzetesen eltérő tulajdonságot is kialakítani magán (lásd pl. a bőrféjűeket).¹⁴ Ezzel szemben az az érték, amely egy viszony tekintetében jellemzi az embert, elszakadhat attól a szociális kategóriától, amelyhez az illető tartozik.

Gondoljunk el egy olyan szociális kategorizációt, amely például a *dús hajzatúak* és a *kopaszok* különbségét tartja számon. Ha az előbbiek kategóriájából át akarok kerülni az utóbbiakéba, vállalom kell, hogy ennek feltételeként kopaszra borotváltatom a fejem, és semmi esetre sem fordulhat elő az a képtelenség, hogy attól, hogy én csoportot váltok – a csoportban maradók lesznek tarfejűekké helyettem.

Ez a képtelenség mármost normálisnak bizonyul, ha a szociális kategorizáció alapja nem efféle tulajdonság, hanem valamilyen viszony, amelynek mentén például azok, akik *többségben*, és azok, akik *kisebbségben* vannak, különböztetik meg magukat egymástól. A viszonyra alapozott ilyen kategorizáció mellett előfordulhat, hogy néhányan átmegyünk a többségi csoportból a kisebbségbe, s ettől nem mi leszünk kisebbségivé, hanem azok a volt csoporttársaink, akik továbbra is hűek maradnak addig többségi csoportunkhoz.¹⁵

A viszony furcsaságai. A viszony a maga hatását merőben más módon fejt ki, mint a tulajdonság. A tulajdonságról (legalábbis elvben) eldönthető, hogy ki hordozza; ha ilyen tulajdonsághoz kapcsolódik a hatni tudás, akkor megállapítható, hogy a szereplők közül melyikük az, aki a hatást gyakorolja, s melyi-

Rendszerváltások viszonyainak formái

A többségek képtelen kategóriája

¹⁴ Vö. József Attila ismert soraival, amelyekkel így mutatják be magukat a „város peremének” a lakói:

[...] ilyenek vagyunk.
Új nép, másfajta raj.
Másként ejtjük a szót, fejünkön
másként tapad a haj.

¹⁵ A tulajdonság szubsztanciája és a viszony formája közötti összefüggéseket mutatja be részletesebben a „Bolshevik struktúrák” című esszé.

kük, aki elszenvedi. Ezzel szemben, ha például arról a viszonyról van szó, amelyben a versengés javítja a versengők teljesítményét, akkor értelmetlen azt firtatni, vajon Kis Péter javította-e a teljesítményét Nagy Pál hatására, vagy fordítva, mert ehhez azt kellene megállapítani, *melyikük verseng*. S éppígy más viszonyok esetén: melyikük az, amelyik hasonló egymáshoz? Ha pedig viszonyuk meghatározója, hogy egynél többen vannak, melyikük az, amelyik egynél többen van?

Léteznek, persze, olyan viszonyok, amelyeket az egyén(ek)re vonatkoztatva is jellemezni lehet (pl. kik alkotják közülünk a többséget és kik a kisebbséget). Az ilyen viszony hatását azonban más furcsaság fogja mégis megkülönböztetni attól, amelynek alapja valamilyen tulajdonság. Előfordul, hogy egy népeségből a legidősebb, a legerősebb vagy a legokosabb képes meghatározott módon befolyásolni a többieket – ilyenkor értelmesen meg lehet vizsgálni, személy szerint ki az. Mármost, ha a személyt egy tulajdonságra nézve jellemezném, akkor ebből más személyekre nézve semmilyen következtetést nem tudnék levonni: ha megállapítom, hogy *Sárika egy kicsikét butácska*, akkor ebből semmi nem következik Zsuzsika vagy Gyulus észbeli képességeire nézve. Ezzel szemben amikor személyre valamilyen viszonyt bontok le, akkor ebből más személyekre nézve is adódik következmény: ha Sárikáról – ne adj isten! – az állapítható meg, hogy a legbutább, akkor biztos, hogy sem Zsuzsikát, sem Gyulust nem jellemezheti ugyanez.

A személytől független pozíció hatnitudása

A szervezet viszonyainak furcsasága. Valószínűleg az a szándék, hogy ezekkel a furcsaságokkal ne kelljen gondolni, eredményezte, hogy kialakult egy közkeletű olvasata annak a felismerésnek, hogy a szociálpszichológiai hatni tudás nem az egyén tulajdonságában van adva. Eszerint a *személy* helyett azt a *pozíciót* kell tekintetbe venni, amelyet a társadalomban ő elfoglal. Esetleg valaki nem azért gyakorol hatást, mert személy szerint nagytudású vagy nagyerejű, hanem teljesen függetlenül attól, hogy mekkora a tudása vagy az ereje, azért, mert király, elnök, vagy miniszter, vagy püspök, vagy főtitkár. Vagy esetleg csak olyan helyet foglal el a hivatali hierarchiában, amely egy fokkal az enyém fölött áll.

Mármost egy fokkal hivatali értelemben felettem állani – ez valóban viszonyt jelent, s a hivatali előjárótól kapott utasítás esetleg ennek megfelelően fejt is ki reám a maga hatását. Ám például elnöknek, miniszternek, püspöknek, vagy főtitkárnak lenni semmivel sem inkább jelent viszonyt, mint például az, hogy az ember magyar, vagy orosz, vagy francia, vagy csecsen. Ha a hatnitudás azzal kapcsolatos, hogy e skatulyáknak egyikébe vagy másikába helyezett-e el a sorsom, akkor a hatnitudás megintcsak tulajdonságból fakad, csak éppen nem az egyén *pszichológiai* ható tulajdonságáról van szó, hanem olyanról, amely egy társadalmi szervezetben elfoglalható pozíciót jellemez és *szociológiai* jut érvényre.

A különbséget a kétféle hatásmechanizmus között megvilágíthatja egy további szociálpszichológiai kísérlet.

„Parancsra tettem”

S. Milgram klasszikus és világszerte igen nagy riadalmat keltett kísérletében^{xxxvii} azt vizsgálták, mekkora hatóképességet kölcsönözhet egy parancsnak, ha kibocsátója egy hivatali hierarchiában felettem álló helyet foglal el. A kísérletre annak nyomán került sor, hogy Izraelben bíróság elé állították az izraeli titkosszolgálat által megtalált és argentinai titkos lakhelyéről elrabolt Adolf Eichmannt, aki felelős volt a „zsidó kérdés végső megoldásának” kivitelezéséért. Eichmann a bírósági tárgyaláson úgy védekezett, hogy elismerte a neki felrótt intézkedéseket, de „hangsúlyozta, hogy jogilag semmiféle bűnösség nem fűződhet ahhoz, amit tett. Csakis azok a bűnösök, akik elrendelték ezeket a cseleke-

deteket, és megkövetelték tőle, hogy engedelmeskedjék. A jó vezetés szerencse dolga, mondotta. Neki nem volt szerencséje... Engedelmeskednie kellett.”^{XXXVIII}

Meddig terjedhet az engedelmeskedés? A hipnotikus szuggesztió gyakorlatából már ismertünk bizonyos választ erre a kérdésre. Eszerint még mélyhipnózisban is, még a szuggesztiós utasításnak való engedelmességnek is van határa, méghozzá kettős: az önfenntartási ösztön és a moralitás. Kísérletek mutatják, hogy az ember mélyhipnózisból is felébred, ha olyan szuggesztiós utasítást kap, amelynek teljesítése a halálát eredményezné („Ugorj ki az ablakon!”). S akkor is ez történik, ha az utasítás teljesítése valamilyen mély lelkiismereti tilalom megszegésével járna (a száz évvel ezelőtti orvostudományi egyetemeken folytatott bemutatásokon pl. a szuggerált medika nem volt rávehető, hogy – akkoriban földig érő – szoknyáját egy kritikus határon túl felemelje, sem ortodox zsidó orvos, hogy szalonját egyen).

A kérdés már csak az, hol húzódnak a mai tömegtársadalomban a moralitás határai, amelyen túl a saját akarat nem hajlandó magát az idegen akaratnak alárendelni.

Milgram kísérletének eredményei azt sugallták, hogy a szervezet iránt megnyilvánuló konformizmusunk határtalanabb, mint ezt humanista önbecsüléssel hinni szeretnénk volna: a résztvevőknek (akik közül pedig a pszichopatákat külön eljárással előre kizárta a pszichológus) **62 százalék**a hajlandónak mutatkozott olyan manipulációk elvégzésére, amelyekről azt hitték el vele, hogy egy másik kísérleti személyre a szomszéd helyiségben *450 V feszültségű, halálos áramütést mér*. A szociális befolyásolhatóságnak ezt a riasztó mértékét először azzal hozták összefüggésbe, hogy az adott nyomatékot az utasításoknak, hogy a kísérletvezető öltözéke a tudomány magas presztízsét megjelenítő fehér köpeny volt, a kísérlet helyszíne pedig a nagy tekintélyű Yale Egyetem.

A riadalmat azonban még tovább fokozta a kísérlet folytatásakor kapott eredmény: kiderült, hogy a kísérleti személyeknek **47%-a** akkor is mindvégig engedelmeskedett az utasításoknak, amikor a helyszínt áthelyezték egy rosszkínézetű kikötői alagsorba, ahol a szervezet, amely a kísérletet meghirdette, nem nevezte meg magát a hirdetésben; s azok, akik a hirdetésre válaszul mégis kísérleti személynek jelentkeztek, olyan embertől kapták az utasításokat, aki ezúttal nem viselte a tudomány tekintélyét sugárzó fehér köpenyt.

Itt már nyilvánvalóan nem arról van szó, hogy a parancs ellenállhatatlan hatni tudásának a forrása annak a helynek lenne a tulajdonsága, amelyet a parancs kibocsátója egy szervezetben elfoglal, hiszen a második kísérletsorozatban a kísérleti személyek nem sejtették a szervezetről, hogy ez éppenúgy a Yale Egyetem, amint ez az első kísérletsorozatban nyilvánvaló volt. Ami bizonyosan ugyanúgy hat a második kísérletsorozat résztvevőire, mint ahogyan azokra hatott, akik az első kísérletsorozatban vettek részt, az egy viszony a szervezet és az egyén között, amelynek révén a szervezet meg tudja akadályozni, hogy az egyén kiszálljon belőle, amikor a szervezeten belüli működés kínossá válik számára (esetleg éppen emiatt az akadályoztatás miatt).

S a *parancs és engedelmesség viszonyát*, amelyet e kísérlet megvizsgált, egy olyan *paradoxon* jellemzi, amelyet majd a legkülönbözőbb viszonyokon fogunk újra meg újra megtalálni: valahányszor az állapítható meg, hogy *a tényezők között, amelyek meghatározott viszonyban vannak egymással, szerepel maga ez a viszony is*.

A paradoxon a viszonyoknak mintegy a *második hatványán* lép fel. A fizikai jelenségek világában egy hatótényező első hatványával számolnak olyankor, amikor például azt a viszonyát írják le, hogy az idő múlásával változik. Előfordul mármost, hogy a tényező, amelynek az idő múlásával bekövetkező válto-

**450 voltos áramütést
reám mérők aránya:
62 százalék**

**Az egymással viszonyban
álló tényezők között
szerepel maga ez a
viszony is**

zását jellemezni akarják, maga a változás, amely egy tényezőn az idő múlásával végbemegy: ilyenkor az időhöz való viszonynak a második hatványával jellemeznek.¹⁶ Éppígy például az a viszony, mely szerint a kapott parancsot teljesíteni kell, szerepelhet a kapott parancsok között. Az ilyen *pozitív paradoxonnal* együtt létezik *negatív paradoxon* is: amikor például tekintélyénél fogva azt próbálja egy nevelő a gyerekekbe belésulykolni, hogy csak a maga eszét kövesse s ne azt, amit tekintélyüknél fogva mások belésulykolnak.^{xxxix}

A pozitív paradoxon révén egy viszony mindig *megalapozza*, a negatív paradoxon révén pedig *aláássa* magát. Utóbbinál fogva, ha úgy döntenék, hogy követem, amit a tekintély belém sulykolt, akkor nem szabadna követnem azt, viszont ha nem követem, akkor a magam eszének sugallatára megtehetem, hogy kövessem, és így tovább.^{xl}

„Tegye, amire utasítom!”

Milgram kísérletében a pozitív paradoxon az, ami működött. Az a helyzet, hogy azokban az esetekben, amikor a kísérleti személy ki akart szállni a számára rendkívül kínos¹⁷ helyzetből, a kísérlet vezetőjétől ilyesféle instrukciót kapott: „A maga dolga csak az, hogy tegye, amire utasítom”. Ha az illető úgy döntött, hogy ezt a parancsot megtagadja, akkor ennek a parancsmegtagadásnak az érvényénél fogva valamennyi, a kísérletvezetőtől kapott parancsot megtagadhatta, köztük ezt is, amely az engedelmességre utasított. Ha, ezzel szemben, a kísérleti személy úgy döntött, hogy akár csupán ennek az egyetlen parancsnak engedelmeskedik, akkor ennek az engedelmeskedésnek az érvényénél fogva valamennyi parancsnak kötelezően engedelmeskednie kell, köztük annak is, amely ezt az engedelmeskedést parancsolja meg. Bármelyik döntés esetében a döntés maga magát alapozza meg, így ha az első döntés pozitív volt, a továbbiakban már nagyon nehéz kiszállni a viszony keretét adó szervezetből.

De Gaulle tábornok paradox parancsa

Efféle paradox szerkezetek nemcsak szociálpszichológiai laboratóriumok művi világában fejtenek ki hatást, hanem valóságos szervezetek mindennapi életében és a mindennapok forradalmi megszakításaiban is. A szervezetek nagyfokú stabilitását általában sohasem egyedül az a motivációs hatás biztosítja, mellyel a szervezet a konform magatartást jutalmazza, az ellenzéki magatartást pedig bünteti. A második hatványú utasítás általában nincs ezekben a szerkezetekben kimondva, de hallgatólagos előfeltevésként fel van véve a szervezet életébe, s ha bármi megbolygatja ezt a mindennapi életet, sor kerülhet ennek az utasításnak a kimondására. Amikor például 1960. január 24-én a Franciaország-hoz tartozó Algériában lázadás tört ki a párizsi kormányzat ellen, a francia köztársasági elnök, De Gaulle tábornok elnöki civilruháját tábornoki uniformisra cserélve jelent meg a képernyőn, ahonnan megparancsolta a hadsereg Algériában állomásozó és a lázadás élére álló tábornoki és tisztikarának, hogy engedelmeskedjenek az ő – hadseregfőparancsnoki – parancsainak. S a hadseregfőparancsnoki parancs tárgya máris magába foglalta ezt a hadseregfőparancsnoki parancsot is.

¹⁶ Például a sebesség számításánál a megtett utat az eltelt időhöz viszonyítják, a gyorsulás számításánál pedig – azaz amikor a sebesség változásáról van szó az idő során – az eltelt idő második hatványához.

¹⁷ Ebben a kísérletben is alkalmazták azt a kivétel nélkül minden szociálpszichológiai kísérletben szigorúan kötelező szabályt, hogy a kísérletet utólag úgy kell megbeszélni a benne résztvevőkkel, hogy teljesen megértsék a kísérlet összefüggéseit s ezen belül az őket ideiglenesen ért kellemetlenségek motívumait és végül a kísérlet előtti lelkiállapotuk és önbecsülésük helyre legyen állítva.

A negatív paradoxon.

A szervezet a paradox szerkezet révén képes arra, hogy még az ellenzéki magatartást is a stabilitás fokozására használja fel: ahol a hatalmi elitnek nincs kisebbségi komplexusa ilyesmivel szemben, ott beépítik a konform magatartásba mint ennek válfaját. A szervezet elvárásai az egyén magatartásával szemben ugyanis csak ritkán uniformizálnak – gyakrabban az történik, hogy ezek különböző *szerepekkel* kapcsolatosak, s általuk a szervezet elismerheti és a maga számára hasznosíthatja azoknak a konkrét személyeknek bizonyos különösségeit, akiknek ezeket az elvárásokat címezi. Így aztán szerepekként oszthatja ki és ellenőrizheti a legkülönbélebb ellenzéki magatartás-típusokat is: a politikai ellenzékét, amely az alkotmányos keretek között való működésével Őfelségének tesz szolgálatot; a különcét, aki például lilára festett, cukrosvízzel összeragasztott, élére vasalt hajával hozzátartozik a városképhez; a deviánsét, aki elutasítja a szereposztásnak a szervezet által elismert rendjét, s közben az, hogy ő a deviáns, a szereposztásnak a szervezet által elismert rendjéhez tartozik stb.

Csehov bemutatja *Ivanov* című drámájában a különc tragikus paradoxonát. Miután a címszereplő úgy lép ki a maga társadalmi szervezetéből, hogy orosz földbirtokos létére művelt, hogy műveltségét praktikusán is felhasználja a gazdálkodásban, ráadásul a népnek is előnyére; hogy szerelemből házasodik, ráadásul egy zsidó lányt vesz feleségül – a társadalmi szervezet elhelyezi őt a „csodabogár” címke mögé, amely ebben a rendszerben *a helyére be nem illeszkedőnek a helyére illeszti be* az embert. Ivanov, hogy kilépjen egy ilyen társadalmi szervezetből is, amelyben a kilépő is benne van, tönkreteszi gazdaságát és házasságát. Egy sajnálkozó barát erre is talál címkét, amellyel e társadalmi rendszer *a helyére be nem illeszkedőnek a helyére be nem illeszkedőt* is a helyére teszi. Erről a számára kijelölt újabb helyről Ivanov már csak úgy tud kilépni, hogy öngyilkos lesz.

A pszichoterápia Palo Alto-i iskolája^{xli} sokat foglalkozik a negatív paradoxonnal azzal a gyakori fajtájával, amelyet a **spontaneitás előírásaként** mutat be. Ennek a családterápiával foglalkozó iskolának a családi és családközei miliőben mindig van dolga olyan interakciókkal, amelyekben a résztvevők olyan interakciót folytatnak egymással, melynek lényegéhez tartozik, hogy a benne lefuttatott cselekvés spontánul fusson le.

Minden szervezetben minden interakcióhoz hozzátartozik, hogy a résztvevők előírják egymásnak, vagy engedik, hogy maga a szervezet előírja nekik, szöveggel vagy nem verbális jelekkel, hogy kinek mikor mit kell cselekednie. A családi és családközei miliőben mármint az interakció sikerének nélkülözhetetlen feltétele, hogy a szóban forgó cselekvés ne csak lefusson, de spontán módon kerüljön rá sor, anélkül, hogy a partner vagy a szervezet ezt előírná. Férj és feleség, vagy vőlegény és menyasszony, vagy szeretők egymástól elvárják, hogy ne csak olyan cselekvésekre kerüljön sor a másik fél részéről, amely a szerelemnek a folyománya, hanem hogy „anélkül csináld, hogy szólnék”. Szülő, aki születéstől fogva szoktatja gyermekét a természettel és a társadalommal való együttélés megannyi tennivalójára – elvárhatja tehát s el is várja az immáron serdülőkorba ért gyermektől: a fog- és kézmosást, a kellő tisztelettel való köszönést, az időjáráshoz és az alkalomhoz illő öltözködést „anélkül csináld, hogy szólnék”.

Ezek az előírások azután, amelyek immáron nem a tennivalókról, hanem a tennivalók spontaneitásáról szólnak, szintén, újra meg újra megfogalmazásra kerülnek, családi és családközei miliőben. Itt is második hatványú utasításról van szó, mint fentebb – Milgram kísérletében, De Gaule kiáltványában – láttuk, csak ott pozitív, itt negatív paradoxon nyilvánul meg általuk.

Őfelsége ellenzéke avagy a szervezet rendjéhez tartozó rendbontó

Csehov: a helyére be nem illeszkedőnek a helyére be nem illeszkedő

A spontaneitás előírása

Felfedezésekor – félévszázaddal ezelőtt – a spontaneitás előírásának azt tulajdonították, hogy annak hálójába gabalyodónál **skizofrénia** képződhetik, ha csak az illető nem tud kiszabadulni a szervezetből, mely a hálót veti.^{XLII} A spontaneitás előírása tulajdonképpen két, egymással ellentétes utasítást foglal magába: hogy ne parancsra tegyem, amit a viszonyok első hatványán teszek, ezt igenis parancsra teszem, amelyet a viszonyok második hatványán szögeznek nekem.

E kétféle parancs között – viselkedésem kettős megkötése¹⁸ között – jöhet létre a „tudathasadás”. A két szint nem csak parancsként állhat szembe egymással, hanem például közlésként is, amelyek közül az első hatvány szintjét gyakran hitelteleníti a második hatványé: ilyen negatív paradoxonnak mintája a „krétai hazugról” szóló közismert közlés.

A Palo Alto-i iskola egyik szerzőcsoportja így ír könyvében az egyik lehetséges következményéről annak, ha valaki ilyen paradox struktúrába beágyazódva kénytelen kezelni a maga szociális identitását: „A helyzet elviselhetetlen abszurdításának csapdájában, amelyben találja magát, az egyén arra a következtetésre juthat, hogy a helyzetben adott vagy a környezet által bemutatott lényeges jelek némelyike elkerüli a figyelmét. Minthogy úgy látszik, hogy mások számára a helyzet tökéletesen logikus és koherens, ez újabb érveket ad a feltevés mellett. Az a lehetőség, hogy a többiek szándékosan rejtik el előle a lényeges jeleket, csak variáció ugyanarra a témára. Az ember mindenképpen – és ez a döntő pont – megszállottja lesz annak a szükségletnek, hogy felfedezze ezeket a jeleket, hogy jelentést adjon annak, ami benne és körülötte végbemegy, és végül kénytelen lesz a legvalószerűtlenebb s a helyzettel való összefüggésnek a leginkább híján lévő jelenségek után kutatni, hogy ezekben találjon jeleket és jelentéseket.”^{XLIII}

**Paradox szerkezet:
zavarosság-e vagy
szigorú logika?**

A jelek és a jelentések viszonya, általánosabban a jelölők és a jelöltek viszonya^{XLIV} minden olyan alkalomkor, amikor struktúrájuk paradoxont tartalmaz, a zavarosság, kuszaság, értelmetlenség benyomását kelti minden olyan – külső vagy belső (részvevő) – szemlélőben, aki a történések értelmezésébe nem számítja bele az egyébként *szigorú logikával működő* paradox szerkezetet. Tipikus megnyilvánulása van előttünk ennek az összefüggésnek olyankor, amikor paradox struktúrák által ránk kényszerített jelek, ill. jelentések együttesét valamely elmebaj tünetegyütteseként tartjuk számon. Másfelől távolról sem tipikus módon kezeli majd ugyanezt az összefüggést a „Lear király paradoxonja” c. esszé.

Könyvünk problematikáját tekintve különös figyelmet érdemel, hogy a kettős kötés elméletének eredeti gondolatmenete a megjelenése óta eltelt fél évszázad alatt pszichiátriai konklúzióit tekintve eltolódott olyan irányba, ahol a negatív paradoxonból nem a skizofréniát deriválják, hanem alternatív módon tünetegyüttesek ikerpárjából vagy ezt, vagy a **borderline személyiségzavart**.^{XLV}

*

A viszony paradox szerkezete s a többi furcsasága akkor mutatkozik meg a legmarkánsabban, amikor a viszonnak azzal a szociálpszichológiai feldolgozásával van dolgunk, amelynek eredménye az emberek *szociális identitása*.

A szociális identitás és a szociális kategorizáció paradoxonjai

Korábban már láttuk, hogy a viszony paradoxonjai, azért állhatnak elő, mert a tényezők között, amelyek meghatározott viszonyban vannak egymással, szerepel maga ez a viszony is.

¹⁸ Az elméletet, amelyet itt az ismertetés dióhéjába kényszerülünk zsugorítani, **kettős kötés-elmélet** néven ismerte meg a világ Lásd Paul Watzlawick: A Review of the Double-Bind Theory. *Family Process*, 2 (1963), 132-153.

A szociális kategorizáció mármost jellegzetesen olyan viszony, amelyben markánsan érvényesül ez az összefüggés. Arról az eljárásról van szó, amely, láttuk, *kategorikussá* túlozza azt a felemás viszonyt, mely szerint mindig van, amiben az emberek *hasonlítanak*, s van, amiben *különböznek*. Ez az eljárás azért teremt különösen kedvező feltételt a paradoxon számára, mert azok között a tényezők között, amelyekre nézve hasonlítunk vagy különbözünk, ott van az is, ahogyan a kategorizációt elvégezzük: ha hasonlóan, akkor ennek nyomán hasonlóbbak leszünk, s ha különbözően, akkor mostantól fogva erőteljesebben fogunk különbözni, mint mielőtt ezt a döntést hasonlóságunkról és különbözőségünkéről meghoztuk.

Tegyük fel mármost, hogy egyetértés alakul ki köztünk arra nézve, hogy hasonlóságunkat tartsuk súlyosabbnak – ettől a pillanattól fogva *eggyel több okunk lesz, hogy így gondoljuk, mint volt, mielőtt erre nézve az egyetértés kialakult közöttük*.

Tegyük fel ezzel szemben, hogy a teljes egyetértés a tekintetben áll elő közöttünk, hogy identitásunkban az a meghatározó, ami megkülönböztet bennünket – ebben az esetben *kevesebb alapunk van a konszenzusra, mint ha nem jött volna létre*.

Igazán pedig a határt egy csoport két fele között semmi sem tudja olyan markánsan megvonni, mint ha az egyik félcsoport tagjai abban értenek egyet, hogy ilyen határ nincs is, míg másikukban azt a konszenzust, hogy igenis van, csak erősíti a mindennapos tapasztalat a két félcsoport között erre nézve folytatódó vitáról: a különbséget hangsúlyozó különvéleménynek a pusztá megfogalmazása is elég, hogy valamelyest már igazolja is azt, míg a hasonlóságot hangsúlyozó különvélemény, minél inkább hangoztatják, annál inkább kihúzza maga alól az alapot.

A pozitív paradoxon révén a viszony ezúttal is *megalapozza*, a negatív paradoxon révén pedig *aláássa* magát.

A legújabbkori történetből is jól ismerünk olyan példákat, amelyek az ilyen logikai játékok véres tetőoltásai. Például amikor társadalmi-kulturális kisebbségek asszimilálódni akarnak egy olyan többséghez, amely kiveti őket magából: minél nagyobb igyekezettel mutatja a kisebbség, mennyire megfelel a többség normájának, annál inkább kitetszik, mennyire nem felel meg ennek a normának a tekintetben, ahogyan a maga identitása felől íté.

A paradox viszony önmagát megerősítő és önmagát aláásó összhatását még tragikusabban fokozhatja, amikor a kisebbség maga is kettéhasad. Ilyennek idézi fel például a magyarországi zsidóság helyzetét a két világháború közötti időszakban több visszaemlékezés. Egyikük^{XLVI} egyebek között leírja, ahogy a *kisebbség többsége*, a váradi gettóban összezsúfolt zsidók közül azok, akik a *többség* normájához asszimilálódni akartak, ebben a törekvésükben odáig mentek, hogy a *kisebbség kisebbségéről*, a pajeszos-kaftános, nem európai külsejű és gondolkodású „pólishi zsidókról” így beszéltek: „Ezek miatt van mindig baj! Ezek miatt jutottunk ide, ezektől kap tetűt az ember és megrühesedik.” Vagyis ahogyan a korabeli többség hangadói a kisebbség egészéről általában szóltak. Az emlékezés idézi a kisebbség többségéhez tartozók méltatlankodását: „Csak nem képzelik ezek, hogy velük fogunk utazni!” Tudniillik a marhavagonban, mely már beállt a gettó mellé s már tudnivaló volt, mivégre. Eközben a kisebbség kisebbsége, a Lengyelországból egykoron idemenekült ortodoxok ugyanazzal a dölyfös utálattal kezelték az asszimilálódott zsidókat, mint a többi magyart, a tudatlanokat, akik sohasem olvasták a szent és titkos könyveket, akik valamennyien piszkos állatot, disznóhúst esznek. Így aztán abban, hogy az asszimilált zsidó a magyarok közé tartozik s az ortodox zsidóhoz semmi köze, az asszimilált és az

**Egyetértés arra nézve,
hogy egyetértünk-e**

**Asszimiláns zsidók
és „pólishi zsidók”**

ortodox zsidó gondolkodása között nem volt különbség, s a többség hangadói ebben az egyöntetűségben is igazolva látták, hogy a zsidó kisebbséget megkülönböztetés nélkül tartásuk másnak, mint a magyart.

E tragikus összefüggések mellett a társadalmi azonosság paradoxonjai komikus összefüggéseknek is hordozói. Ezeket ragadják meg egyes viccek. Például az, amelyben Kohn egy kérdőív kitöltésekor a *Vallása* rovatba ezt írja: *Goj*. Annak a társadalmi azonossággal kapcsolatos viszonyának, hogy valaki nem zsidó, ilyen formában való kifejezése azt a társadalmi azonossággal kapcsolatos viszonyt fejezi ki, hogy az illető zsidó.

Vagy az a másik, amelyben valaki így vall diagnosztikai tévedéséről: „Azt hittem, hogy hipochonder vagyok, de kiderült, hogy csak bebeszélem.” Ha egy betegség identitását helyesen értelmezett tünetek híján tulajdonítom magamnak, akkor hipochonder vagyok, ám ez az összefüggés is ott szerepelhet olyan tünetek sorában, melyek helyes értelmezése nélkül betegséget (az adott esetben hipochondriát) megállapítani merő hipochondria.

*

Mind a komikus, mind a tragikus paradoxonokat az élet produkálja, de összefüggéseinek felismerését elősegíti az a markáns jelleg, amellyel a szépirodalom megfogalmazza egyiket vagy a másikat.

„Pista azt mondja, hogy hazudik, de nem hazudik, tehát hazudik” – írja például Karinthy Frigyes.

Azt, ahogyan Shakespeare kezeli a tragikus paradoxont, mutatja be a „Lear király paradoxonja” c. esszé.

ESSZÉK AZ IDENTITÁSRÓL

Az előző fejezet egyes téziseinek alkalmazását mutatják be, mielőtt valamennyi együtt kerül majd alkalmazásra könyvünk második felében a József Attila identitásaival foglalkozó alkotás-pszichológiai esettanulmányban. A szociális identitás és a szociális kategorizáció összefüggései egymással és a felemás identitástényezők átalakítása a szociális kategorizációban egyértelművé: „Egy kétértelmű életút egyértelműsége: Mussolini”. Testi és lelki teljesítmények funkcionálása kategorizációs jelölőként: „Ugyanazt másképpen – mást ugyanúgy”. A szociális identitás anyaga és formája: „Bolshevik struktúrák”. A szociális kategorizáció paradoxonjai: „Lear király paradoxonja”.

Egy kétértelmű életút egyértelműsége: Mussolini

aki sorsától olyan szociális identitást kapott, amely az elképzelhető legerőteljesebb mértékben felemás volt – a kategorikusan egyértelmű identitás tehát, amely jellemezte, aránytalanul nagy mértékben volt a történelmi identitás pszichikus feldolgozásának – a szociális kategorizációnak – a műve.^{XLVII}

A XX. század gazdag választékot kínál olyan személyek vizsgálatához, akik világháborús győzelmek vagy vereségek, forradalmak vagy ellenforradalmak során identitást váltottak. Közülük azonban talán senki sem radikálisabban mint a forradalmár szocialista vezetőből a fasiszták Ducé-jává lett Mussolini.^{XLVIII}

Forradalmár szocialista vezetőből a fasiszták Ducé-ja

A forradalmár szocialista

A józan ész úgy vélhetné, hogy a társadalomtörténet és az egyén élettörténete éppen úgy hagynak nyomot egymáson, mint bármilyen hatás azon, ami elszenvedi: *minél erősebb a nyomás, annál erősebb a nyom*. Márpedig Mussolinit a társadalom részéről olyan hatások érték, amelyek *felemásságuknál* fogva nem voltak különösebben erőteljesek. „Mussoliniék szegények voltak egy olyan vidéken, ahol a lakosság többsége náluk szegényebb volt” – olvassuk Ormos Mária könyvében a családról, amelyben olyan csecsemőnek adják a szent keresztségben három forradalmár nevét (Benito Amilcare Andrea), akinek vallástalan apja földjét vesztett paraszt fiaként kovácsnak ment, vallásos anyja viszont feltörekvő állat-felcser lányaként tanítónőnek tanult.

Mármint az elmélet alapján, amelynek fordulatait itt nyomon követjük, azt a feltevést lehet megfogalmazni, hogy az ilyen felemásság, ahelyett, hogy arányosan felemás beállítódást fejlesztene az emberben, általában arra készteti, hogy a maga társadalmi azonosságát *kétértelműből egyértelművé* tegye, s ennek

A maga társadalmi azonosságát kétértelműből egyértelművé tenni

érdekében mindent, ami a szociális identitást a felemásságtól az egyértelműség irányában mozdítja el, *túlhangsúlyoz*.

A túlhangsúlyozás érinthet bármely esetlegességet, ha azt az éppen megtalált társadalmi azonosság jelölőjévé lehet kimunkálni. Az alig húszévesen éppen aktív szocialistává lett Mussoliniról például feljegyezték, hogy ebben a korszakában olyan gondozatlanul futkosott a világban, ahogyan egy munkás soha nem tette, ha összejövetelre, gyűlésre ment, vagy ha beköszöntött a vasárnap. Minthogy a munkás munkás *volt*, neki Mussolinitól eltérően nem kellett arra törekednie, hogy munkásnak *nézz* ki.

Az integrálódóktól is differenciálódni kell

De ugyanez a beállítódás, hogy az egyértelműséget túlhangsúlyozza, lehet a forrása annak az erős és tartós ellenszenvnek is, amelyet Mussolini újra meg újra kinyilvánít a reformizmussal szemben, amely, mint írja, „mást sem tesz, mint számolgat és kereskedik”, az osztályellentéteket csökkenteni akarja. Mussolini több cikkében hangsúlyozza, hogy ellenkezőleg: ahhoz, hogy a szocializmus ne korrumpálódjék, növelni kell a szakadékot. A szocialista Mussolini szerint a politikai harc lényege a differenciálódás, az elhatárolódás. És ha a szocialista pártvezetés reformista többsége ehelyett az integrálódást ajánlja, akkor Mussolini eljut ahhoz a gondolathoz, hogy *az integrálódóktól is differenciálódni kell*: 1910-ben megfogalmazza, hogy a reformista szárnnyal a forradalmi irányzatnak szakítania kell, s 1912-ben az olasz szocialista párt kizárja a reformista szárnynak legalább azt a csoportját, amelyik ekkorra eljutott oda, hogy a királynak részvételét nyilvánítsa egy ellene elkövetett merényletkísérlettel kapcsolatosan. Mussolini „kongresszusi szereplése egész Európában ráterelte a forradalmárok figyelmét”, írja Ormos, rámutatva, hogy a „fordulatot el sem lehetett választani a nevével [...] Lenin cikket írt a kongresszusról a *Pravda*-ban, és úgy vélekedett, hogy az olasz párt helyes útra lépett, amikor eltávolította soraiból a szindikalistákat és a jobboldali reformistákat”.¹⁹

A harcos és a termelő

Mussolini: Permanens háborús állapot a burzsoázia és a proletariátus között

Ugyanakkor, ami Mussolinit illeti, ő a fentebb idézett gondolatot arról, hogy a szocializmusnak a korrumpálódás elkerülése végett növelnie kell a társadalmi szakadékot, így folytatta: „Ha a szocializmus nem akar elhalni, elég bátornak kell lennie ahhoz, hogy barbár legyen”. A humanizmus által elbutított nemzeteknek vissza kell találniuk az antikvitás elevenségéhez, amire az egyetlen lehetőséget az adhatja, ha a proletariátus – a polgárság ellen, amely békére törekszik – háborút visel. „Ez a permanens háborús állapot a burzsoázia és a proletariátus között új energiákat, új morális értékeket, új embereket hív majd életre, akik megközelítik az antik hősokeket.”

Marx és Mussolini: az új embert a harc teremti

Érdemes megjegyezni: az a gondolat, hogy az új ember csak a harc egy fajtájában alakulhat ki, nem idegen Marx és Engels szocializmus-felfogásától: „...a forradalom”, írják a *Német ideológia*-ban, „nemcsak azért szükséges, mert az *uralkodó* osztályt nem lehet más módon megdönteni, hanem azért is, mert a *megdöntő* osztály csak forradalomban juthat el odáig, hogy lerázza nyakáról a múlt egész szennyét és képessé váljék a társadalom új megalapozására”.^{XLIX} Marxnál és Engelsnél azonban nem akármilyen, hanem *forradalmi* háborúról van szó, amelynek ez a cél kezdő és végpontot szab. Mussolini ezzel szemben

¹⁹ Érdemes megjegyezni: ugyanebben az évben történt, hogy az orosz pártban Lenin kezdeményezésére a bolsevik frakció különvált a mensevikektől.

permanens háborút hirdet, és idézett gondolatmenete nem tartalmazza azt a kikötést, hogy ennek „a társadalom új megalapozását” kell eredményeznie. Márpedig az olyan háború, melynek elsődleges szempontja nem a társadalmi viszonyok megváltoztatása, hanem maga a *harcoló ember*, a továbbiakban a fasiszta ideológiának lesz szerves gondolata. A marxista szocializmusfelfogásból el is tűnik ez az összefüggés, és az új ember kialakulására vonatkozóan szinte egyedül azt a gondolatot találjuk, hogy abban a folyamatban, amelyben a *termelő ember* a természetet átalakítja, egyúttal saját természete is átalakul. Mussolini ugyan 1918-ban, amikor lapjának címdaláról eltüntette a „Szocialista napilap” alcímet, még ezt tette a helyébe: „Harcosok és termelők lapja” s egy darabig a „produktivizmus” elvét hirdette, de a harcoló, illetve a termelő ember önteremtésének a gondolata egyre hangsúlyozottabban eltávolodik egymástól.

Az ilyen túlhangsúlyozott távolítás mögött legtöbbször az a motívum húzódik meg, hogy általa hangsúlyt kapjon a távolság azok társadalmi azonosságában, akik a különböző ideológiákat hordozzák. S ilyenkor nem arról van szó, mintha például a harcoló emberből kiinduló ideológia *tartalma* jobban megfelelné a fasiszta identitásnak, mint egy olyan, amelynek szempontja a termelő emberé. Ami itt megfelel, az az ideológia túlhangsúlyozott különbségének a *formája*, aminek pedig megfelel, az ugyancsak forma: a túlhangsúlyozni kívánt különbségé két mozgalom identitása között, amelyek egyike *egy osztály nemzetközi forradalmát* tűzi a zászlajára, míg a másik *egy nemzet osztályközi forradalmát*.

Mussoliniről feljegyezték, a dolgokban hatásuk érdeme helyett mennyiszor viszonyuk formája érdekelte; nem annyira az ügy volt fontos számára, amelyért harcolt, mint az, hogy legyen ilyen ügy. Vajon mennyiben tulajdonítható ez a beállítódás Mussolini személyiségének?

**Nem az ügy fontos,
hanem hogy legyen ügy**

A kérdés furcsának látszik: ugyan mi másnak tulajdoníthatnánk, ha valaki olyan, hogy nem ez és ez a tulajdonság érdekli a dologban, mint X-et, vagy az a másik tulajdonság, amely Y-t, hanem az a viszony, mely szerint e két tulajdonság különbözik egymástól (s amelynek mentén érthető, hogy számára a tulajdonságok felcserélhetők, hiszen X tulajdonsága Y-étől éppúgy különbözik, mint Y-é X-étől)? S valóban, Ormos Mária könyvében említi is Mussolini két olyan, egymással összefüggő személyiségvonását – hajlamát arra, hogy cselekvési lehetőség híján mérhetetlenül unatkozzék, utálkozzék, szökni próbáljon önmagától és rendkívül erős becsvágyát – amelyből azután megpróbálja levezetni Mussolini beállítódását az ügy érdeme helyett annak formájára.

„Morfinista módjára áhította a sikert, méghozzá a pillanatnyi, mindenkori sikert”, olvassuk róla, s hogy „nem lett volna Mussolini, ha 1914-ben képes a kivárási álláspontjára helyezkedni és mintegy »tartalékba« tenni magát”. Ezzel szemben a könyv más helyein olyan periódusokról olvashatunk, amikor Mussolini fontos csatákat azzal a taktikával nyer meg, hogy ténylegesen kivár, anélkül, hogy gondolataiból és terveiből bármit is elárulna.

Vajon miben különböznek ezektől a periódusoktól a türelmetlenség időszakai, és egyáltalán azok a pillanatok, amikor Mussolini – akár a türelmetlenség, akár valami más hatására – hirtelen ügyet vagy új ügyet választ magának anélkül, hogy választását valamilyen motiváló előzményhez lehetne kötni, olyasmihöz, amelyre nézve a kutató vagy a kutatás eredményét olvasó azt állapíthatná meg, hogy ha valaki ekkor meg ekkor ezt meg ezt tette, attól az embertől *nem meglepő*, ha most így jár el?

**Előzmény nélkül új
ügyet választani**

Válság és váltás

Mert igenis meglepő például, amikor 1902-ben a 19 éves Mussolini vonatra száll, hogy 50 lírával a zsebében Svájcba utazzék, ahol sem megélhetés, sem ismerősök, akik segítségére lehetnek volna, nem várták. S még ennél is meglepőbb, amikor 1914-ben, 31 éves korában az olasz szocialista párt forradalmár szárnyához tartozó országos szintű vezető létére harcba szólít, de immár nem egy osztályt a forradalomba, hanem egy nemzetet a világháborúba.

A 18-19, ill. a 30-31
éves életkor válsága

Az életkorokat nem stiláris megfontolásból tüntettem fel itt. Az a helyzet, hogy e két életkor azok közül való, amelyekről fentebb láttuk, hogy a társadalmi identitás enyhébb vagy súlyosabb válsága kíséri őket: a 18–19 éves életkor válsága azzal függ össze, hogy az ember kilép az életbe, s miközben elhagyja a helyet, amelyet korábban a családi és a tágabb társadalmi szerkezetben elfoglalt, ezt azzal az ambícióval teszi, hogy nem annyira magának akar új helyet kialakítani, mint amennyire a társadalomnak merőben új szerkezetet; a 30–31 éves életkor válsága pedig azért következik be, mert az ember hajlandóvá válik arra, hogy iménti ambícióját áldozatul helyezze a társadalom „realitásainak” oltárára, hogy cserébe az alkalom kínálta lehetőségeken belül megalapozza a maga egzisztenciáját.

Mármint, ha az identitás-válság idején, amikor az ember egyébként is úgy érzi, hogy „már nem az, aki korábban volt”, az is csak felemás módon van meghatározva, hogy „ki az, aki korábban volt”, akkor a két felemáság egymást az elviselhetetlenségig felerősítheti, s ezáltal felerősödhet a késztetés is, hogy társadalmi azonosságát túlozva tegye egyértelművé.

Annak megértéséhez, hogy hogyan, fel kell figyelni egy *paradoxonra*: az identitás-válság rossz közérzetét – „már nem az vagyok, aki korábban voltam” – az a felemáság idézi elő, mely szerint, *ha tényleg nem az lennék, akkor nem érezném, hogy nem az vagyok*. Ezért azután a rossz közérzet ilyenkor csökkenhet, ha az ember egyértelművé túlozza azt, ami felemás: ha radikális elrugaszkodással teljesen mássá teszi magát ahhoz képest, ami korábban volt.

Ez a paradoxon egy másikkal együtt fejtette ki hatását. Mussolini forradalmár nevelést kapott apjától. Korábban láttuk, hogy ez azt jelenti, hogy a nevelő a maga nevelői tekintélyével olyan elvnek ad nyomatékot, amely a tekintéllyel való szembeszegülésre szólít fel. Ilyenkor a tekintélyt követni szándékozó döntés szembe kell, hogy szegüljön a tekintéllyel, míg a tekintéllyel szembeszegülni kívánó csak azért is követi azt. Egy ilyen paradoxon ördögi köréből csak úgy lehet kitörni, ha az ember kitör abból a társadalmi viszony-szerkezetből, amely ezt a paradoxont hordozza.

Mussolini önmagához
teljesen következetes
módon lesz önmagához
teljesen következtelen

S ezt Mussolini meg is teszi, amikor 1902-ben hirtelen elhagyja Olaszországot és minden előzmény nélkül Svájcban terem, majd pedig amikor 1914 őszén a háború-párti nacionalisták közé áll. Ekkor már önmagához teljesen következetes módon lesz önmagához teljesen következtelen.

Ugyanazt másképpen – mást ugyanúgy (Köcski Margit)

Hogyan áll elő már kisgyermekkorban és hogyan működik érett felnőttkorban is a kapcsolat az ember identitása és – a legkülönbélebb – teljesítménye között?^L

A szociális identitás kezelése sokkal hamarabb kezdődik, mint gondolnánk. Például, amikor akár egy-kétéves korú gyermekek egymást utánozzák, akkor már arról van szó, hogy a mintakövetés révén hangsúlyt kap például a kisebbik gyerekek az a szociális identitása, hogy ugyanolyan lesz, mint a – példakép – nagyobbik. De nem pontosan ugyanolyan.

Módszeres családi terepvizsgálatunk, amelyben két évtizeden keresztül követtük nyomon két kis korkülönbségű leányunk (Eszter és Judit) fejlődését, megállapította, hogy a közvetlen utánzás korszakát felváltja a késleltetett utánzás: ezt az jellemzi, hogy a gyerek a tapasztalt mintát először mintha figyelmen kívül hagyja, majd – esetleg csak néhány nappal később – ugyanaz a megoldás úgy jelenik meg nála, mintha saját kreatív ötletéből fakadna.

Ezt követően, a harmadik és a negyedik életév folyamán a fiatalabb testvérnél fellép egy olyan periódus, amelyben közvetlenül átveszi az idősebbtől a kínált, például nyelvi vagy/és viselkedési mintát, de a mintakövetés lényege: *ugyanazt másképp vagy mást ugyanúgy.*

A mintakövetés lényege

Egyik délután az óvodából hazafelé tartva két leánytestvér közül az idősebbik, Eszter (4;1)²⁰ mesél az aznapi óvodai élményeiről (az „énekezőről”, ahol aznap ő különösen jól szerepelt) anyjának: „*Tudod, mit mondott nekem az Éva néni? Hogy énekesmadár vagyok.*” Huga, Judit (2;6), aki korábban tudja, hogy testvérenek a közlése arra utal, hogy Éva néni (E. óvónője) „madárkám”-nak szokta Esztert szólítani, előhozza Nusi néni, aki a bölcsődében, ahova ő jár, ugyanazt a funkciót tölti be, s szintén szokta őt, Juditot becézgetve más, kedveskedő néven szólítani. Azonnal így szól anyjához: „*Figyelj, mit mondott nekem a Nusi néni? Hogy Jucika vagyok.*”

Ebben a teljesítményben fontosabbá lehet, hogy a tényezők *ugyanabban a struktúrában* vannak elővezetve (anya figyelmét felhívni, hogy az otthonon kívüli tartózkodási hely gondozónője becéző neveket ad az embernek), mint hogy ilyen tényező gyanánt *más funkcionál* („tudod?” – „figyelj!”; „Éva néni” – „Nusi néni”; „énekesmadár” – „Jucika”). Hogy az ugyanabban a témában másodszorra megszólaló gyerek esetében a testvérehez való strukturális igazodás, nem pedig egy friss élmény közlése a motiváló tényező, alátámasztja az a háttérkörülmeny, hogy Nusi néni aznap nem is volt szolgálatban.

Strukturális igazodás gyerekeknél

Az átvett forma akkor is rákényszerítheti magát a saját szubsztanciára, ha ez nem alkalmas rá, hogy ilyen formát hordozzon:

²⁰ A jelölés jelentése: 4 éves 1 hónapos. A zárójel előtt feltüntetett kezdőbetű annak a gyerekeknek a nevére utal, akire a jelölés vonatkozik.

A három-játék formája és az egy-játék szubsztanciája

„A baba lexikonja”-ból anyjuk a játékokról olvas a két nővérnek. Elhangzik az ott szereplő kérdés: „Neked milyen játékaid vannak?” E.(4;2) körbetekint szobájukban és véletlenszerű jelleggel kiválaszt hármat: „Nekem főzőcske, babakocsi, baba.” Amire J.(2;7), aki kedvenc játéknulát tartja a kezében: „Nekem nyuszikám, nyuszikám, nyuszikám.”

Judit az egyetlen kezében tartott játékát sorolja fel háromszor pusztán azért, mert nővére mondatában három „hely” van a játékok számára. S hogy nem egyszerűen arról van szó, hogy az azonos struktúra megfelelő helyére mindkét gyerek azt a funkcionáló tényezőt teszi be, amely ott őt képviselheti, s amelyről az esetek nagy hányadában úgy adódik, hogy – különböző személyeket képviselven – különbözőek, hanem arról, hogy az elaborációnak hasonlóvá, illetve különbözővé kell tenni azt is, ami esetleg nem volna az. Ezt bizonyítja a következő feljegyzés:

Nagy palacsinta-habzsolás közepette figyelmezteti őket anyjuk, hogy „túleszik magukat”. Erre mindketten lemondanak az utolsó palacsintáról, amely ottmarad a tálon. De sajnálják. Ennek E.(4;4) hangot is ad: „Én meg akartam enni, de nem engedte az Anyu.” Amire J.(2;9) is azonnal nyilatkozik: „Én is meg akartam enni, de nem engedte az A...pu.” (– a mondat elejét lendületesen, de a végét szemlátomást zavarban, szemlesütve, suttogva mondja.) E. rápirít, hogy hogy mondhat ilyet, hiszen Apu még adott is neki az övéből.

Mire a kijelentés végére ért volna, Judit elbizonytalanodott attól a felismeréstől, hogy *ugyanazt másképpen* itt csak a kijelentés igazságértékének árán lehet megvalósítani. De még a füllentésbe csúszás veszélyét is vállalja formálódó identitása (= én mégsem vagyok kis Eszter, én én vagyok, tehát különbözöm kell a nővéremtől) védelmében.

Kreatív játék

Később ez a teljesítmény a társadalmi azonosság feldolgozásából egyre inkább átalakul kreatív játékká, amely egyre inkább saját kreatív elaborációját tartalmazza:

Eszter 6 éves kora tájékán gyakran játszik „óvodásat”, aminek fontos kelléke, hogy mint „óvónéni” az „óvodásokként” sorba vagy körbe állított tárgyakat, vagy egyiküket valamiért szidja. Ebben J.(4;10) is utánozza, aki például a következő szavakkal „neveli” a sakkfigurákat: „Ilyen két nagy ló és még nem tanulta meg...” A két sakkfigura történetesen tényleg két ló volt. Pár nap múlva mozaikjátéknál E. nem találja a kirakandó lányfigura néhány darabját (a figura feje már összeállt, de a ruhája még nem teljes), s ezért szidja, hogy „egy ilyen nagy lány”-nyal hogy fordulhat elő ilyesmi (ti. hogy szertehagyja a holmiját). J., saját mintájára beállítódva, félrehallja és kérdőre vonja E.-t, miért nevezi a babát lónak. E. tisztázza, hogy ő nem „nagy ló”-t, hanem „nagy lány”-t mondott. J. elrévedve megismétli: „nagy lány.” Majd bátortalan félhangon kipróbálja, milyen, ha *ellenkező irányban* tér el egy mintától, mint ahogy korábbi hiedelme szerint E. tette volna:

nagy ló ← **nagy lány** → nó lány

„Nó lány” – mondogatja egyszer-kétszer, mire Eszter tudakolja: „Mi az a nolány?” E. kérdésében az eredeti alakzat átalakul, de J. a továbbiakban átveszi ezt a formát: „Hát... nó lány. Nolány.” E. (játékos könyörgéssel): „De mi az?” J.: „Hát te nem ismered a nolány-féleségeket?” E.: „Nem. Mi az?... Egy állat?” J. kap az alkalmon és ráhagyja E.-re, hogy a „nolány” egy állat. E. tudakolja, szép állat-e. J. elgondolkodva feleli: „Nem. Inkább ronda.” Majd ettől támadt asszociációval értesíti nénjét, hogy ez tulajdonképpen a víziló, ami „*oroszul »nolány«*”. J. ötletébe talán belejátszott még a következő strukturális asszociáció:

nagy ló → víziló
nagy lány → oroszlán(y)

A viszony hangsúlyt kap és hangsúlyt ad

A jelképzés ilyen és ehhez hasonló folyamataiban az egyén a rendelkezésére álló anyagot (az adott esetben szavakat, gondolatokat, máskor cselekvéseket vagy a szemlélet számára adott képeket) úgy formálja, hogy például a hasonlóság és a különbözőség viszonya, amely eleinte hangsúlytalanul állt fenn, hangsúlyt

kapjon és ezáltal egyszersmind hangsúlyt adjon az egyén és más egyének között fennálló szociális hasonlóságnak és különbözőségnek.

Vizsgálatainkban azt találtuk, hogy a szociális hasonlóság és/vagy különbözőség hangsúlyozása annál fontosabb, minél kevesebb objektív támpontot kínál a viszony ahhoz, hogy a benne részt vevő személyek mindegyike sajátos pozícióban tudhassa magát. Az idézett vizsgálatban a testvérek szociális pozíciói (nemük azonossága, a köztük lévő különbség csekélyisége miatt, továbbá mert újra meg újra előállt olyan helyzet, amikor Judit már, Eszter még ugyanabba az intézménybe járt stb.) kevés ilyen támpontot kínáltak – ezért kaphatott nagy szerepet a pozíciók túlhangsúlyozása a pszichikus elaboráció közvetítésével. Ezért látjuk néha még nagyobb hangsúllyal megjelenni ugyanezeket az elaborációs praktikákat ikrek magatartásában.

Négy és fél éves ikerfiúk egyike este az ágyban mesét rögtönöz a fivérének: „*Volt egyszer egy bandita. Megy az utcán, hát jön szembe vele Fenevigye*” (nevet saját ötletén). „*Fenevigye azt mondja: Gyere lődözni! Egymásra lőnek, de nem találtnak. Egyszer csak odaszalad még két Fenevigye*” (most még jobban nevet, mint az előbb) „*és azt mondják: gyerünk oda, ott hever egy részeg! Odamentek, megtalálták a részeg, fogták és odavitték egy rendőrhöz. A rendőr meg mindet börtönbe csukta, mert mind csúnya...*”

A következő napon a másik ikerfiú mesél egy másik mesét: „*Volt egyszer Jónapot és Léccives. Mennek az erdőben, hát jön szembe velük egy nyuszi. A nyuszi azt mondja: Jónapot és Léccives, vigyetek engem haza anyukámhoz! Jónapot és Léccives aranyosak voltak és hazavitték a nyuszt. Anyukája azt mondja nekik: Köszönöm szépen, mert a kicsiket elkaphatja a farkas.*”

A második mesélő iker az első utánózta, de a struktúra megőrzése mellett annak elemeit az ellentétébe fordította: az első mese főszereplői rosszak – a másodiké jók; a „Fenevigye” név éppúgy nyelvi panellből származik, mint a „Jónapot” és a „Léccives”; „megy az utcán”, ill. „mennek az erdőben”, amikor is „hát jön szembe vele/velük” az, aki körül a történet bonyolódik; mindkét mesében vinni kell valakit valahová: az egyikben a részeg egy büntető instanciához (rendőr) – a másikban a nyuszt egy oltalmazó instanciához (anyukája). Az első mesében a rosszakat megbüntetik – a másodikban a jókat megdicsérik.^[1]

Az ilyen ellenpontosítási játéknak egyértelmű a funkciója: hozzájárulni ahhoz, hogy ikrek (vagy azonos nemű, csekély különbségű testvérek, akiket a szakemberek gyakran „pseudo-ikrekként” emlegetnek), akik eredetileg azonos (illetve közel azonos) pozíciót töltenek be a családi struktúrában, egymástól markánsan elkülöníthető pozíciókat, ezek alapján pedig markánsan elkülöníthető társadalmi azonosságokat dolgozzanak ki.

A fejlődés előrehaladtával, amelyet nagymértékben ez a pszichikus feldolgozás tesz lehetővé, maga e közvetítő egyre inkább háttérbe szorul. A jelenség azonban időről időre még ilyenkor is előáll:

Kisiskolásként a két testvér Franciaországban tölt kisebb megszakításokkal két és fél évet. Ennek során Judit egyre büszkébb „franciaságban” való előrehaladásának teljesítményeire – Eszter pedig ugyanakkor arra, hogy ő magyar. A differenciának ez a túlhangsúlyozása nem akadályozza sem Juditot abban, hogy azért megmaradjon magyarnak, sem Esztert abban, hogy iskolai szituációban éppúgy, mint az otthoni, de az iskolából hozott játékaikban „franciául” legyen jelen, de a túlhangsúlyozásnak következetesen ez az iránya.

Hogy azonban ezúttal sem a tulajdonságok anyaga számít, amelyek között történetesen különbség áll fenn, hanem a különbség formája, amely történetesen ilyen tulajdonságok között áll fenn, ezt mutatja például a jelenségnak az az előfordulása, amelyre a Magyarországra való hazatérés után három hónappal az kínált alkalmat, hogy véletlenül megtudták: a Videoton és a Paris-Germain csapatok közötti futballmeccset (amelyet egyébként nem néztek, a sportnak ez az ága nem érdekeltvén őket) a magyarok nyerték. J.(9;7), rájátszva még dobantott is „indulatos” bánatában: „*El-vez-tet-ték...*”

A struktúra pontos lekövetése – mindennek az ellentétébe fordításával

Ellenpontosítás

Francia identitás magyarul és magyar franciául

Amire E.(11;2), szintén rájátszva a harsány öröme, azonnal replikázott: „*Au contraire, on a gagné!*” [Ellenkezőleg, megnyertük!²¹].

Eszter honleányi örömét afőlött, hogy a magyarok nyertek, franciául fejezi ki – míg Judit afőlötti bánatának, hogy a franciák kikaptak, magyarul ad hangot. Eszter szokatlan nyelv választását, mely a mondat tartalmával is ellentétben áll, egyetlen összefüggés indokolja: mindenben Judit ellenpólusaként lépni fel: ha ő a franciáknak szurkol, én a magyaroknak; ha ő magyarul szól, én franciául; ha ő harmadik személyben sajnálkozik, én első személyben örvendezem.

Az elaboráció itt és a fejlődés későbbi fázisaiban gyakran már csak intellektuális vagy nyelvi játék:

Beszélgetés közben a „jobbággy” kerül szóba, E.(9;0) megkérdezi: „*Balagy is van?*” Amire J.(7;5) azonnal rávágja a maga kérdését: „*Vagy rosszabbággy?*”

Amikor pedig a Műkorcsolyázó Európa-bajnokság alkalmával E.(13;5) megkérdezi: „*Nem lehet, hogy valaki egyéniben is indul, meg párosban is?*” – J.(11;10) kuncogva azonnal előáll a maga kérdésével: „*Nem lehet, hogy valaki férfiben is indul, meg nőiben is?*”

E példák arra is felhívják a figyelmet, hogy az ilyen strukturális megnyilvánulásokban a szubsztancia olyannyira háttérbe szorul a formával szemben, hogy már azok a tényezők, amelyek között a különbség formája eltúlzott hangsúlyt kap, maguk is formák: például a „jobb” ellentétének formáját fogalmazza meg különböző módon a két testvér (jobb/bal – jobb/rosszabb); vagy a téma kapcsán szóba jöhető ellentétek ellentétét (egyéni/páros – férfi/női) használják.

A forma formájával való operálás kifejlett stádiumában már a felnőtt ember gondolkodásának a teljesítménye.

A felnőtt gondolkodása

A felnőtt ember gondolkodása sem szabadul meg az identitás kezelésével való összefüggéstől

A felnövekvő gyermekek megfigyelése megállapíthatóvá teszi, hogy a gondolkodásnak is abban a folyamatban történik a kifejlődése, amelyben különböző teljesítmények a szociális kategorizáció jelölőiként is megnyilvánulnak. Másfelől számos megfigyelés mellett laboratóriumi vizsgálatok is tanúsítják, hogy a felnőtt ember gondolkodása sem (e technikai eszköz minden ésszerűsége mellett sem) szabadul meg teljesen attól az összefüggéstől, amely őt (gyakran az ésszerűséget korlátozó módon) a szociális identitás kezelésének eljárásaihoz kapcsolja.

Még olyankor is így van ez, amikor a gondolkodáson belül is a legésszerűbb területről, a matematikai gondolkodásról van szó.

Egy kísérletben azt vizsgálták, van-e bármi, ami az *ifjúmunkás*, illetve az *egyetemi hallgató* matematikai gondolkodását megkülönböztetné egymástól, amikor például a következő fejtörővel mérkőznek:

Egy kupec elmegy a vásárba és vásárol **5000** frankért egy lovat, amelyet azután hamar továbbad **6000** frankért. Hazafelé indulva azon morfondíroz magában a kupec, hogy kár volt bizony így elkótyavetyélni azt a pompás állatot, amely ennél az árnál jóval többet ér. Addig-addig hecceli magát indulatában, hogy végül visszafordul a vásár felé, hátha még ott találja a parasztot, hogy visszavásárolná tőle bármi áron az ő táltos paripáját. S csakugyan, a visszaúton szembetalálkozik a paraszttal, aki annyi alku után, amennyit a tisztesség megkíván, rá is áll, hogy visszaadja a lovat **7000** pengő frankokért. Örül is a kupec, hogy újra megvan az állat, bosszankodik is, hogy ilyen drágán. Bosszúsága azért nem tart soká, mert hamar dolga után lát, és végül el is kel az árúja **8000** frankért. Kérdés: Mennyit nyert a kupec az egész üzleten?

²¹ A francia kifejezés ebben az összefüggésben nem általános alanyt, hanem első személyt jelölt.

Első menetben a kísérlet azzal az eredménnyel járt, hogy a különbség nem az ifjúmunkások és az egyetemi hallgatók gondolkodása között mutatkozik, hanem mindkét csoporton belül azok között, akik a következő *négy* válasz egyike illetve másika mellett érveltek:

- 1., A kupec *3000 frankot nyert*, mert reggel 5000 frankkal szállt be az üzletbe és este 8000-rel szállt ki belőle.
- 2., A kupec csak *2000 frankot nyert*, mert az első vétel-eladáson is nyert 1000-et és a másodikon is nyert 1000-et.
- 3., A kupec csupán *1000 frankot nyert*, mert a lovat először 1000-rel drágábban adta el, mint ahogyan vette, így nyert 1000-et, azután viszont 1000-rel drágábban vásárolta vissza, mint ahogyan eladta, így elveszítette azt az 1000-et, végül aztán ismét 1000-rel drágábban adta el a lovat, mint ahogyan vette, így újra nyert 1000-et, s ez a végső nyeresége.
- 4., A kupec éppen csak *hogy pénzénél marad*, mert az első adásvételen nyert ugyan 1000 frankot, de amikor az 5000 frankért már megvásárolt lovat kénytelen 7000-ért visszavásárolni, veszít 2000-et, ami az első hasznát tekintetbe véve 1000 frank tiszta veszteség, s ezt éppen csak hogy fedezi a második adásvétel 1000 frankos haszna.

A négy válasz közül a második két szempontból is különbözik a többi háromtól: *tartalmilag* – ez a helyes válasz; *formailag* – ez a legszellemtelenebb válasz, mert azt állapítja meg, hogy aki 1000 frankkal drágábban ad el, mint ahogyan vásárol, az 1000 frankot nyer, s aki ezt az üzletet kétszer ismétli, annak a nyeresége 2 x 1000 frank.

Mármost ezt a szellemtelen, de helyes választ az ifjúmunkásoknak 27%-a, az egyetemi hallgatóknak pedig 33%-a adta, ami valóban nem számottevő különbség a két „osztály” gondolkodása között.

A kísérlet második részében azonban négyfős ifjúmunkás-csoportokat és négyfős diák-csoportokat állítottak össze úgy, hogy mindegyikben a négy különböző válasz képviselői érvelhessenek a maguk igaza mellett, s végül a csoportok mindegyikének egyetértésre kellett jutnia a lókupec nyeresége felől. Ami azután meg is történt, még-hozzá a következő eredménnyel: a diákcsoportokban a vita kivétel nélkül a *helyes* megoldást fogadtatta el – az ifjúmunkás-csoportokban pedig kivétel nélkül a *szellemes* megoldások valamelyikét.

A különbséget szerintünk²² az magyarázza, hogy egy diákcsoport számára a vita olyan tevékenység, amelynek *technikai* funkciója van: érvelés útján elismertetni egy helyes megoldást; egy ifjúmunkás-csoport számára ezzel szemben a teoretikus vitának (tehát annak, amely nem olyan kérdésről – például egy sztrájkban követendő taktikáról – folyik, amihez a vitatkozóknak gyakorlati közük is van²³) a funkciója *szociális*: érvelés útján elismertetni egy agyafűrt megoldást, amely intellektuelként mutatja be az embert. A technikai funkciójú vitában a agyafűrtség csak eszköz: más jel híján ideiglenesen jelzi, hogy az érvelés a helyes megoldás felé halad; a szociális funkciójú vita az érvelés agyafűrtságát öncéllá túlozza.

A gondolkodásban gyakran idéznek elő téves váltóállítást hasonló, tudatalanul elkövetett túlzások, amelyeket az motivál, hogy a gondolkodás szociális funkciót is kap.

A fenti kísérletet kiegészíti például az az – ugyancsak Franciaországban készült – esettanulmány,^[1] amelynek szerzője, egy húszéves diáklány nyárra elszegődik távoli rokonához, egy tükörkészítő kisiparoshoz dolgozni. A műhelyben valójában a könyvelő

Mennyit nyer a lókupec a vásáron?

A vita technikai, ill. szociális funkciója

²² A kísérletet az 1960-as években Maryla Zalezska végezte a Paris V. Egyetem Szociálpszichológiai Laboratóriumában, ahol tanulmányutam során az ő kezdeményezésére megbeszéljük az általa kapott eredményeket. A továbbiakban ezekre vonatkozóan a magam értelmezését adom elő.

²³ Ne felejtjük el, hogy a kísérletet Franciaországban végezték, ahol a munkások számára a sztrájk a mindennapi gyakorlat rutinfeladatai közé tartozott.

**A matematikatanárnőből
lett könyvelő nem tudja,
mennyi 5×7 ?**

a főnök: ő tartja számon a különböző dolgokat, ráadásul valamikor matematikatanárnő volt, tehát a kisujjában vannak a számítások. Vitás helyzetben mindenki az ő véleményét várja hát, s ha ez elhangzik, mindenki órá hallgat.

Történt egy alkalommal, hogy egy új ügyfél $5\text{cm} \times 7\text{cm}$ nagyságú tükröt rendelt, s amíg a könyvelő nő mással volt elfoglalva, a diáklány már ki is számította, hogy az 35cm^2 . Erre aztán felfigyelt a könyvelő nő és helyesbített: $3,5\text{cm}^2$. A diáklány gondolta, hogy még mindig máshol jár a volt matematikatanárnak az esze, s emlékeztette rá, hogy $5 \times 7 = 35$. A nő erre nem az egyedül adekvát választ adta – „Ja, tényleg!”, – hanem pedagógushoz méltó buzgalommal elmagyarázta, hogy $5\text{cm} = 0,05\text{m}$, hasonlóképpen $7\text{cm} = 0,07\text{m}$, márpedig, mondtá, $0,05\text{m} \times 0,07\text{m} = 0,0035\text{m}^2$, ezért a kérdéses eredmény $3,5\text{cm}^2$.

A lány tovább érvelt a maga igaza mellett, a volt matematikatanár pedig elnézően bár, de szigorúan oktatgatta, hogy tizedestörtek szorzásakor hány nullának és hány tizedesjegynek kell lennie a szorzatban. A többi alkalmazott a vita elején világosan látta a lány igazát, de ahogy a könyvelő nő erősítette a magáét, elfogadták, hogy mégis ő mondja helyesen.

Ilyen vagy olyan számítást végezni, ez nemcsak egy feladat technikai lefuttatását jelenti, hanem egyszersmind szociálisan minősíti azt, aki végzi. Például megmondani, mennyi ötször hét, olyan művelet, amelyet bárki el tud végezni, tehát olyan, amelynek elvégzése az embert mint *bárkit* minősíti. Ezzel szemben m^2 -ben számolni a tüköráruval – ez már olyan eljárás, amely az embert egy *tükörüzem főnökeként* jelöli meg. Egy olyan operáció pedig, amellyel valaki a cm -t m -re számítja át, s ez utóbbiból kiindulva m^2 -t számol, végül ezt átszámítja cm^2 -re – olyan művelet, mely alkalmas arra, hogy valakit mint *matematikatanárt* minősítsen. Leszámítva egy kisebbséget, amely az iskolai matematikaórán a tanár által végzett műveleteket *technikai* eljárásként értékeli, a többiek számára a matematikatanár *szociálisan* mutatja be magát általuk mint olyan személy, aki kellő magabiztossággal okoskodik, akinél minden sokkal bonyolultabb, hogysen követni lehetne, és akinek úgylis igaza van a diákkal szemben.

Mármost a matematikatanárnőből lett könyvelő nő pontosan ennek a képnek megfelelően járt el. S amikor ezzel a technikai műveletet szociálisan szituálta, nemcsak az történt, hogy azok, akiknek tisztán technikai oldalról tekintve nehézségeik vannak a mennyiségtani okoskodással, nem tudtak egyszerűen átlátható összefüggéseket illetően belátásra jutni, hanem maga a volt matematikatanár is képtelen volt korrigálni a hibáját (pedig mégiscsak fel kell tételeznünk: technikai véletlen volt csupán, hogy szorzáskor egy tizedesjeggyel többet írt le a kelletnél).

**„Egymással és egymás
ellen gondolkodunk”**

A kitűnő magyar származású szociológus, Mannheim Károly felhívja a figyelmet, hogy az emberek „nem az elmélkedő értelemnek mint olyannak absztrakt szintjein kerülnek szembe a világ tárgyaival, és nem is kizárólagosan magányos lényekként. Ellenkezőleg, különbözőképpen szervezett csoportokban egymással és egymás ellen cselekszenek, és közben egymással és egymás ellen gondolkodnak”.

Bolsevik struktúrák

Hogyan működik egy olyan struktúra, amely nem részeinek a tulajdonságai, hanem viszonyai mentén szerveződik: más csoportba tartoznak azok, akik többségiek (oroszul: bolsevik; későbbi szóhasználat: félíg magyarul: bolsevikok), s megint másba a kisebbségiek (mensevikek). Hogy alakul a működés, amikor a bolsevikok kerülnek kisebbségbe? Az esszé belüli betét-esszé: esettanulmány Rajk László paradox történetéről.^{LIII}

Mit jelent „bolsevik”?

A szovjet típusú társadalmak egy olyan társadalmi csoporthoz vezetnek vissza létezésüket, amelynek története úgy indult, hogy egy ellenlábcs csoporttól nem valamilyen tulajdonsággal különböztette meg magát, hanem annak a viszonyának a megjelölésével, hogy kettejük közül ő a többségi. A csoport saját nyelvén, oroszul szólva: *bolsevik*. A csoport tagjai azután a továbbiakban is ezzel a névvel azonosították magukat: ők bolsevikok, azaz többségiek voltak; akkor is, amikor frakciójuk az Orosz Szociáldemokrata Munkáspárton belül történetesen kisebbségi volt; akkor is, amikor ez a frakció már kivált az eredeti pártból, ahol ekkor a *mensevikek*, vagyis, az orosz szó jelentését véve, kisebbségiek nemhogy többségiként, de éppenséggel a tagság egészéként maradtak; meg akkor is, amikor már a forradalom után a „többségiek” a „kisebbségeket” először szervezetileg, majd fizikailag is likvidálták.

A Bolsevik Pártnak e szociálpszichológiai sajátossága azért érdemel különös figyelmet, mert speciális esetét képezi egy általános jellemzőjének. A kommunista pártok működésében igen gyakran volt megfigyelhető az az erőteljes tendencia, hogy annak, amit a tagjai tettek, mondtak, gondoltak vagy éreztek, a szubsztanciája hangsúlytalanná lett azzal a formával szemben, hogy a kérdéses tény hasonlítson ahhoz, illetve különbözzék attól, amit más párttagok (vagy amit közülük pl. Sztálin követői), illetve amit pártunkívüliek (vagy amit a párton belül pl. Trockij követői) tettek, mondtak, gondoltak vagy éreztek. A bolsevik típusú pártok szerveződése sokkal erőteljesebben történt *viszonyok*, mintsem olyan *tulajdonságok* tekintetében, amelyekben a viszony fennállt. Így nagyobb súllyal esett a latba például a párt sorainak fegyelmezett egysége mint az, hogy éppen milyen programra vonatkoztatva valósul meg: a bolsevik típusú pártok tagságát a fegyelmezett egységnek ugyanaz a megbonthatatlansága jellemezte,

amikor a program a szociáldemokrata vezérek elleni harcra mozgósított;

amikor valamivel később a kommunistákat a szociáldemokratákkal együtt hívta népfrontba egy Hitler-ellenes harcra;

amikor közben Trockij ellen is harcra mozgósított, akit azzal is vádoltak, hogy Hitlerrel paktál;

amikor Sztálin paktált Hitlerrel s így a Trockij-ellenes mozgósítás motívumai közül ez az egy kimaradt;

amikor a program egyetlen motívuma lett a Hitlerrel azonosított németiség elleni háborúra való mozgósítás angolszász hatalmakkal szövetségben;

s ugyanígy, amikor a mozgósítás már egy angolszász imperializmussal szemben hívott fegyverkezésre.

A bolsevik többségi marad akkor is, amikor kisebbségi lesz

Amikor Trockijról mondják és amikor Sztálin tényleg paktál Hitlerrel

Ez a tendencia az egyik magyarázata annak, hogy a bolsevik típusú szervezetben miért nyer olyan hatalmas súlyt a *titokképzés*, méghozzá ennek két különböző mechanizmusa mentén: az is, hogy az igaz tudást forrásának monopolizálásával együtt titokká tegye – és az is, amely éppen az igaz tudástól való eltérést rögzíti titokzatos hitként a csoport tudatában.

Ilyen transzformációs mechanizmus mentén alakult át egyebek között Marx kritikai társadalomfilozófiai elmélete azzá a dogmarendszeré, amely „dialektikus materializmus” néven vált ismeretessé, s ahelyett, hogy a praxis teóriájaként szolgált volna egy szubsztanciálisan meghatározható társadalmi képlet (a munkásosztály) számára, már csak a társadalmi identitását jelölte egy, csak formailag definiálható szervezet (az egységét, illetve az elhatárolódását ismételten újradefiniáló kommunista párt) vonatkozásában.

A folyamatra nézve árulkodó az *A tűzön nem lelsz gázlót*^{LIV} című kitűnő film egy jelenete. A polgárháborúban az ösztöneinek teljes mélységében a bolsevikok oldalán elköteleződött, ám tudatában még fejlesztendő lány azt tudakolja a komisszártól, jó-e, hogy szerelmes lett. A komisszár válasza: „A szerelem tény; a tény pedig materialista dolog; tehát jó.” A maga hamvas forradalmi naivitásában elbűvölően értelmetlen válasznak, persze, többszörösen nincs köze Marx Károly történelmi materialista filozófiájához. Ám olyan szavaknak a kimondása, amelyek ennek a filozófiának a környékén is használatosak, olyanként jelöli meg a szóhasználókat, mint akik összetartoznak.

A materializmus, ill. a dialektika kitüntetett szerepe a bolsevik társadalomszervezésben

Azt a tisztán formai funkciót, amelyről itt szó van, tisztán formai szempontból tekintve bármilyen tan betölthette volna. A szubsztanciára nézve azonban a „dialektikus materializmus” különlegesen megfelelt annak a célnak, amelyre a bolsevik típusú szerveződésben szolgált: mint *materializmus* egy olyan világról szólt, amelyre nézve egyetlen igazság lehetséges, ezért aki birtokában van ennek az egyedül igaz tudásnak, az mindenki mással szemben privilégizált hatalmat nyer – mint *dialektika* pedig azt deklarálta, hogy ez a világ „ellentétek egysége és harca”, ami lehetővé tette, hogy az egyedül igaz tan bármely pillanatban „az ellentétébe csapjon át” s közben azt deklarálja, hogy mindezzel csupán a valóságot követi.

Mondom: mindkettő mellett lehet érveket felhozni. Arra is, hogy egy bolsevik típusú rendszernek a dolog érdemére, szubsztanciájára nézve bolsevik típusú ideológiára van szüksége. Meg arra is, hogy az ilyen rendszerben csak a forma számít.

Identitásalakítás a bolsevik típusú társadalmi struktúrában

A gazdasági hasznot hajtani kész emberi potenciál nemcsak a kiképezett személyeknek nem csak kiképezett tulajdonságaitól függ, hanem szociális identitásukat meghatározó viszonyaiktól is.

A maguk egységét és ellenfeleik megosztottságát abszolutizálják

A bolsevik típusú társadalmi szerkezet működtetett olyan konstrukciós elemeket, amelyekről ma már felismerhető, hogy tartós fennmaradásukat eredeti rendeltetésüknél nem kevésbé indokolta az a szerep, amelyet a személyek társadalmi azonosságának kiképezésében játszottak. Ilyen például a „létezett szocializmus” szerveződéseinek az a bolsevik típusú sajátossága, hogy a maguk egységét és ellenfeleik megosztottságát abszolutizálták.

Minden politikai szervezet számára hasznos, ha egységes, és ha ellenfeleit megosztja. De egy olyan szervezet, amely valamilyen tulajdonság szubsztanciája mentén jön létre, nem teszi a viszonyoknak ezt a formáját létkérdéssé: a szervezet egyfajta egységét már az biztosíthatná, hogy tagjai egységesen, például, munkások, s a szervezeten kívülieket valamelyest már a „nem-munkás” minőség sokfélesége

megosztaná. E viszonyt az sem számolná fel, ha a tulajdonság mentén kialakult szervezetben esetleg frakciók jelennének meg, vagy ha azok, akik a kérdéses tulajdonság híján kívül rekednek ezen a szervezeten, esetleg maguk is egyetlen párttá szerveződnenek.

Merőben más azonban a helyzet olyan szerveződés esetén, amelynek kritériuma tisztán formai. Ha a kritérium pl. az egység formája, akkor ez nem teszi másképp lehetővé a szerveződés elhatárolódását az oda nem tartozóktól, mint ha az egység kizárólag a kérdéses szerveződést (s e szerveződést kizárólag az egység) jellemezné.

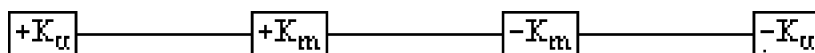
Jól ismert történelmi tény, hogy a bolsevik típusú párt nem csak a maga sorainak fegyelmezett egységére fektet nagy súlyt, hanem eközben ellenfeivel szemben igen rátermetten forgatja azt a politikai fegyvert, amelyet „szalámitaktikaként” szoktak emlegetni, s amellyel ezeket markánsan meg tudja osztani aszerint, hogy melyikük hajlandó és melyikük nem kommunistákkal taktikai egységre lépni.

Ezt az egységre és megosztásra irányuló törekvést általában szociotechnikai szempontból szokták mérlegelni, annak a haszonnak a szempontjából, hogy egy politikai szervezet közelebb jut céljainak a megvalósításához, ha egységes, és ha ellenfeleit megosztja. A bolsevik típusú párt esetében azonban a szociotechnikainál sokkal mélyebb határról van szó, amelyet ismét a viszonyok paradoxona közvetít, méghozzá egy, az eddigiekhez adódó újabb paradoxon. Egy viszonyt, tudniillik, egy tulajdonságtól eltérően az is meghatározhat, ahogyan felőle gondolkodnak azok, akik között fennáll: ahogyan például hasonlóságukat és különbözőségüket egymáshoz hasonló, illetve egymástól különböző módon dolgozzák fel, az erősíti, illetve gyengíti az ekképpen feldolgozott hasonlóságot és a különbözőséget.

Ha egy csoport egységes abban, hogy az egység viszonyát tartja magára jellemzőnek, akkor a kérdéses viszony ettől máris jellemzi őt valamelyest. Ellenkezőleg, ha arra nézve alakul ki egységes álláspont, hogy a csoport megosztott, akkor máris kevésbé az. Végül ha a csoport éppen abban a kérdésben megosztott, hogy vajon egységes-e vagy megosztott, akkor az előbbi különvélemény, pusztán azzal, hogy fellép, máris csökkenti, az utóbbi viszont növeli a maga megalapozottságát.

Az emberek, amikor viszonyaikat ekképpen feldolgozzák, *társadalmi azonosságukat* alakítják ki, a feldolgozásnak efféle paradoxonai révén pedig a definiált társadalmi azonosság megalapozhatja, vagy, ellenkezőleg, aláaknázza az őt definiáló viszonyokat. Mármint *a bolsevik típusú párt az egység és a megosztottság viszonyának valamennyi paradoxonját úgy mozgósítja, hogy azok a párt tagjainak szociális identitását megalapozzák, a pártonkívüliekét pedig aláaknázzák:*

A paradox folyamat beindulása előtt egymástól nagyjából egyenlő társadalmi távolságra követi egymást az emberek négy kategóriája: a $+K_u$ ultrakommunista, a $+K_m$ mérsékelt kommunista, a $-K_m$ mérsékelt nem kommunista, végül a $-K_u$ szélsőségesen nem kommunista beállítódással.

Abban az értelemben egyenlőek ezek a szociális távolságok, hogy objektíve $+K_m$ pozíciója éppúgy érintkezik $-K_m$ -ével, aki nem kommunista ugyan, de szintén mérsékelt, mint $+K_u$ -ével, aki szélsőséges ugyan, de szintén kommunista; s hasonlóan megállapítható, hogy a $-K_m$ pozícióját éppannyi választja el $+K_m$ -étől, aki szintén mérsékelt ugyan, de kommunista, mint $-K_u$ -étől, aki maga sem kommunista ugyan, de szélsőséges.

Egység és megosztás paradox fegyvertára

A paradoxonok a párt tagjainak identitását megalapozzák, a pártonkívüliekét aláaknázzák

**A bolsevik szerveződés
szerkezetnek mind a
négy relációját paradox
módon megváltoztatja**

Egy bolsevik típusú szerveződés mármint e szerkezetnek mind a négy relációját megváltoztatja:

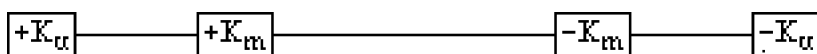
1. a kommunistákat arra készíti, hogy szélsőséges, illetve mérsékelt csoportjuk túlhangsúlyozza egymással való egységét;
2. továbbá a mérsékelt kommunisták csoportjának elhatárolódását a mérsékelt nem kommunistákétól;
3. ugyanakkor a bolsevik típusú szálami-taktika eléri, hogy a nem kommunisták szélsőséges csoportja is és mérsékelt csoportja is egymástól való elhatárolódásukat hangsúlyozza túl;
4. különös tekintettel a nem kommunisták mérsékelt csoportjának a szálami-taktikával ugyancsak elért készségére, hogy a mérsékelt kommunistákkal való egységét túlhangsúlyozza, s ezt az egységet a szélsőségesen nem kommunisták is túlhangsúlyozva róják fel neki.

Fel kell ismerni mármint, hogy az a mód, ahogyan a négy kategória ekképpen feldolgozza fent bemutatott viszonyait, e viszonyokat mindjárt meg is változtatja, méghozzá kommunisták és nem-kommunisták számára egymással ellentétes módon:

Az egyetértés, amellyel az ultra-, illetve a mérsékelt kommunista egymással való egységüket hangsúlyozzák, *erősíti is egységüket*. S éppígy az eltérés, amellyel a mérsékelt kommunista és a mérsékelt nem kommunista a maguk viszonyát megítéli, amikor $-K_m$ az egységüket, míg $+K_m$ az elhatárolódásukat hangsúlyozza, *erősíti is elhatárolódásukat*.

Ezzel szemben az az egyetértés, amellyel a mérsékelt, illetve a szélsőségesen nem kommunista egymástól való elhatárolódásukat hangsúlyozzák, *gyengíti elhatárolódásukat*. S az az eltérés, amellyel a nem kommunista, illetve a kommunista mérsékelt a maguk viszonyát megítéli, amikor $+K_m$ az elhatárolódásukat, míg $-K_m$ az egységüket hangsúlyozza, *gyengíti egységüket*.

A négy kategória egymástól való szociális távolságának pszichikus feldolgozása a távolság szerkezetét meg is változtatja:

Amikor a maga társadalmi azonosságát definiálva, a mérsékelt kommunista $+K_m$ a szélsőséges kommunistaéval *érintkező*, a mérsékelt nem kommunistaétól viszont *elválasztó* módon úgy határozza meg szociális távolságukat, mint ha ez kisebb lenne $+K_u$ -tól, aki szélsőséges ugyan, *de szintén kommunista*, és nagyobb $-K_m$ -tól, aki szintén mérsékelt ugyan, *de nem kommunista*, akkor ezáltal az első távolságot csökkenti is, a másodikat pedig növeli. Ellenben amikor a mérsékelt nem kommunista $-K_m$ határozza meg a maga szociális távolságát, és ezt kisebbnek definiálja $+K_m$ -tól, aki kommunista ugyan, *de szintén mérsékelt*, és nagyobbak akarja K_u -tól, aki maga sem kommunista ugyan, *de szélsőséges*, akkor ítélete afelől, melyik szempont a fontosabb – az-e, hogy valaki mérsékelt, vagy pedig az, hogy kommunista-e – éppen azzal hozza érintkezésbe, akitől távol akarja magát tudni, és éppen attól választja el, akihez közel sorolja magát.

Így tehát a bolsevik típusú szerveződés révén a kommunista választott identitása e választástól megerősödik, míg a nem kommunista választott identitását maga e választás meggyengíti.

**Gorbacsov-jelenség:
fontosabb, hogy valaki
mérsékelt-e, mint hogy
kommunista-e**

Ennek a szociálpszichológiai összefüggésnek a számontartása épp olyan fontos annak megértéséhez, miért állhatott fenn minden éles történelmi kanyar közepette olyan rendíthetetlennek látszó stabilitással a bolsevik típusú szerveződés, mint ahhoz, hogy megértsük, miért porladt szét egyetlen történelmi pillanat alatt a Gorbacsov-jelenség fellépésével. Ez legitim kommunista attitűddé tette azt a beállítódást, amelynek számára fontosabb szempont lehet, hogy valaki mérsékelt, mint az, hogy kommunista. A mérsékelt kommunisták e szempontváltását kiegészítette a mérsékelt nem kommunistáké, akik számára – egy időre – fontosabb lett, hogy valaki nem kommunista-e, mint hogy mérsékelt-e a maga pozíciójában.

E szempontváltást követően a választott identitás önmagát megalapozó, illetve önmagát aláásó paradox hatása nem szűnik meg, hanem kölcsönösen átkerül a felezővonal túlsó oldalára: minél erőteljesebben hangsúlyozzák immár a mérsékelt kommunisták, hogy őket semmi sem fűzi a szélsőséges kommunistákhoz, s hogy semmi sem választja el a nem kommunista mérsékeltektől, annál markánsabban összefűzi őket az előbbiekkel, hogy azok *ugyanígy* definiálják a mérsékelt kommunisták társadalmi azonosságát – s annál inkább elválasztja őket a nem kommunista mérsékeltektől, hogy ezek viszont merőben *másképp*. Ez utóbbiakat viszont a maguk szociális identitásában megerősíti, hogy abban a pillanatban, amikor felfedezik, hogy abban, ami szembeállítja őket a kommunisták közül még a mérsékelttekkel is, van valami lényegbevágó, ez utóbbiak éppen akkor kezdik őszintén hangsúlyozni, hogy nincs, s a felek őszintesége ezt a szembenállást igazán lényegbevágóvá teszi.

Ha a nem kommunisták térfelén a mérsékelték és a szélsőségesek nem abban lennének továbbra is egységben egymással, hogy megosztottságukat tartják számon, akkor a rendszerváltás után előttünk lenne a teljes bolsevik struktúra a visszajáról.

A klasszikus bolsevik struktúrában tehát valamennyi paradoxon a bolsevik típusú párt javára működik azáltal, hogy a párttagság (őszintén elköteleződött részének) *választott társadalmi azonosságát megalapozza*, s ugyanakkor a társadalom nem bolsevik részének *választott társadalmi azonosságát aláássa*. Mármost ha tekintetbe vesszük, hogy a társadalmi azonosság a személy meghatározott módon feldolgozott társadalmi viszonya, s hogy a különbség azok között, akiknél a feldolgozás önmagát megalapozza, illetve azok között, akiknél aláássa, ugyancsak markáns viszony, akkor azt a megállapítást kell tenni, hogy *a bolsevik típusú párt viszony termelésére szolgáló nagyüzem*.

E megállapítás alkalmasint furcsának tetszhet. Azonban aki a modern társadalmaknak a gazdaságpszichológia szempontja szerint való vizsgálatára vállalkozik, azt a furcsaság érzése valószínűleg attól fogva kíséri, hogy fel kell ismernie a totális állam által alkalmazott logika és a feldolgozóipar nagyüzemi tömegtermelésének logikája közötti összefüggést. Ez az érzés feltételezhetően csak elmélyül, amikor az ember e szellemi kalandja során arra a következtetésre kényszerül, hogy az a technológia, amelyet a totális állam a feldolgozóiparral közös logikának megfelelően alkalmaz, csak azért nem válik be, mert tulajdon-ságok nagyüzemi tömegtermelése mellett viszonyok tömegtermelésére nem alkalmas. S íme, most előttünk van az a futószalag, amelyen viszonyok tömegtermelése folyik: ahogyan az anyagi feldolgozóipar hasznos terméke lehetővé teszi, hogy a továbbiakban még több ilyen hasznos terméket gyártsunk, most emberek megosztottsága a tekintetben, hogy vajon van-e közük egy meghatározott szervezethez vagy sem, lehetővé teszi, hogy még megosztottabbak legyenek e tekintetben, e szervezet tagjainak egysége pedig azt, hogy e szervezeten belül az emberek még egységesebbek legyenek.

Hogy mennyire a viszonyok bővített újratermeléséről van itt szó, mutatja a bolsevik típusú szerveződésnek egy további furcsasága: *az egység és a megosztottság mintája, amelyet a párt és a párton kívüliek viszonyában láttunk megvalósulni, reprodukálódik a párton belül a Központ és a Tagság viszonyában*. A Központ egységes: határozatait nem egyszerű vagy minősített szótöbbséggel hozza, hanem mindig egyhangú szavazással; ugyanakkor a Tagság szervezetiileg megosztott: alapszervezetekre tagolódik, amelyek kizárólag a Központ révén tarthatnak egymással kapcsolatot, minden közvetlen kapcsolatfelvétel kimeríti a frakciózás főbenjáró bűnét. A Központon belül azután tovább reprodukálódik a

A bolsevik típusú párt: viszony termelésére szolgáló nagyüzem

Az egység, ill. a megosztottság bővített újratermelése

minta: a Központnak is elkülönül egy központja, mely egységes, és egy tagsága, mely intézményesen megosztott.²⁴

Ezt a párton, majd annak központi struktúráin belül megnyilvánuló törekvést egységre, ill. megosztásra általában szintén szociotechnikai szempontból szokták mérlegelni, annak a haszonnak a szempontjából, hogy egy szervezetben belül egy csoport annál könnyebben szerzi és tartja meg a hatalmat, minél egységesebb és minél jobban sikerül potenciális riválisait megosztania. A bolsevik típusú párt esetében azonban a szociotechnikainál ezúttal is sokkal mélyebb hatásról van szó, méghozzá ugyanarról, amelynek az imént a párttagok és pártonkívüliek viszonyát vizsgálva láttuk a szociális identitást érintő paradoxonát: a Központhoz tartozók is egységesebbek lesznek attól, hogy egységesen őrzik az egységüket²⁵; ugyanakkor a Tagság úgy őrzi az egységet, hogy egységes tevékenességgel vigyáz a maga – megosztottságára.

Az áldozat cinkossága

Az *áldozat cinkossága*, amellyel a legtevékenesebb egyetértéssel részt vesz például saját sorainak megosztásában, a legfontosabb tényező volt azok sorában, amelyek révén a bolsevik típusú párt viszony termelésére szolgáló nagyüzemmé vált. Megértéséhez érdemes általánosabban és eredetét is számon tartva megvizsgálni azt a Matrjoska-babák illeszkedését idéző bolsevik típusú szerkezetet, amelyben a mindenkori Tagság úgy viszonyul a Központhoz, ahogyan e Központ tagsága a maga központjához.

Bolsevik típusú önfegyelem és a tökéletes monopólium absztrakciója

A hatalom, ill. a hatalom-nélküliség pozíciójának paradoxonja

Aki lemond hatalmáról a belsőbb kör javára, az manifestálja, hogy az egység pozícióján áll. Tehát a *hatalomén*. Ez ad magyarázatot arra a különleges önfegyelemre, amely a hatalom mindegyik körét jellemzi. A belsőbb körből kizártak szinte sohasem láznak a kizárás ellen, nem vitatják azt: nem hoznak létre „igazi” politikai bizottságot, nem alakítják meg az „igazi” központi bizottságot, nem szervezik meg az „igazi” pártot szemben a „hamis” vagy „áruló” politikai bizottsággal, központi bizottsággal, párttal. Ha megcselekednék, ez azonnal tanúsítaná, hogy nem az egység, hanem a megosztottság pozícióján vannak. Tehát a *hatalomnélküliség* pozícióján.

„Nekünk csak a párttal, a párt által lehet igazunk...” – olvassuk Trockijnál. – „My party, right or wrong...” Őt ebben az időben még csak a pártvezetésből taszították ki, nem sokkal később a párttagság köréből, majd hamarosan a teljes jogú állampolgárok köréből, amikor belső száműzetésbe küldték, majd egyáltalán az állampolgárokból, amikor az egész országból száműzték.

²⁴ Tanulságos ebből a szempontból Jelcinnek még pártfunkcionárius korában elkövetett egykori bűne. Amikor a moszkvai pártbizottság első titkára volt, Jelcin a Politikai Bizottság póttagjaként anélkül szólalt fel a Központi Bizottság plénuma előtt, hogy mondanivalóját – amely egyes PB-tagoknak a peresztrojkát fékező tevékenységével és szervezeti lehetőségeivel szemben erősen kritikus volt – előre egyeztetette volna a PB ülésén. Annak idején ez még azt jelentette, hogy a PB-egységet bomlasztva a PB titkát kivitte a „politikaibizottságonkívüliek” közé, amivel is ugyanazt a struktúrát sértette meg, mint amikor a bolsevik típusú párt tagja a pártegységet bomlasztva a párttitkot kiviszi a pártonkívüliek közé. Ennek megfelelően Jelcin fellépése a bolsevik típusú struktúrában ugyanolyan főbenjáró bűnnek számított.

²⁵ „...mint a szemük világát” – mondta Sztálin a Lenin temetésekor tett „esküjében”, amelyben Leninnek a pártegység megőrzésére vonatkozó végakarataira nézve is megfogadta, hogy a Lenint túlélők majd teljesíteni fogják. S egyfajta értelemben ez így is történt.

A fegyelmezett szolidaritás azonban a belsőbb körrel többnyire olyankor is megmaradt, amikor az embert éppenséggel a fegyencek vagy a kényszermunkatáborok rabszolgáinak a világába zárták a társadalomból. Szász Béla emlékezik meg egy találkozásról, amely 1954-ben esett meg Rákosi Mátyás előszobájában. Épp sorára várt, hogy fogadja Rákosi, aki magához rendelte őt, amikor a szobából kilépett Kádár János. A várakozó is, a távozó is akkor szabadult a börtönből, s ezt épp olyan jól tudták egymásról, mint amilyen jól ismerték Rákosi felelősségét a történetekben. A távozó pedig nekiállt ecsetelni Szász Béla előtt Rákosi, úgymond, *őszinte* felháborodását afölött, hogy *az ő megkerülésével* milyen gyalázatosan bántak egyes elvtársakkal.

A XX. század baloldali társadalmi gondolkodásának számára azonban az egyik legnagyobb rejtély az volt, hogy a sztálini *nagy terrornak* azok az áldozatai, akik ellen nyílt tárgyalást tartottak, olyan időpontban, amikor már semmi reményük nem maradhatott egyéni sorsukat illetően, mitől tettek magukra nézve a legsúlyosabban terhelő vallomást. Valójában itt ismét arról volt szó, hogy e tragikus helyzetű kommunisták azért vallották magukat a Párt árulóinak, hogy manifesztálják a kommunista párt iránti hűségüket: ha azt vallották volna, hogy soha nem követtek el semmiféle egységbontó tettet a párt ellen, amikor pedig a párttól azt az utasítást kapták, hogy valljanak egységbontó tettekről, ez maga lett volna a valóságos egységbontó tett. (Lásd erre nézve alább a Rajk Lászlóról szóló betét-esszét).

Amiképp a piacgazdaság optimális működéséhez olyan viszonyra van szükség, amelynél a gazdaság szereplőinek versenyét nem korlátozza valamelyikük monopóliuma, hasonlóképp igényel a tervgazdaság működése olyan viszonyt, amelynél a tervhatóság monopóliumát nem korlátozza a többiek versengése.

Anélkül az imént analizált példátlan önfegyelem nélkül, amellyel a bolsevik típusú szerveződés az áldozatát – egészen a koncepciós per halálraítéltségéig, aki pártellenes árulásról vall, csak hogy megnyilvánítsa párt iránti hűségét – cinkossá teszi, a külső fegyelmezés, alkalmazzon bár minden korábbi korszakénál kegyetlenebb eszközöket, nem lett volna képes közelíteni a konkrét társadalmat a tökéletes monopólium absztrakciójához. Minden más rendszerben az történik, hogy az, aki a hatalmat monopolizálja, kénytelen az elnyomáshoz igénybe venni az erőszak közvetítő apparátusait, ezek pedig, amikor megtapasztalják a maguk hatékonyságát a monopolizált akarat közvetítésében, attól fogva bármikor úgy dönthetnek, hogy ezzel az akarattal szembeállítják a magukét mint olyant, amely versengésbe fog vele a társadalmi hatásgyakorolásért.

A tökéletes monopólium bolsevik műhelyében kikovácsolható önfegyelemnek azonban szigorú feltétele van. Ahhoz, hogy a mindenkori tágabb kör a szűkebb javára fegyelmezetten lemondjon a hatalomról, az szükséges, hogy amikor ezáltal manifesztálja, hogy az egység pozícióján van, nem pedig a megosztottságén, akkor az egység pozíciója tényleges hatalmi pozíció legyen. Ezt pedig olyan szerveződés teszi lehetővé, melyben a bolsevik típusú párt szerkezeti képletét nemcsak a párton belüli szűkebb kör reprodukálja a Matrjoska-babák mondott képlete szerint, hanem ugyanez a szerkezet kifelé is folytatódik. A bolsevik típusú társadalom mélyszerkezetének igazi titka, hogy a párt szerveződése végül is az egész társadalomra kiterjed.

A kommunista identitás paradoxonja

A bolsevik szerveződés megoldja a hatalom közvetítésének dilemmáját

A párt szerveződése végül is az egész társadalomra kiterjed.

Pszichológiai széljegyzetek Rajk László abszurd drámájához

„Nem mondom, hogy ellensége vagy a Pártnak – ez mutatja, hogy ellensége vagy”

Szamárság? Cinizmus?

Amikor tagadom, hogy pártellenes cselekedetet követtem el, éppen akkor követtem el

„Ha becsületes ember vagy, azt mondtad volna, hogy »Eltársak, pártellenes tevékenységet fejtettem ki.« De te nem ilyen magatartást tanúsítottál, hanem elkezdted nekünk bizonyítani azt, hogy te becsületes ember vagy. Már annak alapján, amit eddig bevallottál, kiderül, hogy pártellenes vagy. Nincs erőd, nincs bátorságod ezt megmondani, és ez mutatja, hogy milyen konok ellensége vagy a Pártnak.”

Az ÁVH-n készült magnófelvétel közzétett részletéből^{LV} tudjuk: Farkas Mihály a letartóztatott Rajk Lászlóhoz ezt a figyelemre méltó nyilatkozatot intézte.

Hogyan is van ez? Abból, hogy valaki „elkezd nekünk bizonyítani azt, hogy becsületes ember”, kiderül, hogy nem becsületes? És abból, hogy nem mondja magát pártellenesnek, kiviláglik, „milyen konok ellensége a Pártnak?” Az embernek megváltozna a tulajdonsága attól, hogy beszél vagy hogy hallgat róla?

„Még büszkén vallom, hogy magyar vagyok – szól Kosztolányinál a *szegény kisgyermek*, s ha erre valaki azt mondaná, hogy ez a bizonykodása leplezi le, hogy nem magyar, akkor számárságot mondana. Éppígy az is, aki leleplezne egy nőt: „Ha nem mondom, hogy elmúltál negyven, ez mutatja, mennyire elmúltál.”

Ez olyannyira logikus, hogy Farkas Mihály szövegét olvasva is késztetést érzünk azt gondolni, hogy szörnyűséges változatát mondja ugyan, de ugyanannak a számárságnak. „Mentségére” még hozzágondolhatjuk, hogy a szóáradat valószínűleg cinikusan hangzott el, anélkül, hogy a látogatók (s a másik látogatóra még majd visszatérünk) akár csak egy pillanatig is hihették volna, hogy Rajk László azzal, ahogyan beszélt és ahogyan hallgatott az ÁVH-n, leleplezte magát.

Holott valóban leleplezte.

*

Az a helyzet, hogy az embert *tulajdonságai* mellett jellemzik még *viszonyai* is, s ez utóbbi jellemzőknek merőben más a logikájuk, mint az előbbieknak.

Pártellenesnek lenni, például, nem tulajdonsága, hanem viszonya az embernek: ha cselekedeteimet összhangba hozom a párt legitim módon kifejezett akaratával, akkor pártszerű vagyok – ha szembehelyezem, akkor pártellenes, legalábbis ez a cselekedetem.

Tegyük fel (abszurd a példa, de még sokkal abszurdabb az összefüggés, amelynek bemutatása végett elővezetem), huszonöt éves koromban azt az utasítást kapom a párt akaratának legitim kifejezőjétől, hogy valljam magam negyven évesnél öregebbnek. Ha megteszem, eljárásom pártszerű, ha megtagadom, hivatkozva a tényekre, akkor pártellenes. Persze attól, hogy pártszerűen vagy pártellenesen cselekszem, a tény nem változik: az a tulajdonságom, hogy nem vagyok negyven évesnél öregebb, csak huszonöt.

Elmondhatom-e ugyanezt a viszonyom esetében? Tegyük fel, hogy a pártom nevében arra szólítanak fel, hogy valljam magam pártellenesnek. Ha megteszem, eljárásom ezúttal is pártszerű, ha megtagadom, akkor megintcsak pártellenes. Mondhatom-e tehát ismét, hogy attól, vajon pártszerűen vagy pártellenesen viselkedem, a tény nem változik: tudniillik az a tulajdonságom, hogy sohasem viselkedem pártellenesen? Nyilvánvalóan nem mondhatom: abban a pillanatban, amikor erre a tényre hivatkozva megtagadom a párt nevében elrendelt vallomástételt, a tény már nem ez, hanem az, hogy éppen most követtem el a pártellenes cselekedetet.

Úgy hogy Farkas Mihály a leközölt jegyzőkönyvi részlet olvasóinak a szeme láttára *tetten éri* Rajk Lászlót.

Ha az olvasó figyelmesen követte ezt a levezetést, egyszerre kell róla azt a megállapítást tennie, hogy logikailag támadhatatlan, és azt, hogy teljességgel abszurd. Hiszen ennek értelmében a koncepciók perekről, amelyekről tudjuk, hogy a gyanút nem vetették össze benne a tényekkel, most kiderül, hogy erre szükség sem volt. Még hozzá nem csak azért, mert korlátlan hatalom birtokában bárkit bármiért akárhogy el lehet ítélni, hanem

abból a mélyebb okból is így volt, hogy *a párt nevében megfogalmazott gyanú maga magát logikailag érvényes módon igazolta.*

Ezt tulajdonképpen Kádár János fogalmazza meg a leközölt jegyzőkönyvi részletben. Rajk kifejezésre juttatja azt a meggyőződését, hogy attól, hogy a párt egy tragikus tévedésből kifolyólag őt kizárta, ő még tarthatja magát kommunistának. Kádár ezt kerekén tagadja: „Nincs neked erkölcsi jogcím arra, hogy magaddal kapcsolatban kiejtsd azt a szót, hogy kommunista.” Majd a következő ironikus, de szenvedélyt sugárzó szónoki kérdést teszi fel: „Hát mondd csak, Rajk, miért nem a Gerő, vagy a Révai, vagy a Farkas, vagy én ülök a te helyeden?! Miért nem velünk szemben »téved tragikusan« a Párt?”

Hogy azonban lássuk, hogy itt nem egyszerűen arról a primitív vakhitről van szó, amely szerint a kommunista párt tévedhetetlen, tovább kell lépünk a koncepciók perektől, amelyekről később azt a kijelentést tették a párt nevében, hogy súlyos eltévelyedés volt „a pártélet lenini normáitól”, magához a lenini értelemben normális pártélethez.

*

Egy közönséges politikai párt a maga híveit tulajdonságok szerint azonosítja: más azoknak a szociológiai tulajdonsága, akik egy munkás-párt, s megint más, akik egy paraszt-párt vagy egy polgári párt vonatkozásában szóba kerülhetnek; más ideológiai tulajdonság jellemzi egy szocialista párt elkötelezett hívét és ismét más egy nacionalista vagy egy liberális pártét. Egy ilyen „normális” párt, ha például kizár engem a soraiból, ez a szervezeti döntés mit sem változtat a tulajdonságomon, amelyre fennen hivatkozva bizonyíthatom, hogy én ennek ellenére például munkás vagyok, vagy a saját lelkiismeretem tiszta maradhat annak tudatában, hogy világnézetem továbbra is szocialista.

A lenini típusú bolsevik párt azonban nem ilyen. Hogy mennyire nem, jól mutatja már a neve. „Bolsevik” annyit tesz oroszul, hogy *többségi* –. Lenin csoportja az orosz szociáldemokrata párton belül akkor nyerte el ezt a megjelölést, amikor egyszer, a párt második kongresszusán egy – igaz, fontos kérdésben történt – szavazáson többséget kapott. Többséginek lenni mármint nem tulajdonság, hanem viszony, s a viszonynak (láttuk már) más a logikája, mint a tulajdonságnak: ha például kizárnak a többségi csoportból, nem mondhatom, hogy én ettől függetlenül is többségi vagyok – viszont előfordulhat, hogy úgy kerülök ki a csoportból, hogy emiatt az veszti el többségi jellegét, míg én a továbbiakban az új csoportban fogom őrizni azt.

Mindenesetre Lenin szervezetében a tagok szociális identitását megalapozó tulajdonságok, illetve viszonyok nem úgy működtek, mint bármely közönséges szervezetben. Egyfelől a párt fél évszázadon át őrizte a többségi – bolsevik – megjelölést, teljesen függetlenül attól, hogy milyenek voltak a tényleges számbeli viszonyok. Másfelől ebben a pártban a „kommunista” sem tulajdonságot, hanem viszonyt jelent: *kommunista az, akihez a párt ekként viszonyul.*

Ilyen értelemben ha a pártban az a gyanú ébred, hogy nem vagyok kommunista, akkor pusztán e gyanú érvényénél fogva *tényleg* nem vagyok az, hiszen nem alkalmazható rám többé az iménti definíció. Ezért aztán nem a párt az, aki Rajk Lászlóval, hanem Rajk László, aki a párttal kapcsolatosan tragikus tévedés áldozata, amikor azt mondja: ha a párt nem is kommunistaként viszonyul hozzám, én azért a valóságos tényekre hivatkozva tarthatom magam kommunistának. Ez egyértelmű azzal, mint ha Rajk azt mondaná: én akkor is olyan ember maradtam, akihez mint kommunistához viszonyul a párt, ha már olyan ember lettem, akihez többé nem mint kommunistához viszonyul. Ez abszurdítás, amellyel szemben Kádár képviseli a logikát.

Ez a logika, nem pedig egyszerűen a fanatikus szervezetekben általában honos vakhit teszi, hogy a kommunista a pártját e szervezet fénykorában tévedhetetlennek hiszi. Tévedni úgy lehet, ha dolgokhoz vagy személyekhez olyan a viszonyom, ami nem felel meg ezek tényleges tulajdonságának. Ha azonban nem tulajdonságról van szó, hanem viszonyról, akkor lehetetlen, hogy e viszony ne feleljen meg – önmagának. Így a párt nem tévedhet: ha valakihez úgy viszonyul, mint kommunistához, akkor biztos, hogy az illető tényleg kommunista, azaz – idézzük a már ismert definíciót – olyan, akihez kommunistaként viszonyul.

Nem primitív vakhit hiteti el, hogy a KP tévedhetetlen, hanem a paradoxon

Kommunista az, akihez a párt ekként viszonyul

„Mi, kommunisták,
különös emberek
vagyunk” s Sztálin még
különösnek is különös

„Mi, kommunisták, különös emberek vagyunk” – mondta Sztálin Lenin temetésén. Tíz évvel később, amikor már kiderült, hogy ő maga e különös emberek között is különös ember, egyszer Buharint arról faggatta egy nyugat-európai szimpatizáns, miképpen történhetett, hogy Lenin halála után a Bolsevik Párt forradalmi központi bizottságának akkori tagjai közül annyi kitűnő és nagy tehetségű személyiség helyett a közepszerű Sztálin lett a vezető. Buharin így válaszolt: „Nem személy szerint őbenne bízunk meg, hanem abban az emberben, akit a párt a bizalmával tüntetett ki” Ezúttal sem a tulajdonság számított, hanem a viszony, amely ezúttal is visszaigazolja – saját magát: a párt, ha olyan embert keresett, akibe mint vezetőbe belévetetheti a bizalmát, nem találhatott volna megfelelőbb személyt, mint azt, „akit a párt a bizalmával tüntetett ki”.

*

Egy ilyen szociálpszichológiai szerkezetnek hibátlan öngazoló működéséhez nem szükséges, hogy a kommunisták tulajdonságaikra nézve különös emberek legyenek – elég, hogy szervezetük legyen különös. És a szervezetüknek sem szükséges, hogy – például ideológiai – tulajdonságaikra nézve legyen különös, mert nem ezekről, hanem a benne kialakított viszonyokról van szó.

A kommunista pártok például ideológiai tulajdonságaikra nézve elképesztő számú és méretű váltásra voltak képesek, valahányszor programjuk megváltozott és gyakran olyankor is, amikor szövetségüket és ellenségüket felcserélték (néha egymással) – eközben változatlan maradt viszonyrendszerüknek az a különlegessége, hogy független azoktól a tulajdonságoktól, amelyek hordozzák, s hogy mindenkor fontosabb is náluk.

A viszonyrendszernek ez a kommunista különlegessége pedig azt is magába foglalja, hogy nagy határfokú technológiaként való működtetése attól is független, hogy annak, aki működteti, olyan ideológiája van-e, amely kommunista tulajdonságú. Sőt ilyen tulajdonságú ideológia felváltására másikkal éppolyan erőteljesen felhasználható ez a szociáltechnológia, mint amikor az előző történelmi időszakban a kommunista ideológia végezte segítségével a maga váltásait.

Úgy, hogy új rendező új szereplőkkel egyszer még az abszurd dráma felújításának próbáiba is belefoghat.

A párton kívüli társadalom legkülső gyűrűjét körülveszi a társadalmon kívüliek

Mi lehet az a tényező, amellyel szemben a társadalom hatalmon kívüli gyűrűje is úgy érezheti, hogy hatalmat nyer, ha megnyilvánítja, hogy ő is az egység pozícióján van, amely – láttuk fentebb – a hatalom pozíciója? Erre a kérdésre Sztálin idejében a kiépülő struktúrának az a válasza, hogy a párton kívüli társadalom legkülső gyűrűjét körülveszi egy még annál is külsőbb: a társadalmon kívüliek.

A társadalmon kívüliek gyűrűjét egy sajátos feldolgozóipar népesíti be a maga termékeivel, amely a **harcoló ellenségből gyártott legyőzött ellenség**.

Hosszú ideig úgy látszott, hogy a bolsevik típusú társadalomnak nélkülözhetetlen kelléke, hogy legyen olyan kétségbevonhatatlan ösztársadalmi ellenség, amellyel kapcsolatosan a társadalmat el lehet juttatni annak belátásához, hogy, híján a győzelemhez szükséges helyzet-, terep- és hadvezetési ismereteknek, csak úgy győzhet, ha kész fegyelmezett egységben felzárkózni a vezérkar mögé, amely viszont birtokában van e szükséges ismereteknek, s amellyel majd osztozhat a győzelemben és a megvert ellenség feletti hatalomban.

Külső gyűrű: a népi demokráciák és a gulág

Az emberi erőforrásnak ez a feldolgozóipara működtetett úgy is, ahogyan a második világháború alatt és azt követően, amikor valódi ellenségből gyártotta le annak a külső gyűrűnek a benépesítőit, amely fél évszázadon keresztül ún. népi demokráciaként vette körül a Szovjetuniót.^{LVI} De működtetett úgy is, hogy ugyanaz a feldolgozóipar, amely a gyártmányt a nyersanyagból előállította, gondoskodott a nyersanyagellátásról is, amikor a nagy terror éve alatt a lakosság gyorsan növekvő részét nevezték ki *a nép ellenségévé*, amelyet azután

legyőzött ellenséggé dolgoztak fel, amikor a társadalmat a társadalmon kívüliek külső gyűrűjeként a gulággal vették körül.

A bolsevik típusú társadalomvezetés azonban az emberi feldolgozóiparnak a mintája szerint vezényelte az anyagi termelést is: mint ellenség legyőzéséért folytatandó harcot. A társadalmat a hadjárat mintájára felfogott termelés tekintetében is el lehet juttatni a belátáshoz, hogy a győzelemhez itt is olyan helyzet-, terep- és hadvezetési ismeretek szükségesek, amelyeknek ő híján, a vezérkar viszont birtokában van, s ezért fegyelmezett egységben kell felzárkózni a vezérei mögé, akiknek döntéseit mindenekelőtt ezek a hatalomtechnológiai összefüggések motiválják, és csak ezek közvetítésével közgazdasági és technikai megfontolások.

Annak, hogy a szocialista társadalomban a termelés funkciója rokonul a hadjáratával, nemcsak olyan stiláris következményei vannak, mint a *széncsata*, a *rohammunkás*, a *szocialista munka hőse* és a hozzájuk hasonló nyelvemlékek. Fontosabb ennél az a mindvégig fennmaradó beállítódás, amely nem tartja számon a *munka frontján aratott győzelem* – árát. A gazdasági hozamot a kibocsátás és a ráfordítás különbözetével mérik, ráadásul mindkettőt összevetve alternatív döntések hozamával – a hadi győzelem ezzel szemben minőségi vívmány, amelynek értékét nem szokták sem a ráfordításával, sem alternatív értékekkel egybevetni. Aligha össze nem függ a szocialista gazdaságnak ezzel a tendenciájával a Kornai (1980) által megállapított tendencia az erőforráshiány bővített újratermelésére.

Az anyagi termelés is ellenség legyőzéséért folytatandó harc...

...amelyben a győzelem árát nem tartják számon

Lear király paradoxonja

Lear király döntése arról, hogy teljesen átalakítva társadalmának struktúráját, kiiktatja magát abból a hatalomból, amely egyedül ad neki módot arra, hogy teljesen átalakítsa társadalmának struktúráját

**A paradoxon két arca:
zavarosságot produkál –
szigorú logikával**

Shakespeare világában vizsgálja ez az esszé azt, ahogyan történelmi folyamatok nyomán paradox fejlemények állnak elő. A paradoxonokról két dolgot kell tudnunk s e két dolgot fogjuk látni például Lear király házanépének és birodalmának történeteiben. Az egyik az, hogy ahol a paradoxon fellép, ott megjelenik a kuszaság, a zavar, az érthetetlenség, sőt értelmetlenség, személyek és dolgok a fejük tetejére állnak. A másik az, hogy mindeközben a mélyben a paradoxon a legszigorúbb logika szerint működik és szedi áldozatait.

A való életben ezek az áldozatai paradox történeteknek igen gyakran úgy állnak elénk, mint örültek, mint bolondok, mint elmebetegek. Shakespeare kitá-
lált, szerkesztett világában a kuszaság, a zavarosság esetleg a figurák megalkotó-
jának hibájaként áll elénk. Füst Milán, aki nemcsak nagyszerű fordítója volt a *Lear király*-nak, de nagyszerű ismerője és értője is, azt tanította nekünk, akik magántanári óráin ültünk szombatoként öttől hétig, hogy „Shakespeare *geniális* fércműves volt”, aki személyeivel mindenkor azt mondhatja, ami éppen arra a helyre való, összefüggés meg csak annyi van ezek között a helyek között, amennyit a férc összetarthat. Ezzel szemben én be fogom mutatni, hogy az, amit Shakespeare hősei mindenkor mondanak és tesznek, a legszigorúbb logikával következik abból, amit két mondattal vagy három felvonással korábban mondtak vagy tettek – csak éppen ez a szigorú logika a paradoxonnak a logikája.

*

Romeo és Júlia

Romeo és Júlia családja emberemlékezet óta viszálykodik egymással, bármilyen nézeteltérés ürügyet szolgáltat, hogy újra meg újra kitörjön a harc, melyben mindkét család halottakat hagy hátra. Köznapi értelmében, persze, tragikus ez akkor is, amikor a harcoló érdekekkel a város hercege kívülről szege-
zi szembe a megbékélés érdekét. Esztétikai érvényű tragikum azonban akkor áll elő, amikor a harc a második hatványon lép be a két fél viszonyába: Romeo azért keveredik harcba Tybalttal, mert az vele harcolni, ő viszont azzal megbékélni akar.

Othello

Határtalan bizalmatlanságot kell táplálnia az egész univerzum iránt annak, aki még egy Desdemónát is gyanúba fog. *Othello* esetében ennek éppen az ellenkezőjéről van szó: oly korlátlan a bizalma a világ iránt, hogy még egy Jágónak is hisz. Othello tragikumát az hordozza, hogy korlátlan bizalma nem az első hatványon nyilvánul meg, mint például, Rodrigóé, aki elhiszi Jágónak, hogy ha mindenét pénzzé teszi, ha Cassiót megöli stb., végül elnyerheti Desdemona szerelmét. Othello bizalma a második hatványon magára a bizalomra irányul, amelyet megvon Desdemónától: éppen mivel akkora a bizalma, hogy még egy Jágónak is hisz, lesz akkora a bizalmatlansága, hogy még egy Desdemónát is gyanúba fogjon.

Macbeth

Macbeth tragédiáját is a viszonyok második hatványa okozza. Sorsa a szabadság és a szükségszerűség között kínál számára választást, s ez a szituáció

kétszeresen is paradox. Először is, aki választhat szabadság és szükségszerűség között, az szabad, még ha a szükségszerűséget választaná is. Másodszor, amikor Macbeth úgy dönt, hogy igenis szembeszáll sorsával – azzal a sorssal, amely magas címek örökösévé teszi ugyan, és a király kegye továbbiakat juttat neki, de amely sem öröklés, sem királyi kegy révén nem tehetné őt Skócia királyává, – akkor e dacolást a sorssal a sors írja elő számára a boszorkányok jóslatán („Végül király leszel!”^{LXVII}) keresztül. Eközben a sorsnak, hogy beteljék Macbethen, még szüksége van Macbeth szabadon választott tetteire.

Lear királynak és udvarnépének tragédiáját érdemes Shakespeare alapján részletesebben is nyomon követni.

A tragikus paradoxon forrása ezúttal a *személy akarata* és a *dolgok rendje* közötti viszony. Ezúttal is a második hatványról van szó: dolgok olyan rendjéről, amely magára e viszonyra vonatkozóan is tartalmaz előírásokat, és egy személy olyan akaratáról, amely e viszony felől ugyancsak rendelkezik.

A tragédia kirobbanása előtt a *dolgok rendje az, hogy a király a döntésekben uralkodói személyének akaratát érvényesíti*. A dolgoknak ezt a rendjét képviseli Kent és Gloster, akik a dráma indításakor megfogalmazzák ezzel kapcsolatos elvárásaikat s a csodálkozásukat afölött, hogy a történések nem felelnek meg az elvárásoknak:

Kent: Azt hittem, hogy királyunk Albán herceget sokkalta jobban kedveli, mint Cornwallt.

Gloster: Nekünk is mindig úgy tetszett, de most, hogy országát felosztja, nem mutatkozik meg semmiben, hogy mellyiket becsüli jobban kettejük, mármint a két herceg közül. Az egyenlőség úgy ki van itt mérve-szabva, hogy maga az aprólékos gond se tudna válogatni osztályrészeik között.^{LXVIII}

„Az egyenlőség úgy ki van itt mérve-szabva...”

Lear azonban, ami a viszonyok első szintjét illeti, nem nyilvánít többé semmilyen személyes akaratot. Mindenekelőtt lemond a királyi hatalomról, hogy a dolgok rendje a továbbiakban az ő személyes akarata nélkül jusson érvényre. Továbbá lemond arról is, hogy személyes akaratát legalább az új személy kiválasztásában érvényesítse, akire majd az uralkodói akaratot átruházhatja: saját személyének elfogultsága helyett egy *teszt* dologi elfogulatlanságára bízza az új rangsor kialakítását. S végül az új rangsor, amelyben, mint bejelenti,

[...] legnagyobb kegyünk
Majd arra száll, kiben birokra kél
A természet s az érdem

olyan lenne, hogy ebben a „legnagyobb kegyel” éppen akkora osztályrész járna, mint ilyen kitüntetés nélkül, minthogy már előzetesen „az egyenlőség úgy ki van itt mérve-szabva...”.

Mármint amikor Lear az uralkodó személyének akaratát ekképpen a dolgok rendjéhez akarja idomítani, akkor a viszonyok második hatványán éppenséggel a dolgok rendjét próbálja legszemélyesebb akaratának alávetni: a dolgok rendje, láttuk, azt írta elő, hogy egyetlen személy akaratát érvényesüljön – Lear ezzel szemben azt, hogy egyetlen személyé se. Megpördül a világ – amikor Lear *reakényszeríti a dolgok rendjét*, elszabadítja benne a *személyes akaratok önkényét*:

A személy önkénye
rákényszerítve a dolgok
rendjére

Ennek a paradoxonnak tiszta sűrítőménye a teszteljárás, amelynek Lear a leányait aláveti. Egy teszt objektív technikája azt szolgálná, hogy szükségszerű bizonyosságot nyújtson az intuíció szubjektív ötleteinek bizonytalan véletlenei helyett. Lear király is erre törekszik, és a legszemélytelenebb objektív eljárást,

Lear király tesztje

amellyel leányait próbára akarja tenni, egy hirtelen támadt ötletével ráépíti a legszemélyesebb szubjektivitásra: „Szóljatok hát lányaim... Nos, mondjuk hát, – ki az közületek, ki legjobban szeret?” *Say* – ez az éppoly rövid, mint fontos szócseka („Nos, mondjuk hát”) igazít el Shakespeare-nél afelől, hogy a birodalom sorsát itt a király rögtönzése dönti el.

Amíg a király elfogult volt, elfogultságával olyanokat tüntetett ki (leányai közül Cordéliát, vőit közül Albant), akik maguk tényleg kitűntek. Amikor ehelyett tárgyilagos akar lenni, akkor olyanok között tételez egyenlőséget, akik maguk nagyon is egyenlőtlenek: Albannak és a kegyetlen Cornwallnak egyenlően kimért birodalmakat rendel az uralma alá, Cordéliának és szívtelen nénjének egyenlő esélyt ad az „alkalmasság-vizsgálatban”. Ráadásul, amikor a vizsgáztatás során két leánya, Goneril és Cordélia logikailag ugyanazt a választ adja, az előbbinek még tetézi is érte a jutalmát azzal, amit az utóbbitól ugyanezért büntetésből elvesz. Goneril ugyanis ekképpen szól: „Én jó uram, jobban szeretlek, mint kimondható” – s ezt ezennel kimondja. Cordélia eközben logikailag ugyanezt gondolja: „hogy nyelvemnél a szívem gazdagabb”; ám amikor fennhangon ki is mondja: „számhoz nem bírom emelni szívem”, máris kiderül, hogy tényleg, hiszen e vallomással nem tudta kifejezni Lear számára, hogy mit érez.

Mindez azonban csak szimptóma és sokkal érdekesebb az a paradox viszony, amelynek a szimptómája:

Cordélia nem a viszonyok egyetlen szintjén előálló összeütközésnek – például két makacsság összezapásának – az áldozata. Amikor így vall:

**„Szeretlek hű tisztem
szerint”**

Én, fölség, szeretlek
Hű tisztem szerint, se jobban, sem kevésbé

– ez nem azért megbocsáthatatlan Lear szemében, mert lányát „a gög, mit nyíltságnak nevez” akadályozza, hogy kegyes hazugsággal egy kicsit túlozza, amit érez. Lear csalódottsága, amelyről ezt mondja:

Legjobban
Szerettem őt s mindétig azt reméltem is,
Szelíd dajkája ő lesz aggkoromnak

– csak akkor érthető meg a viszonyok első és második hatványát egyszerre érintő tragikumában, ha tekintetbe vesszük, milyennek tervezi a király a maga aggkorát.

...eltökéltük, hogy ma már agg vállunkról
Lerázva minden gondot és nyugót – mindezt
Ifjabb erőkre bízunk, míg magunk
Terhektől mentve vánszorgunk sírunk felé

Cordélia: a személy akaratát alá kell rendelni a dolgok rendjének

– mondja erről Lear, aki értenünk engedi, hogy az aggkornak ez a terve az, amiben számított Cordélia támogatására. Cordélia viszont éppen azt fogalmazza meg a maga hitvallásaként a király tesztkérdésére adott vizsgafeleletében, amivel Lear király – aggkorára hivatkozva – éppen szakít: hogy ő a maga személyességét abban a teljességében akarja megnyilvánítani, amelyet a dolgok rendje ír elő az ember számára, „se jobban, sem kevésbé”.

Cordéliához hasonlóan Kent is a dolgok rendjének megfelelően a viszonyok első szintjén szolgálja a király személyes akaratát, e személyes akarat ellenében is, amikor az a viszonyok második hatványán, a dolgok rendjével szembe fordulva saját magának is a megsemmisítésére tör.

Minthogy... kihívó
Göggel hatalmunk s végzésünk között
Utunkat álltad

– motiválja számára ezért Lear a maga végzését, amellyel száműzi őt. A dolog sokmindent eláruló érdekessége mármint az, hogy amikor Kent a királyt végzésének visszavonására készítette volna, akkor Learnek – éppen e végzés erejénél fogva – már nem volt hatalma. Alig két perccel korábban a következő, vejeihez intézett performatív kijelentéssel²⁶ formálisan lemondott róla:

*Most kettőtöknek adjuk át hatalmunk,
Minden kiváltságot s a rangokat, mik a
Felséget illetik...
Országlás és bevételek s minden parancs
Hatalma nálatok legyen ezentúl...*^{LIX}

Ezen túl vagyunk tehát, amikor Lear még a következő szavakat intézi Kenthez:

...hogy fenségünk
Csorbát ne szenvedjen, meg kell lakolnod: ím'
Mi öt napot hagyunk, hogy addig még magad
Ellásd világi baj s szükségek ellen
S még egy hatodnapot, hogy gyűlölt hátadat
Országunknak fordítsd s ha tizedik napon
Még itt találják száműzött fejed,
E perc halálad.

**„Hogy fenségünk csorbát
ne szenvedjen...”**

A pillanat, amikor mind e parancsokat kibocsátja Lear, éppenséggel csak két perccel van túl azon, hogy „minden parancs hatalmát” vejeire ruházta, ám a parancsok érvényesüléséről máris tíz nappal előre gondoskodik. S mindez semmi ahhoz az ötletéhez képest, amely akkor támad, amikor Goneril korlátozni akarja apja hatalmát s az ennek nyomatékot adó száz fős hadsereget, amelynek birtokában Learnek még eszébe juthat az eredetileg megvolt és szétszertott hatalmáról: „S ha tán erőszakkal, de visszavenném?”

Úgyhogy Lear két idősebb leányának minden oka megvan rá, hogy attól tartson, veszély fenyegeti a hatalmat, amelyet Lear király egyszer már rájuk, illetve férjükre ruházott. Goneril és Regan azonban nem csak a viszonyok első, hanem második hatványát tekintve is szemben állnak apjukkal. „...amennyiben tekintélyét atyánk ilyen szeszélyek útján óhajtja fenntartani, mint azt ma megmutatta, akkor még e lemondása is merő kárunkra lesz” – fogalmazza meg Goneril az ellenérzést, mely azzal kapcsolatos, hogy Lear nem egyszerűen másra ruházta saját kizárólagos hatalmát, hanem „szeszélye” az volt, hogy megszüntesse a királyi hatalom kizárólagosságát. Ennek a második hatványon megnyilvánuló személyes akaratnak a megtámadására azáltal kerül sor, hogy megindul a harc a felosztott birodalom egyenlő két felét egyenlően uraló testvérek, illetve hercegi férjük között az egyeduralomért.

**„...lemondása is merő
kárunkra lesz”**

²⁶ Austin: *Tetten ért szavak* (Bp. Akadémiai Kiadó, 1990) címen megjelentetett előadásai-ban performatívnek nevezi azt a kijelentést, amely kimondásának erejénél fogva érvényesül: „Az ülést megnyitom” szavakkal az ülést tényleg megnyitom.

Az egyenlőtlenek egyenlőségének s ugyanakkor az egyenlők egyenlőtlen-ségének motívuma végigvonul az egész történeten, szerves kiegészítőjeként a személyes akarat és a dologi rend közötti motívumnak. Lear személyes akarata az egyenlőség felől rendelkezik, s ezt csak azért teheti, mert egyenlőtlenség van – és ő a király. A dolgok rendje ugyanakkor az egyenlőtlenséget írja elő, s ezt azért teheti meg, mert e renddel szemben egyenlően tehetetlennek bizonyul a király, s az udvari egyenlőtlenség ellentétes végletén álló Edmund.

A halmozottan hátrányos helyzetű Edmund...

Edmund pozíciója ebben a világban „halmozottan hátrányos helyzetű”. Először, nem a király, hanem egy udvari ember, Gloster családjához tartozik. Másodszor, olyan udvari emberéhez, aki Kenttel ellentétben a viszonyoknak nem első szintjén hűséges a királyhoz, ahol maga mellett érezhetné a dolgok érvényes rendjét, hanem a második szinten, ahol a fennálló rend ellenében kell próbálkoznia a reménytelen feladattal, hogy a király által elrendelt egyenlőségnek megfelelően egyenlő mértékben szolgáljon ki négy hatalmat: a két idősebb leány és hercegi férjük egymással vetélkedő hatalmát; Cordéliát, akinek Lear önkénye a viszonyok második szintjén az egyenlőség elvének bevezetésével szintén juttatott, még ha ugyanez az önkény a viszonyok első szintjén vissza is vette tőle; végül Lear királyét, akit megőrzött címénél fogva illet hatalom. Több egymás ellen feszülő hatalom szolgájának lenni is igen hátrányos helyzet a feladat reménytelenségénél fogva, ám még e hátrányos helyzetű méltóságnak is az apa a hordozója, s így, harmadszor, Edmundot, a még életben lévő apának a fiát még ennek is csupán a visszfénye illeti meg. Negyedszer, Edmund csak másodszülött fiú és, ötödször, másodszülöttnak is csupán fattyú.

S Edmund e többszörösen hátrányos pozícióból fellázad ugyanaz ellen a jogrend ellen, amely ellen Lear a maga többszörösen privilegizált pozíciójából:

[...] Szokások átka, mért
Tűröm, hogy gúzsba köss, vagy azt, hogy így kifoszt
A népek furcsa téveszméje. Tán amért
Elkéstem tíz-tizenkét hónapot bátyám
Után? mért fattyu, korcs? Ha teremtem csak oly
Szoros kötésű, testemnek aránya jó
És szellemem csak oly merész, mint bármi más
Tisztes hölgyek fiáé? [...]

...fellázad és ledolgozza hátrányát

Amíg csupán a viszonyok első hatványáról van szó, addig Edmund fantasztikus tempóban dolgozza le bátyjával szembeni kettős hátrányát (azt, hogy másodszülött, és azt, hogy fattyú); majd apjával szemben azt a hátrányt, melynél fogva az udvari ember méltóságának hordozója az apa; végül pedig családjuk hátrányát a királyi családdal szemben, amelybe hajsza hűjén bekerül s ott hajsza hűjén egyetlen uralkodóként marad életben. Ráadásul az egyenlőtleneknek azt az egyenlősítését, amelyet Lear önkényes döntése nem tudott megvalósítani, még Gloster hűséges szolgálatával sem, azt, a visszajáról bár, de összehozza Edmund, amikor egyetlen nap leforgása alatt egymaga provokálja ki Lear mindhárom lányának és az agg királynak a pusztulását.

Elhárítani azt az akadályt, hogy ambícióknak társadalmi akadály állhassa útját

Másfelől, ha csupán a viszonyok első hatványáról volna szó, akkor Edmund csupán gátlástalan karrierista lenne. Shakespeare-nél viszont azért tragikus figura, mert ambíciója nem pusztán az, hogy a társadalmi akadályokat elhárítsa az útból, hanem hogy – a viszonyok második hatványán – *azt az akadályt hárítsa el, hogy ambícióknak egyáltalán társadalmi akadály állhassa útját.* Emellett szól, hogy Edmund nemcsak a darab elején beszél a fentidézett módon, amikor ő az, akinek természetes ambíciójáról szó van, és törvényes bátyja az,

akinek személye társadalmi akadályt jelent. Hanem pontosan ugyanígy beszél akkor is, amikor az ő személye képez társadalmi akadályt, mely útját állhatná másvalaki természetes ambíciójának (hogyan éppen a bátyja az, ezt nem tudja):

Szokásos vón', hogy kérdezzem neved, de mert
A külsőd délceg, harcias s szavad izlést,
Neveltséget mutat, bár bizton, könnyedén
Mindezt is visszavethetném lovag-törvény
Szerint, – de én az ily jogot fitymálom ám
S meg is vetem. [...]

A tragédia végén ismét érvényre jut a dolgok rendje: az egyenlően szétosztott hatalom újra egyesül Alban kezében, aki ismét az egész birodalom egyeduralkodója lesz. És mégis, van a történetek között egy olyan, amellyel az egyenlőség elve megmutatja érvényességét: Edmund halála s mindjárt utána Lear királyé mutatja az egyenlő mértéket, amellyel egy király és egy tragikus sorsot kihívó udvari ember másodszülött fattya belebukott a merényletbe, hogy az egyenlőség elvét érvénybe iktassa.

**Edmund és Lear halála:
egyenlőség**

MÁSODIK RÉSZ

JÓZSEF ATTILA

„ALKOSD MEG VÉGZETED”

ALKOTÁSPSZICHOLÓGIAI ESETTANULMÁNY JÓZSEF ATTILÁRÓL

amelynek első tárgya az az élettörténeti furcsaság, hogy JA-nak valamennyi társadalmi minősége **felemás módon jelölt ki számára szociális identitást**; második tárgya az az alkotástörténeti furcsaság, hogy versben egyszer megírt képek, teljes versek, sőt versformák (a szonett) egy idő után módosultan visszatérnek, s hogy ez magyarázatot nyer, ha a maguk szukcesszivitásában vett **teljesítményeket mint identitásjelölőket** tekintjük; harmadik tárgya, hogy az a közvetlen hatásában súlytalan három epizód, hogy JA belép a kommunista pártba (1930), onnan kizárják (1934), majd megpróbálják oda visszacsalogatni (1936), miképpen válik végzetes hatásúvá mint **kihívás az identitásalakításához**; negyedik tárgya pedig az, miképpen nyilvánul meg az ennek során előálló negatív, majd pozitív **paradox identitásszerkezet szellemi alkotásban, életvezetésben és betegségben**

... „metafizikai síkon” is élünk.
Különben nem is élnénk.

*Levél Vágó
Mártának*

...bár hűvös, örökkévaló
dolgok közt muszáj ügyelelnem,
a palánkok közt szárnyaló
munkát nem lehet elfelednem.

Irgalom

Milyen a kapcsolat **szerző és mű** között? A kíváncsiság ez iránt a kérdés iránt hívta életre és működteti mindmáig az alkotáslélektant.

Kérdés azonban, mi tartozik a műhöz, amelynek eredetéről számot kell adni. József Attila esetében – amint a Bevezetésben már szóba került – a felismerés, hogy a **költői mű** mellett bölcséleti, általában **publicisztikai szövegei** is méltók a figyelemre, nem régebben, mint három-négy évtizeddel ezelőtt²⁷ kezdett felderengeni. De vajon a műhöz sorolandók-e a **magánszövegei** is? például levelei? ezek között vajon a Rapaport-levél^{LX} is? hát a „Szabad-ötletek jegyzéke”?²⁸

**Milyen a kapcsolat
szerző és mű között?**

²⁷ De semmi esetre sem a Szabolcsi Miklós szerkesztette *JAÖM III.* kötetének megjelenése – 1958 – előtt.

²⁸ In: Horváth Iván és Tverdota György (szerk.): *Id. mű*, 417-474. Ennek az iratnak és az előző jegyzetben említett másoknak a kérdése külön hangsúlyt kapott azokban a vitákban, amelyek a 80-as évek vége felé akörül folytak, vajon publikussá tehetők-e olyan szövegek, amelyeket szerzőjük nem a nagyközönség számára írt, hanem magánszemélynek vagy titkot őrző önmagának, s amelyet tárgyánál fogva ráadásul az orvosi titoktartás védelme is megilletett.

S mi a helyzet a **szóbeli nyilvánulásokkal**? Például azokkal, amelyeket Flórának tett József Attila válaszul, amikor Illyés Gyuláné a Rorschach-teszt táblái(nak egy részé) mutatva neki? Vagy az olyanokkal, mint a barkochba-eset?^{LXI}

A szóbeli nyilvánulások kérdését jelen alkotáspszichológiai vizsgálódás számára különösen fontosá teszi a dialogikus szemlélettel kapcsolatos fentebb – a „Párbeszéd” c. fejezetben – elővezetett megfontolás. József Attiláról barátai, ismerősei közül sokan feljegyezték olyasmit, ami úgy értelmezhető, hogy ő a maga szövegeit, amikor tehette, ebben a dialogikus módban kezelte: új versét megalkotásának pillanatában felolvasta, telefonba beolvasta, ezáltal provokált válaszaikat nagy figyelemmel fogadta; jellegzetes magatartás-formájaként említik vita provokálását, akár „öncélúan” is („Állítsál valamit, hadd cáfoljam meg”).^{LXII} Tverdota György azt írja ezzel kapcsolatosan, hogy József Attila „intenzív, élénk és folytonos párbeszédet folytatott kortársaival. (...) József Attila gondolkodói alkatát tehát csak akkor jellemezhetjük megfelelőképpen, ha költészetének gondolati mozzanatait is e párbeszéd kereteibe helyezve értelmezzük, s mint a folytonosan gondolkodó és dialogizáló költő álláspontjának rögzített töredékeit vesszük számba.”^{LXIII}

Sőt, az új szöveg bemutatásának dialogikus módja József Attila költészetének nemcsak gondolati mozzanatait befolyásolta. Általában megállapítható, hogy akár alkotójaként, akár kezelőjeként került kapcsolatba József Attila a szöveggel, ennek bármely fajtáját az határozta meg a továbbiakra nézve, mennyire sikerült vele való interakcióját JA-nak dialógus-jellegűvé tenni. Egyfelől akár furcsának is mondható, hogy egy ennyire öntörvényű, bér munka végzésére ennyire nem hajlandó^{LXIV} költő milyen tökéletes verseket tudott megrendelésre alkotni.²⁹ Ugyanakkor versfordításainak, amelyeknél a szövegkezelés közvetlenül a kezelendő szöveggel, nem pedig ennek szerzőjével hozta össze olyan tevékenységbe, amely nem mutatott dialogikus formát, többnyire nem produkált figyelemre méltó eredményt.³⁰

Ugyanezt az összefüggést nyilvánítja az a többek által feljegyzett tény is, hogy újonnan alkotott szövegeinek bemutatásakor ennek dialogikus módjáról az írott szöveg elolvastatásának javára általában csak szelíd unszólásra volt hajlandó lemondani. S hogy itt nem egyszerűen arról a nárcista nyilvánulásról van szó, amelyet a saját vers elszavalása jelent, szemben a szöveg egyszerű elolvasztatásával, mutatja JA-nak a tárgyról tett nyilatkozata, mely szerint tévedés, hogy a verset szavalni kell: a verset – mutatott rá – vallani kell, mert a vers vallomás.³¹ Márpedig a vallomás jellegzetesen dialogikus megnyilvánulás.

²⁹ Tudnivalóan ilyen – piaci – megrendelésre készült a *Levegőt!* és ugyancsak fizetőképes kereslet állt az *Osztás után* c. szonett háttérében. Merőben más típusú – szervezeti – megrendelésre (a KP egyik szervezetének, a Vörös Segélynek nem-fizetőképes kereslete mentén) került sor a *Lebukott* megírására s megint mástípusú szervezet (a *Szép Szó*) rendelte a *Dunánál* című verset.

Hogy a megrendelés hatékonyságának hol húzódtak számára a határai, erre nézve lásd Tverdota György: „Mindenség a semmiségbe...” Kísérlet a „Költőnk és Kora” elemzésére – In: Tverdota György: *Ihlet és eszmélet: József Attila, a teremtő gondolkodás költője*. Bp. Gondolat, 1987. 372-373.

³⁰ Vélhető, hogy talán ő maga sem értékelte ezeket a műveit sokra, abból következtetve, hogy egyik fordításának szövegét Flórának írott egyik levelében idézni akarta és saját produktumát félreidézte. (Lásd Illyés Gyuláné: *József Attila utolsó hónapjairól*. Bp. Szépirodalmi Könyvkiadó, 1987. 39.)

³¹ JA-nak e nyilatkozatáról Fejtő Ferenc szíves közléséből van tudomásom.

Nem több egy ötletnél, de érdemes ezzel kapcsolatban a jegyzetbe ideírni, akkor is, ha ellenőrzésére nincs mód:

JA, tudjuk, úgy bánt a szöveggel, hogy, ha tehette, a jelentésen belüli logikai viszonyokhoz hozzáidomította a nyelvi megfogalmazás érzéki viszonyait (pl. a *Szabad ötletek...* egyik helyén azt, hogy valami nem hogy nem fáj, de *épp ellenkezőleg*, így fejezi ki: „mért fáj ma is / nem fáj / jáf”; más helyen, komoly elméleti szövegben: „Vagy ártunk egymásnak, vagy értjük egymást – ahol az értelem megszűnik, ott kezdődik az ártalom” [PIM Kézirattárában 49. jelzetű töredék]). Ennek az ismeretnek a háttérén látszik lehetségesnek, hogy a fentidézett két ige – szavalni és vallani – úgy került össze JA kijelentésében, hogy ennek eredetileg esetleg így szólt a szövege: „Nagy tévedés, hogy a verset *szavallani* kell – a verset *vallani* kell, mert a vers vallomás.”

S az írás-, ill. a szóbeli szövegek mellett akkor még nem volt szó a **tettekről**. Vajon más-e az alkotástörténeti státuszuk, mint az eddig sorolt nyilvánulásoké? S ez utóbbiakat nem kell-e magukat is tetteknek tartanunk? Például az imént szóba jött barkochba-eset micsoda?

Megannyi olyan kérdés, amilyenekkel az alkotáslélektan általában nem-igen foglalkozik.

Holott például a barkochba-eset története ott kezdődik (ha ugyan van értelme történetnél, amelyet nem szerkesztés rendez a bevezetés–tárgyalás–befejezés magyarórákon tanult hármasságába, kezdetet és lezáródást firtatni), hogy József Attila megírja az *Ódá*-t. Kérdés, vajon leválaszthatóak-e a művek ugyanannak a személynek a tetteiről? Vagy legalábbis olyan történetekről, amelyek a személyen mennek ugyan végbe, ám úgy, hogy senkinek nem jutna – legalábbis Freud fellépéséig nem jutott volna – eszébe a személyt e történetek szerzőjeként tekinteni.

József Attila élete bőséggel szolgáltatja az ilyen történeteket, amelyek azzal a kérdéssel összefüggésben kerülnek szóba, leválaszthatóak-e róluk a velük pedig térben-időben érintkező művek. Jellegzetesen ilyen történetek – szomatikus, és főleg mentális – betegségeinek fejleményei.

S ki tudja: talán ilyen történeteknek sorozata az is, ami a Balatonszárszóról induló szerelvény kerekei alá vezetett.

Van ugyan, aki tagadja, hogy József Attilának akár csak e tragikus tett is autonóm választásával lenne összefüggésbe hozható. Annak elvitatása József Attilától, hogy halálát maga választotta volna, nem Dr. Garamvölgyi László könyvével^{LXV} kezdődött. Varga Ervin 1966-ban tette publikussá állítását,^{LXVI} mely szerint a sétára indult beteg József Attilából az útját elzáró vonat a schizophreniára jellemző türelmetlenségi rohamot váltott ki, amelytől hajtva át akart bújni a vonat alatt, mely ekkor elindult, s így József Attilát véletlen balesetként érte a halál. Jómagamat Flóra egy hosszú telefonbeszélgetésben próbálta (1991-ben) meggyőzni, hogy ez a változat felvetette volna a MÁV-nak – egy jelen volt MÁV-alkalmazott gondatlanságának – a felelősségét, és az öngyilkosság-verzió csak ennek kivédéséhez jött kapóra.

Vannak, akik egy szociálpszichológiai indítású történetssorról beszélnek, amelynek beindítója egy **stigma** volt, melyet orvosa sütött rá, amikor mindenkinek tudomására engedte jutni, akit illet és akit nem, hogy József Attila „bolond”.^{LXVII} S maga ez az orvos – József Attila utolsó orvosa, Bak Róbert – egy olyan, kórélettani indítású folyamatnak vázolja elénk a sorsszerűségét, amelyről azt írja patográfiájában, hogy „az utolsó évben fokozatosan, majd véglegesen kifejlődött schizophreniás elmezavar prædispozíciós karakterbeli jellegzetességei és elszórtan jelentkező finomabb tünetei visszamenőleg, távolra követhetők”, s hogy „a betegség [...] lassan kúszik a sorsszerű útján”?

Bak Róbert patográfiáját a *Szép Szó* 1938 január-februári száma közölte. Bak doktor a későbbiekben^{LXVIII} ismételten visszatér – kisebb-nagyobb módosításokkal – az esetre, mellyel kapcsolatos tehetetlenségét éppúgy magának a folyamatnak végzetszerűségé-
ként mutatja be, mint majd utóbb Gyömrői Edit teszi: „Mikor Attila hozzám került [...] nagyon nagy bajban voltam, mert két hét múlva tudtam, hogy [...] gyógyíthatatlan”.^{LXIX}

Leválaszthatóak-e a művek szerzőjük tetteiről?

Autonóm választás okozta-e vagy baleset?

Bak Róbert és Gyömrői Edit JA esetének végzetszerűségéről

„...elvegyültem és kiváltam”

Jelen könyv amellet kíván érvelni, hogy az alkotástörténet József Attila esetében is csak egy olyan háttérrel mehetett végbe, amelynek összetevői között némelyek éppolyan objektívek, mint egy fatális lefolyású kórélettani folyamat, mások éppolyan szubjektívek, mint egy autonóm morális döntés, csakhogy ezek is és azok is *szociálpszichológiailag meghatározottak*.

Háttér és választás

Egyfelől az ismert objektív társadalmi-élettörténeti *tényekről* van szó:

Hogy József Attila egy bánati városból Pestre vándorolt szappanfőző munkásnak és egy kunsági faluból Pestre szegődött cselédlánynak hatodikként született, de két nővér után harmadikként és legkisebbként életben maradt gyermeke.

Hogy hároméves volt, amikor apja otthagyta a családját.

Hogy másfél évig tartó, egyre fokozódó nyomor után két évvel idősebb nénjével együtt falura adták nevelőszülőkhöz, ahol disznópásztorként dolgoztatták, veréssel tették konokká, s e konokságáért verték.

Hogy az első elemi kijárása után kerülhetett ismét vissza a valamelyest enyhült pesti nyomorba, amely két év múlva, a háború kitörésétől fogva újra fokozódott.

Életének tizenötödik évében anyját is elvesztette

Hogy életének tizenötödik évében anyját is elvesztette.

Hogy gyámjául ügyvéd sógorát nevezték ki, aki Makón gimnáziumba járatta s anyagilag támogatta, éppen eléggé ahhoz, hogy József Attila élete ne proletárlét legyen, ám nem eléggé ahhoz, hogy a középosztály életét élhesse.

Hogy József Attila közben Szegeden, Bécsben, Párizsban majd Budapesten egyetemre is járt, noha diplomát nem szerzett...

„Pista”, „odavett szegénygyerek”, „tulok” „bolond”

A stigmák tehát egyfelől ezen az objektív háttéren fejthették ki hatásukat vagy maradhattak hatástalanok. Még hozzá nem csupán az utolsó bélyeg, a „bolondé”, hanem az összes többi. Például, hogy menhelyi gyerek, s hogy nevelőszülei számára Attila helyett „Pista” lesz. A kényszerű névcseré azután visszatér a családban: később a nénje lesz Makai Ödön feleségeként József Jócó helyett „Lippe Lucie”, akit vendégek jelenlétében József Attila magázni tartozott mint „odavett szegénygyerek”, miközben a harmadik testvér, Etus, a házban megfordulók számára a „cselédlány” volt. A stigmákat előszámlálva a „Szabad ötletek jegyzéké”-ben József Attila megemlíti: „a mozgalomban a többi tulkokhoz”³² soroltak”. S itt volt a bélyeg, amelynek tragikus paradoxona elvezetett József Attila 1933-34-es mély életválságához, melyből a kiutat – mint majd bizonyítani igyekszem – nem találta és nem is találhatta meg: a stigma, hogy *nem kommunista*.

Ezen a ponton és a továbbiak megértése végett érdemes emlékezetben tartani, hogy ez az esettanulmány egy olyan elmélet módszertanát alkalmazza, amely *viszonyokból*, nem pedig egyének pszichológiai vagy társadalmi státuszok szociológiai *tulajdonságaiból* vezet le összefüggéseket. Ezért az olvasó a továbbiakban elvonatkoztathat attól, hogyan ítél ma (és hogy hogyan ítélte tegnap) annak a státusznak a tulajdonságai felől, amelyet valaki (például József Attila) a kommunista párthoz tartozva, illetve onnan kizárattatva elfoglalt.

Másfelől a stigmák hátterét József Attila autonóm választásai képviselték. Még a végső tett megválasztása előtt azok, amelyekkel a sorshoz társult annak eldöntésében, hogy kicsoda is ő.

A kategorikus döntés, amelyet az ember saját szociális identitása felől hoz – a szociális kategorizáció – különösen fontossá lesz az olyan személy életvezetésében, mint József Attila, akinek *társadalmi életrajzában szinte nem is volt olyan tényező, mely egyértelműen jelölt volna ki számára helyet egy társadalmi univerzumban*.

³² Az „intellektuelek” gúnyneve a munkásmozgalomban.

Akár csak a hátrányosabb helyet legalább.

Szabad ötleteinek jegyzékébe a 31 éves József Attila feljegyzi más sérelmei közé: „Nem volt görögkeleti hittan.” Pedig ez a sérelem 20–25 évvel korábban érte, amikor iskolába járt, ahol a korabeli kategorizáció szerint voltak katolikus gyerekek és *másvallásúak*. Ő ott másvallásúnak is más vallású volt: nem evangélikus, nem református, nem zsidó, mint a többi gyerek, aki hittanórán más osztályterembe vonult a magához hasonlókkal, hanem görögkeleti, akinek ilyen hittan híján még ez a lehetőség sem adatott meg.

Születésének idején talán nem is létezett fiúk számára triviálisabb keresztnév, mint az, amelyet ő viselt – vezetéknévként; viszont keresztnéve olyan ritka volt, hogy nevelőapja kétségbe is vonta, létezik-e egyáltalán.

Hogy nevelőapja és nevelőanyja nevelte négy és fél éves korától hét éves koráig, ez további megnyilvánulása ugyanannak a struktúrának, amelyben még a hátrányosabb hely sem jut neki osztályrészül. Merthogy eközben még csak árva sem volt.

Apja nem volt, de nem is halt meg: mindenki (úgy) tudta, hogy csak elment Amerikába, „hol jó munkást szép pénz kecsegtet”. Anyja sem halt meg, bár nem is volt. Először a bánatba tűnt bele. „Azelőtt derűs volt – írja József Jolán – velünk játékosan évdőd, munkáját nótaszóval végezte. Gyerekes volt a gyerekei között, amikor esténként a konyhában vidám pancsolás folyt. Tréfás falusi versikéket, ravasz kis meséket duruzsolt a fülünkbe, amíg végigmosdatott bennünket.” De bekövetkezett a papa szökése: „Most a mama nem törődött velünk. Nem szólt hozzánk. Én vetkőztettem és öltöztettem a gyerekeket és takarítottam a lakást. Ő maga, ha otthon volt, mint egy beteg madár, a dívány végében kuporgott, a meleg nyári estén vastag berlinerkendőjébe bugyolálva”.^{LXX} Később a betegség tüntette el. Amikor végül egészen, akkor viszont a szabadszállási télben rekedt tizenöt éves fiú számára eltemetetlen maradt. *Múlhatatlan* – amint tizenöt évvel később annak a versének ideiglenesen módosított címében kimondja, amelyben megpróbálta feldolgozni a súlyos sérülést, hogy betoppant az anyjától üres lakásba:

Értem, hogy anyám eltemették,
de nincs és nyugtalan vagyok,
ezt nem értem. Felnőtt lehetnék[...]

Nem fáj, de meg sem érinthettem,
nem láttam holtában anyám,
nem is sírtam. És érthetetlen,
hogy mindig így lesz ezután.^{LXXI}

Talán különösen hangzik: József Attila, nem autentikus gyermeke és nem is autentikus árvája nem autentikusan meghalt apának és nem is autentikusan élő anyának, autonóm módon megalkotja szüleit.^{LXXII}

Ennek a kreatív aktusnak a logikájára még visszatérünk. Előbb még azonban szólni kell egy másik autonóm választásáról, amellyel társadalmi azonosságának egy másik nem-autentikus meghatározottságát feldolgozza: *József Attila megválasztja, hogy proletár*.

Ez az állítás bárkit elképeszthet – kit ezért, kit azért. Lesz, aki azért kész felhőrdülni rajta, mert kellően elsajátította azt az előző korszak József Attila-irodalmában triviális igazságként kezelt megállapítást, amely szerint József Attila proletár volt – s lesz, aki azért, mert most tanulgat új konjunktúrához illesztgetni megállapításokat arról, hogy József Attila *nem volt* proletár, hiszen munka nélkül jutott hozzá pénzbevételehez.

JA-t a társadalomban még a hátrányosabb hely sem illette meg

Apja nincs, de nem is halt meg – anyja nem halt meg, de nincs is

József Attila megválasztja, hogy proletár

Még hozzá nem is csekélyhez – adja értésünkre a *Hitel* című folyóiratban egy *hecc-cikk*.^{LXXIII} halmozva számszerű adatokat alkalmakról, amikor „havi kétszáz” igenis tett József Attilának önkéntes meg kicsikart adományokból. Ezzel összefüggésben jelenik meg a mondott írásban a minősítés, mely szerint József Attila nem proletár, „hanem a lumpenproletár familiák fiainak sorsában osztozott”. Amit a *Népszabadság* még markánsabban ad tudomásunkra féloldalt is majdnem kitevő ünnepi megemlékezésében: „...a proletariátus költője inkább a lumpenproletariátus [...] kulturális világából érkezett.”^{LXXIV}

József Attila proletárságáról szólva Szabolcsi Miklós például azt írja, nem hiszi, hogy „valami különlegesen, speciálisan szörnyű soha-nem-látott sors sújtotta a József-családot, egyéni szerencsétlenségek sorozata, esetleg élehetetlenség okozta azt a sorsot, amelyen a család 1905 és 1910 között átment”; ha ehelyett amellett érvel, hogy „sorsuknak csaknem minden fordulata mély jelzése az átalakuló Magyarországnak, a magyar proletariátus élete egyik vagy másik mozzanatának”.^{LXXV} Azonban megállapítható, hogy a felidézett élettények mindig a proletárlétnek „egyik mozzanatára” vonatkoznak: arra a helyre, amelyet a munkás a *fogyasztási* viszonyok rendszerében elfoglal – és sohasem vonatkoznak „másik mozzanatára”: a *termelési* viszonyok rendszerében elfoglalt helyre.

A proletárlétről tudvalévő azonban, hogy, bár fontos összetevője az a hely, amelyet a munkás a *fogyasztási* viszonyok rendszerében elfoglal, s ennyiben fontos tényező ugyan, hogy „a kisgyerek életének első öt éve (születésétől 1910 januárjáig) a Ferencvárosban telik”, hogy az öcsödi két év után „újából a Ferencváros [...] a kisgyerek életének színtere; ismét megkezdődnek a költözések, a kilakoltatások, az élelem és tüzelő utáni hajsza, a pesti csavargások”^{LXXVI} – a meghatározója nem ez, hanem a *termelési* viszonyok rendszerében elfoglalt hely.

Proletár-e József Áron és Pöcze Borbála?

Ebből a szempontból tekintve megállapítható, hogy „József Áron lényegében mindvégig kisiparban dolgozó, »ezermester« típusú szakmunkás”^{LXXVII} s ennyiben létét tekintve proletár (noha tudatát tekintve nem az). Feleségéről azonban még ez utóbbi megkötéssel sem állítható – az állítás minden látszólagos evidenciája ellenére sem, – hogy „Pöcze Borbála [...] zsellérlányból már proletár-asszony lett. Proletár-volta persze korántsem jelentett világos és egyértelmű tudatot, ösztöneiben azonban teljesen ehhez a világhoz tartozott.”^{LXXVIII} Persze, ha a „tudattal” szembeállított „ösztön” azt a módot jelöli, ahogyan az ember állati őseivel közös fogyasztását végzi, akkor nincs mit vitatkozni e tétellel. Ha azonban az „ösztön” itt a „tudattal” szembeállítható „létet” jelöli, akkor le kell szögezni, hogy társadalmi élettevékenységét tekintve a Mama csak a „proletár-feleség” értelmében volt „proletár-asszony”. Tizenötéves korától feltehetőleg első gyerekének megszületéséig cselédkedett, utóbb, férje eltűnése után saját, részletfizetésre vásárolt varrógépén varrt kötényeket árult vásárban, közben ágyrajáróktól kapott bérrel pótolta, amíg tudta, ami három gyerek eltartásához nélkülözhetetlen volt; majd amikor „a varrógépet visszavették tőle, nem tudta fizetni a részleteket [...], úriházakhoz járt mosni, vasalni, takarítani”.^{LXXIX} Ilymódon aztán az, hogy

Törékeny termetét a tőke megtörte,^{LXXX}

igaz ugyan, de csak abban az értelemben, hogy a tőke szervezi az egész termelési rendszert, amelyben ezt „érleli annak a sorsa,” aki másoknak szolgálatot végez.

Ha ezen a ponton idézzük Marx megkülönböztetését, aki a proletár munkájával a szolgálatot így állítja szembe: „Ez az aktus [a tőkés számára], nem is gazdagságot termelő, hanem gazdagságot fogyasztó aktus”,^{LXXXI} ez, úgy érzem, egyáltalán nem inadekvát pedánskodás olyan emberrel kapcsolatosan, aki, mint

Marx a proletári munkának és a szolgáltatásnak a szembeállításáról

József Attila, így jellemezheti magát: „Éles eszűnek tudtam magamat, ki az elvont fogalmak hazájában könnyen honára lel [...] De a valóságos életben teljesen tanácstalanul álltam [...] Tisztában voltam azzal, hogy téveszméimből rendszert építő paranoid lényhez hasonlítok, s hogy mégsem vagyok elmebeteg – ezt is fontolóra vettem [...] – mert ez az eszmerendszer úgy megfelelt a valóságnak, mint egy többé-kevésbé pontos térkép az ábrázolt földdarabnak.”^{LXXXII} S kiváltképp, mivel József Attila e térképet, tudjuk, elsősorban Marx „térképészeti logikája” szerint rajzolta meg.

Ha pedig ez így van, akkor meg kell állapítani, hogy József Attila édesanyja életének egyetlen napján sem folytatott olyan tevékenységet, amely őt proletárként mutatná be.

S ami e megállapításnál még súlyosabban esik latba kérdésünk tekintetében, az az, hogy ez magára József Attilára is igaz. A *Curriculum vitæ*-ben így összegezhette addig végzett munkáit: „[Öcsödön] disznópásztorkodtam. [A háború alatt] kivettem a részemet az üzletek előtt való álldogálásokból [...] Úgy segitettem anyámnak, ahogy tudtam. Vizet árultam a Világ-moziban. Fát és szemet loptam a Ferencvárosi pályaudvarról, hogy legyen fűtenivalónk. Színes papírforgókat csináltam és árusítottam a jobb sorsban élő gyermekeknek. Kosarakat, csomagokat hordtam a vásárcsarnokban stb. [Később] újságot árultam, bélyegekkel, majd kék, fehér és postapénzzel kereskedtem, mint egy kis bankár. A román megszállás alatt kenyeresfiú voltam az Emke kávéházban. [...] Egy tavaszon és nyáron át az Atlantica Tengerhajózási Rt. Vihar, Török és Tatár nevű vontatógőzösein szolgáltam. [A gimnáziumi vakációban] lakásért és ellátásért tanítottam Mezőhegyesen. [...] 17 éves koromban írt költeményeimet a Nyugat publikálta [...] A VI. osztály elvégzése után [...] kukoricacsösznek, mezei napszámosnak mentem Kiszomborra és házitanítónak szegődtem el [...] Ezután egy ideig könyvügynök voltam itt Budapesten, majd az infláció idején hivatalnokoskodtam a Mauthner-féle magánbankházban. A Hintz-rendszer bevezetése után itt a könyvelőségbe osztottak be s nem sokkal utóbb [...] engem bíztak meg annak ellenőrzésével, hogy kasszanapkor milyen értékek adhatók ki. [...] Elhatároztam, hogy végképp író leszek és szert teszek olyan polgári foglalkozásra is, amely szoros kapcsolatban áll az irodalommal. Magyar-francia-filozófiai szakra iratkoztam a szegedi egyetem bölcsészeti karán [...] A következő évben – húsz éves voltam ekkor – Bécsbe mentem, beiratkoztam az egyetemre s abból éltem, hogy a Rathaus Keller bejáratánál újságot árultam és a Bécsi Magyar Akadémikusok helyiségeit takarítottam [majd] az Angol-Osztrák Bank vezérigazgatójának két fiát tanítottam. [Egy szörnyű bécsi nyomortanyán eltöltött négy hónap, majd a Hatvány-kastélybeli vendégeskedés, továbbá a párizsi Sorbonne-ra történt beiratkozás és egy délfanciaországi tengerparti halászfaluban eltöltött nyaralás, végül a pesti egyetemen hallgatott két szemeszter után] a Külkereskedelmi Intézet magyar-francia levelezőnek alkalmazott, [hamarosán] hivatalomtól megváltam [...]. Ezóta írásaimból élek. Szerkesztője vagyok a *Szép Szó* c. irodalmi és kritikai lapnak.”^{LXXXIII}

Mindez pedig azért fontos, mert e felsorolt tevékenységek között egyetlenegy sincs, amely József Attilát proletárként jellemezné, tehát mint olyan embert – JA ismerte ezt a definíciót, – aki a munkaerejét s nem a munkáját bocsátja áruba, és a tőke számára, amely azt megvásárolja, nagyobb gazdagságot termel, mint amennyit a tőke e vásárlásra elkölt.

„Az ember termelés is, nemcsak természet, valósító is, nemcsak való” – írja egy levelében.^{LXXXIV} Nos, természetét, valóságát tekintve József Attila proletár volt – de mint termelő, mint valósító nem volt az.

A Curriculum vitæ...

...szerint JA tevékenységei között egy sincs, amely proletári lenne

Szociális kategorizációjával azonban, láttuk az előzőekben, az ember markánssá teheti annak meghatározását, hogy kicsoda is ő. Ilyenkor társadalmi azonosságának éppen a konkrét felemássága az az anyag, amelynek a szociális kategorizáció úgy ad formát, hogy egyértelművé túlozza a kétértelműt, miközben tettek, szövegek, érzések és gondolatok azáltal nyerik el a maguk formáját, hogy részt vesznek ennek a társadalmi személyazonosságnak a kategorikussá formálásában.

Alkotápszichológiai esettanulmányunk szemléletét félreértések elkerülése végett kategorikusan el kell határolni attól, amelynek számára József Attila szociális identitása eleve adva lenne akár mint proletár osztályidentitás, akár mint ilyennek hiánya, s ezt költészete aztán leképezné, legalábbis „tartalmával”, netán „formájával” is. Abban a felfogásban, amelyet jelen könyv képvisel, szociális kategorizációról van szó, ami *nem* leképezés. Olyan társadalmi azonosságot mutatok be József Attilánál, amelynek minőségei (s nemcsak egyedül az osztályminősége) nincsenek egyértelműen definiálva. József Attila társadalmi azonosságának a konkrét felemássága az anyag, amelynek a szociális kategorizáció ad formát, egyértelművé túlozva a kétértelműt, miközben tettek, szövegek, érzések és gondolatok analízise azt mutatja, hogy ezek azáltal nyerik el József Attilánál a maguk formáját, hogy részt vesznek ennek a társadalmi személyazonosságnak a formálásában.

Költői és bölcséleti műveitől testi és lelki betegségének tüneteig: kategorizációs jelölők

A továbbiakban arra teszek kísérletet, hogy a József Attila által produkált legkülönbébb megnyilvánulásokat – költői és bölcséleti műveitől testi és lelki betegségének tüneteig – ebben az összefüggésben értelmezzem, mint megannyi kategorizációs jelölőt, amelynek kezelésével megpróbálja uralni részben ráért, részben választott proletári identitását.

Szükséget szenvedni

József Attila 1923-ban verset ír: *Ember is, magyar is, magam is*. Ez a vers a mintája annak a logikai építménynek, amelynek rendszerébe belerendeződnek mindazok a tudattartalmak, melyekről bemutattam, hogy ezek mentén határozza meg az ember, hogy kicsoda is ő: mi a személyazonossága, a transzcendens azonossága és a szociális identitása. Identitásának e háromemeletes építményét akkor alkotja meg az ember, amikor megtalálja azt a különös kategóriát, amely az egyes és az általános – magam és emberségem – között közvetít. E tekintetben, láttuk, nem az a fontos, hogy a tulajdonságok anyagát tekintve milyen az ember társadalmi-kulturális referenciája, hanem hogy ez a viszonyok formáját illetően hogyan, milyen alakzat mentén közvetít a két szélső emelet – a személyazonosság és az általános-emberi értékek transzcendens azonosságáé – között.

Hivatkozott versében József Attila megpróbálta motiválni is, miért éppen a magyarság léphet fel ilyen közvetítőként az egyéni és az általános-emberi identitás között:

No, valaki itt szép rakásra hordta
A szenvedést

– írja a magyarságról.

Hogy egy nemzetet valami megkülönböztet a többiekkel szemben – ez a gondolat a XX. században nemigen különböztetne meg bárkit is a többiekkel szemben. Ha azonban a szenvedés tüntet ki, akkor valami másról van szó, mint pusztán annak kihirdetéséről, hogy mi magyarok (németek, zsidók, oroszok, tamilok...) különbek vagyunk a többi népnél.

Mintha a szenvedés különleges mértéke alkalmassá tenne valakit arra, hogy mintegy a többiek helyett is szenvedjen. Krisztust a szenvedése úgy tüntette ki a többi emberrel szemben, hogy ez nem az ő megkülönböztetett előnyére vált, hanem valamennyi ember előnyére.

A többiek helyett is szenvedni

Persze Krisztust nem egyedül a szenvedés választotta ki megváltónak, hanem az, hogy ez az ő személyében olyan embert ér, akit már eleve kiválaszt a viszonya: az, hogy ő emberként isten is. A magyarságnak mint kategóriának nincs olyan speciális viszonya, amely őt eleve kiválasztaná egy olyan szenvedésre, amelyet mindenki javára tudna fordítani.

József Attila azonban hamarosan talál ilyen szociális kategóriát. Az 1928-ban írott *Munkások kórusa*-ban immár ez a referenciája, amelyre vonatkozóan megfogalmazza a motívumot:

[...] óh – botor ellenségeink
jövőjéért is szenvedünk.

E megfogalmazásban kulcsfontosságú az „ellenségeink” „botor” jelzője. S az ellenség tudatlanságára való rámutatásnak ebben a – különben a kereszténységtől oly kevésbé idegen – gondolatkörben a funkciója nem krisztusi („bocsásd meg nekik, mert nem tudják mit cselekszenek”), hanem sokkal inkább marxista („nem tudják, de teszik”).

Hogy József Attila számára ilyen társadalmi kategóriaként egy időben fellép a magyarságé, nem csak azért érdemel említést, mert – annyi más tartalmi és formai tényezővel együtt, amelyet 1925–1926 táján elhagyott – tíz-tizenkét évvel később az emberség, a magyarság és az én kapcsolatának motívuma is visszatér.³³

A közvetítő identitáskategória JA számára: a magyarság...

A Marx történetfilozófiája szerint való munkásosztály

éppen abban különbözik a társadalom többi részétől, hogy tudja is, amit tesz. József Attila 1925-26-ban, bécsi tartózkodása idején ismerkedik meg ezzel a filozófiával, s ettől az időszaktól fogva a maga proletár identitását egy ilyen munkásságra vonatkoztatva alkotja meg. József Attila referencia-csoportja a tan szerint a társadalom **kitüntetett része**, amelynek számára **cél** is, ami a társadalom **közönséges egésze** számára csak **következmény**: a haladás következő állomása, ami a tan szerint való szocializmus.

József Attila *Szocialisták* című versében **munkások**ról ír, *Munkások* című versében pedig **szocialisták**ról. Ez az azonosság valamikor annyira magától értetődő volt számunkra, hogy eszünkbe sem jutott volna rákérdezni: miért kell úgy lennie, hogy a szocialista értékrend iránt az legyen különösen fogékony, aki munkás, a munkás pedig egy olyan értékrend iránt legyen különösen fogékony, amely szocialista.

Maga József Attila a feltételezett azonosságot Marxra hivatkozva értelmezi, aki „a társadalmi haladás alapjául megtette az *ipart* és a *munkásságot*, amazt mint tárgyi, emezt mint alanyi tényezőt véve számításba, s a társadalmi hala-

³³ Pl. a *Hazám* – 1937 júniusában megjelent – soraiban:

adj emberséget az embernek.
Adj magyarságot a magyarnak,
[...] nekem
add meg boldogabb énekem.

...helyett miért lett a munkásság?

A munkásosztály egyetemes osztály...

...amelynek különérdekévé a szocializmus általános-emberi értékei válnak

dás következő állomásaként a *szocializmust* fogta föl, mint *következményt a modern ipar tárgyi oldaláról nézve* és mint *célt a munkásság alanyi szempontjából*.^{LXXXV}

A munkásosztálynak azért jutna a legújabbkori történelem alanyának kitüntetett szerepe, akiben *célként tudatosul*, ami a modern iparban mint tárgyban csak *következményként működik*, mert a munkásoknak kell működtetniük azt az ipari berendezést, amelyet csak társadalommá szerveződve lehet működtetni. Márpedig a „szocialista és társadalmi forradalomnak az emberek közt és az embereken belül egymástól elválaszthatatlanul egyszerre kell lejátszódnia, más szóval a társadalmat nem alakíthatja más, mint maga a társadalom. [...] az emberiség [a munkásosztályban ébred, mert eddig] nem ébredhetett öntudatra, vagyis annak tudatára, hogy lényegét éppen társadalmi mivolta teszi, hogy vágyai, céljai, törekvései és általában cselekedetei társadalmi létéből fakadnak”^{LXXXVI}

Marxot még egy másik gondolatmenet is odavezette, hogy kitüntetett szerepet tulajdonítson a munkásosztálynak a szocializmus megvalósításában. Eszerint egy társadalomban „a *csak* politikai forradalom [azon alapul], hogy egy meghatározott osztály a maga *különleges helyzetéből* kiindulva magára vállalja a társadalom általános emancipációját. Ez az osztály felszabadítja az egész társadalmat, de csak azzal az előfeltétellel, ha az egész társadalom ezen osztály helyzetében van [...]. A polgári társadalom egyik osztálya sem játszhatja el ezt a szerepet anélkül, hogy önmagában és a tömegben a lelkesedés egy pillanatát elő ne idézze, egy pillanatot, amelyben testvériesül és egybeolvad a társadalommal egyáltalában, amelyben [...a társadalom] *általános képviselőjének* érzik és ismerik el, egy pillanatot, amelyben igényei és jogai a valóságban magának a társadalomnak az igényei és jogai [...]” Majd a gondolatmenetet úgy folytatja Marx, hogy rámutat: van, ahol „a polgári társadalom egy osztályában sincs meg a szükséglet és a képesség az általános emancipációra, amíg csak *közvetlen* helyzete, az *anyagi* szükségszerűség, *maguk a láncai* rá nem kényszerítik [...], vagyis amíg nem] képződik egy *radikális láncokat hordó osztály*, [...] amely egyetemes szenvedései révén egyetemes jellegű, és nem tart igényt semmiféle *különös jogra*, mert nem valamiféle *különös jogtalanságot*, hanem *egyáltalán a jogtalanságot* követik el ellene, amely többé nem egy *történelmi* jogcímre, hanem már csak az *emberi* jogcímre hivatkozhatik, [...] amely [...] az ember *teljes elvesztése*, tehát csak az ember *teljes visszanyerésével* nyerheti meg önmagát.”^{LXXXVII}

S egy másik szövegben még ezt írja: „Az ember a proletariátusban elvesztette önmagát, de egyúttal nemcsak hogy megnyerte e veszteség elméleti tudatát, hanem a többé el nem hárítható, többé nem szépíthető abszolúte parancsoló **szükség** – a **szükségszerűség** gyakorlati kifejezése – közvetlenül fellázadásra is kényszeríti ez ellen az embertelenség ellen.”^{LXXXVIII}

Az ember teljes visszanyerését Marx filozófiai érvelésének értelmében a szocializmus megvalósítása biztosítja a társadalomban. Tulajdonképpen ilyen gondolatmenet útján jut el Marx a proletariátushoz mint olyan osztályhoz, amelynek **különérdekévé** a szocializmus **általános-emberi** értékei válnak.

S hogyan válhat valakinek érdekévé s az érdeket tudatosító céljává a szocializmus? Ahogyan bármi: úgy, hogy *szüksége* van rá. Ebben az összefüggésben jelenik meg József Attilánál a szükség motívuma mint olyan, ami közvetít a munkás és emberi öntudata között. Az összefüggés nemcsak elméleti munkáiban van jelen,³⁴

³⁴ Pl. a „Hegel, Marx, Freud” című, már említett munkában (*Szép Szó*, 1938. január-február. 16-22. Lásd még In: Szabolcsi Miklós [szerk.]: *JAÖM III*. Id. kiad. 262-269.), ahol egyebek között olvasható Marxnak az imént idézett megállapítása az „abszolúte parancsoló szükségéről” és arról, hogy ez mire kényszeríti rá a proletariátust.

hanem a Béccsel kezdődő korszak több versében is. Például a *Szocialisták* címűben (1931):

tanácsot állunk a dombon, melyre pincéből, bányából, kubikos gödörből
feljutottunk –
viszi az idő a ködöt, tisztán meglátni csúcsainkat.
Viszi a ködöt az idő s az időt mi hoztuk magunkkal,
hoztuk harcunkkal, tartalék nyomorunkkal,
a kenyérrel, mely megpenészedett, amíg a munkás megszeghetette,
a kásával, mely megdohosodott, amíg a munkás megfőzhetette,
a tejjel, amely megsavanyodott, amíg a munkás köcsögébe belecsobbant,
a csókkal, amelyből cafraság lett, amíg a munkás fiatalába beledobbant,
a házzal, amelyből omladék lett, amíg a munkás beleköltözött,
a ruhával, amelyből rongy lett, amíg a munkás beleöltözött [...]

Aki nem dolgozik, ne is egyék

Ugyancsak a szükség az – láttuk, – ami közvetít József Attila és munkás-
volta között.

**A szükség közvetít JA
és munkásvolta között**

Ebben az összefüggésben határozott figyelmet érdemel egy életrajzi tény,
amely akár furcsának is mondható. Ellentétben van ugyanis József Attila tudásá-
val, amelyről fentebb láttuk vallomását, hogy e tudás által mozgósított elvont
fogalmak megannyiszor fölébe kerekedtek a valóságos életnek, ha valamilyen
hasadék támadt köztük. E tudás mármint – bizonyosságunk van rá – kiterjedt arra
az elemi összefüggésre, hogy a szükség önmagában még senkit sem minősít
proletárrá: József Attila aligha mondaná proletárnak Tiborcot, „akit a szükség
garast rabolni kényszerített”.

Ahogy Krisztust nem egyedül a szenvedés választotta ki megváltónak,
hanem az, hogy ez olyan ember szenvedése volt, aki isten is, ugyanúgy a proleta-
riátust nem egyedül a szükség tette volna fogékonnyá a szocializmus célja iránt,
hanem az, hogy ez olyan osztálynak a *szüksége*, amelynek munkája egymaga
termeli az egész modern társadalom számára a *bőséget*. S József Attila, termé-
szetesen, ismerte ezt a Marx elmélete számára kulcsfontosságú összefüggést:

**Az osztály, amelynek
cselekvéséből a bőség
fakad, szükségét szenved**

Az egész emberi
világ itt készül

– írja például az *Elégiá*-ban (1933) a nyomor országáról szólva.

Mármint kortársak és önvallomások egybehangzó tanúsága szerint József
Attila bármikor kész volt vállalni a *proletár szenvedést, mely a szükségből fakad*,
de a végsőkéig ellenállt annak, hogy részt vegyen a *proletár cselekvésben*,
melyből bőség ered.

Cserépfalvi Imre leírja például, hogy, ha úgy adódott, József Attila
ínyenc örömmel vett részt Párizsban egy-egy szerény lakomán is. És mégis kész
volt koplalni, nyomorogni, amikor rendszertelenül érkeztek a Jolán által postára
adott pénzküldemények: „Ha kapott pénzt, költött, evett, ha nem, nem”^{LXXXIX}.
Amire viszont sohasem volt kész, az – Cserépfalvi emlékei szerint – az volt,
hogy ilyenkor, a többi, Párizsban nélkülöző diákhoz hasonlóan munkaerejét
tegye pénzzé.

**„Ha kapott pénzt, köl-
tött, evett, ha nem, nem”**

A *Szabad-ötletek jegyzékében* is az egyik leggyakrabban visszatérő
motívum ez:

**...nincs igazság•mindig
csak dolgozni•hisz azt az
anyaföld magától
megtermené talán...**

**...dolgozzon a Gyömrői, a
Jolán, az Etus, dolgozzon
a mama, miért mindig
én...**

**nem megyek analízisre /
nem fogok enni / aki nem
dolgozik ne is egyék**

nincs igazság még ez sem az
dolgozni
mindig csak dolgozni
hisz azt az anyaföld magától megtermené talán
Gyömrői bűdös kurva
nem dolgozik
én dolgozzak
ő nem dolgozik [...]
nem akarok dolgozni
nem fogok dolgozni
inkább meghalok
eddig nem dolgoztam eztán sem fogok
ő sem dolgozik
Hatvány sem dolgozik
Rapaport sem dolgozik
Illyés Gyula sem dolgozik
forradalmár mert fél a munkásoktól
én nem akarok kapálni
én nem őrzöm a disznókat
én nem hajtom a libákat
dolgozzon a Gyömrői
dolgozzon a Jolán
dolgozzon az Etus
dolgozzon a mama [...]
mért mindig én
menjen le ő
mért mindig én
mindig én
én
én
te
ő
miti ők
piti
pitiáner
pitizni
a kutya sem dolgozik
ne ugass
Horty sem dolgozik
a munkások dolgoznak
dögöljenek meg
ugy kell nekik
betörő leszek
tolvaj leszek
rablógyilkos leszek
nem megyek analízisre
nem eszek
nem fogok enni
aki nem dolgozik ne is egyék
adjanak enni
majd megöszöd röggel
dolgozzon a Judit, a buta állat

ha nő lennék kurva lennék
 ingyen [...]
 azért se csinállok semmit
 én nem bánom ha meg is döglök
 annyira nem szeretem magam hogy dolgozzak
 iskolába akarok járni
 vissza akarok menni [...]
 csavarogni akarok
 hozzám ne legyen jó senki mert megölöm
 leölöm
 legyilkolom
 Németh Andor dolgozik
 hja az más
 friss a vizem jó hideg
 valamit ingyen akarok [...]
 én nőért nem dolgozok
 elmegyek stricinek [...]
 mindig megígérték, sosem emelték föl a fizetésemet
 nem mentem be kasszanapkor
 a bank számlájára főzelék föltétet ettem
 hülye állat
 Bartos ur, a főkönyvelő
 vigye le kérem ezt a 240 milliót a Vasútforgalmihoz
 nem szöktem meg
 mindenki dögöljön meg
 engem nem zsákmányolnak ki
 én ingyenélő vagyok” stb.^{XC}

...én nőért nem dolgozok
 • elmegyek stricinek

Ez azután később is így maradt:

[...] ma éheztl és nem kerestél,
 egész nap új világra lestél

– írja ő maga ironikus önismerettel 1934-ben az *Eszmélet* egyik előzményében.

József Attila önvallomásértékű sorai között egyetlen kivételt vélhetünk találni, ahol – *A Dunánál* utolsó szakaszának indításakor – ezt írja:

... Én dolgozni akarok.

Azonban pár sorral lejjebb már ez a „szófejtés” olvasható:

[...] rendezni végre közös dolgainkat,
 ez a mi munkánk [...].

S ezzel szembeállítja „a harcot, amelyet őseink vívtak”.^{XCI}

A választás kimenetele József Attilánál újra meg újra ez volt: inkább proletár módjára fogyasztani, mint proletár módjára termelni.

Tény: ha József Attila egyáltalán nem lett volna proletár, nem került volna ilyen választás elé. Ám éppígy tény: ha egészen proletár lett volna, szintén nem került volna ilyen választás elé. Az autentikus proletársors ugyanis ez volt: proletár módjára termelni és mégis proletár módjára fogyasztani.

Marx – láttuk és József Attila idézte – éppen ebből származtatta azt a szükségletet, amelynek a proletárt szükségszerűen szocialistává kellene tennie.

**Inkább proletár módjára
 fogyasztani, mint prole-
 tár módjára termelni**

„József úr, mi jögon
eszik ön, amikor nem
dolgozik?”

Hogy József Attila választásának kimenetelét feltevésem szerint mi motíválhatta, erre még visszatérek. Előbb azonban látni kell olyan fejleményeket, melyeket – egy másik feltevésem szerint – a választásnak ez a kimenetele motivált:

A döntésre, melyet József Attila megannyiszor annak az alternatívának az elutasításával hozott, hogy olyan munkát vállaljon, amelyben az embernek „bére van, nincsen öröme”, a proletár-identitás vonatkoztatási rendszerében került sor. Ez pedig, úgy látszik, azzal járt, hogy e választás abba az „öntőformába löttent”, melynek proletár-evidenciája a *Szabad-ötletek jegyzéké*-ből már idézett módon konkretizálódott József Attila számára: „*Nem fogok enni*, aki nem dolgozik, ne is egyék”. Érdemes ezt egybevetni Ignóus Pál következő – plasztikus – visszaemlékezésével: „Nem félt a koplalástól, de rettegett attól, hogy a Japán-kávéházban, miközben nyugodtan falatozik, a tányérjából egy kísértet talál kiemelkedni és így szól: »József úr (és nem Mester és nem szerkesztő úr, és nem Attila), József úr, mi jögon eszik ön, amikor nem dolgozik? Mert azt, úgy-e, nem gondolja komolyan, hogy munkát végez, amikor bizonytalan jelentésű sóhajait rövid, úgynevezett verssorokba szedi, végükre hasonló hangzókat, úgynevezett rímeket biggyeszt s ezzel kunyerál ki pénzt az emberektől?»”^{XCII}

Mindebből jelen sorok szerzője magyarázatot vél levezethetni arra a folyamatra, amelynek elején még az volt érvényes, amit József Attila (többek gyanúja szerint Párizsban írott vagy végső formájába ott csiszolt) önjellemző versében előszámlált alig nyolc vonása között szükségesnek tartott bemutatni:

Szeretett enni³⁵

– a végén meg már ez az emlékezése:

Két naponként csak egyszer ettem
és gyomorhajos lett belőlem.^{XCIII}

Stigmatizáció Krisztus
öt sebével – és proletári
éhezéssel

A szociális kategorizáció jeléről szólva megemlékeztünk Freud felismeréséről, hogy testi működéseket is érint az az összefüggés, mely szerint ezek tesznek tanúságot – olyik társadalmi kapcsolatunkat elrejtve élményünk elől, másokat meg reáparancsolva, – hogy kik is vagyunk. A középkor kultúrtörténetéből

³⁵ József Attiláról Ignóus Pál ezt írja még: „Hogy hazugság szép lehet, ezt egyszerűen nem hitte el. Dogmatikusan ragaszkodott a való tényhez [...] Köklernak tartotta az olyan költőt, ki a kedvesét a hangulat vagy a rím kedvéért szókének dalolja, holott a valóságban barna. Ő, bármilyen vadul száguldott képzelete, úgy ragaszkodott a valóság minden porcikájához, mint a leltári tárgyhoz, melyről fejvesztés terhe mellett kell számot adnia.” (*Id. mű*, 61.). Ennek fényében érdemes számbavenni, mi volt az a nyolc „leltári tárgy”, amelyről saját egyénisége felől szólva *József Attila* című versében „fejvesztés terhe mellett számot adott”:

[1] Vidám és [2] jó volt s [3] tán konok,
ha bántották vélt igazában.
[4] Szeretett enni s [5] egyben-másban
istenhez is hasonlított.
[6] Egy zsidó orvostól kapott
kabátot és a rokonok
úgy hívták: Többé-itt-ne-lássam

[= olyan volt, akivel egészen idegenek rokonként, rokonok meg egészen idegenként bánhatnak].

[7] A görög-keleti vallásban
nyugalmat nem lelt, csak papot –
[8] országos volt a pusztulásban [...]

tudjuk, hogy léteztek emberek, akik Krisztussal való azonosulásuk tanúságát úgy mutatták fel, hogy testük a maga valóságában megjelölte, *stigmatizálta* őket a Krisztus öt sebével. József Attila így stigmatizálta magát a gyomorbajával, amellyel teste megvallotta közösségét a munkásokkal: aki nem dolgozott, immáron nem is evett.³⁶

Itt még nem az a bizonyos stigmatizálás működött, amely majd egy paradoxon Möbius-szalagjává fogja tekerni az én-azonosság építményét. József Attila maga stigmatizálta magát, ha nem is tudatosan. S a stigma neki szolgált volna eszközül, hogy élesebben megjelölje a határokat: én-azonosságának választott kategóriáját kifelé különítsék el; és hogy feldolgozza az ellentmondásokat: a kategóriát belülről ne hasítsák szét.

Proletár-költő: contradictio in adjecto

Például fel kellett dolgozni az ellentmondást a között, hogy József Attila proletár, s hogy költő. „A művészi termék éppúgy áru, mint az ipari, vagy a mezőgazdasági termékek. Mint termék, társadalmi szükséglet kielégítésére szolgál” – írja József Attila, s e párhuzam akár annak megalapozására is alkalmas lenne, hogy a szerző, aki kijelentéséért érvekkel áll helyt, proletárköltő: költő és ezért az adott világban olyan, mint a proletár.

Azonban mindjárt ezután így kell folytatnia: „A művész önállóan termel. Így régebben közelállott az önálló kézműves, a mesterember típusához.” Ami már akkor sem illeszkedik jól a proletár kategóriájához, ha József Attila így zárja e gondolatmenetet: „A mesteremberekben megvannak az individualizmus csirái, a mesterember mégis látható közösséghez tartozónak érzi magát.”^{XCIV} A proletárok számára ugyanis a közösséghez tartozás nem érzület kérdése: ők nagy gyárakban egybetereltetvén, látható közösséghez tartoznak, akárhogyan érzik is magukat. „A kapitalizmusban egy új embertípussal tart rokonságot a művész”, írja még József Attila, „a hivatalos feltalálók típusával. [Egy] hashajtó összetétele szerint hat egyes emberekre – ugyanígy a mű. [E] hashajtónak csak egyes adagjait fogyasztják el az egyes emberek, magát a találmányt azonban a közösség használja el, míg nem új összetételű, jobban ható hashajtóval lép fel egy új feltaláló. A művet is a közösség használja el, nem az egyes emberek. A műalkotás tehát társadalmi termelő tevékenység, szabályozója a társadalmi szükséglet.”^{XCIV}

E gondolatmenetnek pontosan megfelel József Attila életvitelében valami, amiről szólva Németh Andor leírja, hogy „viselte magán szinte utolsó pillanatáig ez az önmagával meghasonlott zseni a tudatos és tervező költő doktrinerizmusát. Szerkesztői minőségében szigorú volt, majdnem rideg. A fiatal költők rettegve terjesztették ítélete elé verseiket. A technikus fülével olvasta őket [...] Megkövetelte a formai tökélyt, zárt univerzumnak tekintette a verset, borostyánkőbe dermesztett élménynek.”^{XCVI}

A gondolatnak továbbá nemcsak József Attila ilyen életvitele felelt meg, hanem költői képek egész sora is. A Kovács-é (1925):

„A művészi termék éppúgy áru, mint az ipari, vagy a mezőgazdasági”

Németh Andor: a zseni szerkesztői munkájának szigorúsága

³⁶ Létezik olyan értelmezés, amely ugyanezt a pszichoszomatikus fejleményt korai traumatikus élményekkel magyarázza, melyek megrögzítették József Attilát a fejlődés orálszadisztikus szakaszában. Lásd: *Magyar Pszichológiai Szemle*, 41. (1984). 507-522.

Kalapálj csak, hiszen szépeket kalapálsz te!
A juharfa is úgy nő ahogy nagyot lépsz, füttyülsz és a homlokod
megbököd!
Te vagy a kovács és kikalapálsz a világokat.³⁷

A *Hívogató* (1926) képe a „szép erős fiatalemberről”, aki

[...] szerszámját felemeli, jóhangú csengőket kalapácsol,
A halak a partra jönnek, ott csillognak az ő dalára –
Sok csengőt csinál s egy marékkal belekötöz majd a hajába.

És az erre válaszoló *Csengő-é* (1926):

Ha nem volna csengő, akkor én magam
Kitalálnám.

**Proletár nem lehet költő
– költő nem lehet
proletár**

Csak hogy a munkásról nem mint iparosról, nem mint mivesről mondhatta Marx és idézhette József Attila, hogy „az ember [benne] elvesztette önmagát, de egyúttal [...] megnyerte e veszteség elméleti tudatát” (ama bizonyos „munkásoknak kellő emberi öntudatot”, amelyről majd „az egységfront körül” írott elméleti művektől a Flóra-versekig annyi szó fog esni). Hanem mint proletárról, mint kizsákmányoltról, akivel éppen annyi munkát végeztetnek, amennyi csak kitelik tőle a munkanap vagy a munkahét alatt. A proletárnak egyszerűen fogalmát tekintve nem maradhat alkotó energiája, hogy költőként, művészként, vagy akár csak olyan mesteremberként tevékenykedjen, aki valami soha nem voltat teremt és így a művésszel, a költővel rokonítható. S fordítva, ha valaki egyedi terméket hoz létre, az a dolog logikájából adódóan nem lehet Proletár: az egyedi alkotás termékének nincs a társadalmilag szükséges munka mennyiségével mérhető értéke, minthogy az egyedi alkotáshoz társadalmilag szükséges munka logikai képtelenség, tehát az ilyen termék értéktöbbletet sem képviselhet.

Aki nem termel értéktöbbletet, az nem proletár – akinek pedig alkotó energiáját nem ő maga működteti, hanem a tőke, mely megvásárolta, az nem lehet költő. Ezért a *proletár-költő fogalma* – *contradictio in adjecto*: a fogalom két összetevője sem abban az értelemben nem kapcsolható össze, ahogy egy Hans Sachs egyszerre lehetett cipész és dalnok, sem pedig abban, ahogy a cipézmester és a mesterdalnok erényei sokmindenben hasonlóan egymásra.

A költői képek ezúttal is tanúskodnak. Ezúttal mindenekelőtt hiányukkal. Az ismert, de ismeretlen időpontból származó töredék ugyan a proletárt inti:

Bár munkádon más keres –
dolgozni csak pontosan, szépen,
ahogy a csillag megy az égen,
úgy érdemes.

³⁷ A szöveget, amely ebben a formában egy 1928-ban keletkezett gépiraton maradt fenn, az egy évvel később tervezett *Nincsen apám se anyám* céljaira József Attila megváltoztatta: „...kikalapálsz a világokat”. A motívum, mely szerint az ipari munkás gyártmánya a világ, három évvel később visszatér, de már a nagyipari munkást illetően, aki a nagyipar jellegzetes technológiájával állítja elő a világot:

A történelem futószallagára
szerelve így készül a világ

De ez intelmen felül szinte egyáltalán nem találni olyan képet, amely azt, amit a proletár termel, vagy a módot, ahogyan termeli, pozitív összefüggésbe hozná a művészettel.

Az igen kevés számú eset egyikét az 1931-ben írott *Munkások* kínálja. A háttér itt is a hangsúlyozott anti-esztétikum. A kapitalizmusé:

Munkások: a háttér a hangsúlyozott anti-esztétikum

Egy nyál a tenger! Termelő zabálás, –
kis, bűvő országokra rálehel
a tátott tőke sárga szája. Párás
büdösség-felhő lep bennünket el.

Továbbá a proletár (mint fogyasztó) mindennapi életéé:

poloskát üzünk lámpával s a kéjjel
s két deci fröccsel becsüljük magunk’.

[...] részeg botlik, legény bordélyba lóg,
mert hasal az éj s pörsenéses melle,
mint szennyes ingből, füst alól kilóg.
Igy élünk mi. Horkolva alszunk s törten,
egymás hátán, mint odvas farakás
s hazánk határát penész jelzi körben
a málló falon; nedves a lakás.

Ezen az anti-esztétikus háttéren azonban a proletár a maga jellegzetesen nem egyéni termelő tevékenységével megalkotja a maga sajátos, sohasem volt módon egyedi műalkotását:

A történelem futószallagára
szerelve ígyen készül a világ,
hol a munkásság majd a sötét gyárra
szegzi az Ember öntött csillagát!

**Proletári technológiával
gyártott forrása a sötét
gyárat beragyogó
fénynek**

A mai versolvasót sokminden zavarhatja az utolsó két sor varázsának szemlélésében. A versben nem arról a csillagról van szó, amelyet az államosított vállalatok bejárata fölé államilag előírt normáknak megfelelően majd odaszerelnek, a rendszerváltáskor pedig újabb normák szerint leszerelnek, majd egy szerencsétlen – ostobán hozott – törvénnyel tiltanak is.³⁸ Hanem arról, amely úgy világítja be majd az addig sötét gyárat, hogy az „Ember öntötte” ilyenné (= adott ilyen formát az anyagnak, jellegzetesen proletári technológiával).

Ám ez egyszeri kép, amelyet mindjárt ellentétező például a *Külvárosi éj* (1932), ahol a gyárak nemhogy a természet helyett alkotnának új forrást a fénynek, hanem

készül bennük a tömörebb sötét

³⁸ Ezt az asszociációt külön is erősítette az utolsó sornak ez a hosszú ideig elterjedt, valószínűleg nem József Attilától származó változata:

...szegzi az Ember vörös csillagát.

Vö. *JAÖV* közzevőjének, Stoll Bélának a vershez írott jegyzetével (Bp. Akadémiai Kiadó, 1984. 2. kötet, 127.).

JA-nál a proletár ritkán szerepel mint termelő, gyakrabban mint szükségget szenvedő fogyasztó

A való világ s benne a proletár mint termelő, amíg ezt termeli újjá, nem pedig az új világot valóvá, anti-esztétikus, művészet-ellenes, költészet-ellenes, s e tény, azon túl, hogy meghatározza József Attila költői képeit, ismét meghatározza életvitelét is.

Még hozzá e kettőt egészen hasonló módon teszi. A költeményekben a proletár ritkán szerepel mint termelő, gyakrabban mint szükségget szenvedő fogyasztó. A költő pedig, akit Németh Andorral együtt sokan csodálnak kitartó képességéért arra a munkára, amely a mives alkotóéra, a mérnökére, a feltalálóéra emlékeztet – képtelen bármi olyan munkát végezni, amely a proletárhoz tenné őt hasonlóvá: abban, hogy munkabérért nap mint nap újratermeli a tőkét. Ehelyett vállalta, hogy fogyasztását illetően ugyanolyan szükségget szenvedjen, mint a proletár.

Így lehetett proletár-költő. „A vers papírpénz”, mondta egyszer Fejtő Ferencnek, „s a szenvedés az aranyfedezete”. Majd büszkélkedve, komolykodva, kedvesen hozzátette: „Nekem van fedezetem. Színarany.”^{XC VII}

Áll az identitás-építmény

JA társadalmi identitása, amikor 1930-ban belép a kommunista pártba

Amikor József Attila 1930-ban belép a kommunista pártba, társadalmi én-azonosságának épületébe beemeli a központi emeletet.

A szociális identitásnak ebben a logikai építményében a proletár úgy van képviselve, mint akit az elszenvedett szükség, szembeállítva a cselekvéséből fakadó bőséggel, elhivatottá tesz, hogy az ember benne jusson öntudatra: annak a szükségszerűségét, ami az emberrel megtörténik, a proletár a maga szükségében érzi is. A kommunista pedig úgy van jelen ebben az identitásépítményben, mint akit a marxizmus – a szocializmus tudománya – alkalmassá tenne arra, hogy a proletárnak az öntudatát ő hordozza: amit a proletár csak érez, azt a kommunista a marxizmus révén tudná is.

Akinek ilyen építménybe épül be az én-azonossága, annak igazán megadja a sorsa az én-formálás mindkét feltételét: hogy „elvegyüljön és kiváljon”.

Miért vonzotta a munkásmozgalom a humán értelmiséget?

A munkásmozgalom és ezen belül a kommunista párt azért lett egy időben olyan vonzó a humán értelmiség számára, mert megoldást ígért e társadalmi képlet antinómiájára: a humán értelmiségi, minthogy érdeke *minden ember* értékvilágához kapcsolódik, ezért demokrata, minthogy viszont minden ember *értékvilágához* kapcsolódik, ezért arisztokrata. A Marx történelemfilozófiája szerint való proletariátus mármost *mint tömeg válna elitté*. A továbbiakban pedig a *prolifermutatásnak* ez a különös szentsége ismétlődik meg a kommunista párton, amelynek tagjait egy eredetükre nem tekintő szigorú fegyelem gyúrja masszává és ugyanez a kemény fegyelem ígéri a garanciát, hogy e szervezet élcsapatként működhet.³⁹ Így a humán értelmiségi számára egy ilyen osztállyal és egy ilyen párttal való kommúnió egyszerre ígéri annak lehetőségét, hogy demokrata legyen, és azét, hogy arisztokrata: hogy elvegyüljön és hogy kiváljon.

Vajon miképp vegyül a kommunisták közé József Attila? Kulcsfontosságú a kérdés olyan ember identitásáról szólva, aki úgy tartja számon magáról, hogy öneki **nyomorgóként** **érzése** van a világról és **marxistaként** **tudása**, mindemellett azonban *költőként egyszerre szemlél és ért*. S akinek ez azért fontos, mert költői és elméleti munkáin végigvonuló motívum annak kivételes fontossága, hogy az embernek ne

eszét külön, szívét külön szárnyalja be az egyröptű szó.^{XC VIII}

³⁹ Arról, hogy a bolsevik típusú struktúrában hogyan kapcsolódik össze a hatalom áldozatával esetek cinkossága és a hatalomban való részesedés, lásd könyvünk „Bolsevik struktúrák” c. fejezetének „Bolsevik típusú önfegyelem és a tökéletes monopólium absztrakciója” c. részét.

Elméleti szövegeiben⁴⁰ megadja ugyan a kijáró elismerést a **szemléletnek** is, amelynek „számára csak a világegész mozzanatai adottak”, melyeknek hol egyikénél, hol másikánál elidőz – és a **megértő gondolatnak** is, amelynek számára csak a mozzanatok közötti viszony, a világegész a fontos és amely ennyiben „meg is öli a valóságot, hogy örökéhez jusson az igazság”. De a szemlélettel szemben és az értő gondolattal szemben egyaránt a műalkotást teremtő **ihletet** tartja magasabb rendűnek, „amely a szemlélet és a gondolat ellentétében való egység”.

A szemlélet és a gondolat számára a valóság valamennyi eleme egyenrangú: éppúgy alkalmas önmaga szemléltetésére és éppúgy alkalmatlan a világegész viszonyainak elgondoltatására, mint bármelyik másik. Az ihlet ezzel szemben úgy teremti a műalkotást, hogy „megragad bizonyos valóságelemeket, a többiek és szemléletünk közé helyezi és eltakarja a valóság egyéb részét, mint a telihold a napot napfogyatkozásakor. Azaz szemléletileg teljes valóságnivá növeli a kiválasztott valóságelemeket.” A kiválasztott valóságelemek nem egyenrangúak a többiekkel: az ihlet a műalkotás megteremtéséhez olyan valóságelemeket választ ki, amelyek hordozzák a világegész mintázatát. „Az egész vég szövetből egy ujjnyi minta, amelyből ruhát csinálni nem lehet, de amely magán viseli mindazokat a tulajdonságokat, amelyekkel az egész vég rendelkezik” – szemben a szálakkal, „amelyekből a szövet egészét a történelem szötte és szövi”.

Mármost ezt a képet *A magyar proletáriródalom platformtervezetéről* írott bírálatában^{XCIX} József Attila nem abban a szövegösszefüggésben hívta elő, amelyben én idézem és amelybe egyébként tökéletesen beleillik. A kérdéses szövegben nem azokról a kritériumokról van szó, amelyek szerint az ihlet a valóságelemek közül kiválasztja azokat, amelyekből a műalkotást megteremti. Hanem azokról, amelyek szerint a marxista kiválik a proletárok közül: „Marxista az, aki *egyéni*leg azt gondolja el és írja tudatosan [ha proletáriróról van szó, mint a kérdéses szövegben], aminek a megtételére a történelem a proletariátus egészét – *egyes tagjaira való tekintet nélkül* – rávezeti és rákényszeríti. A marxista nem más, végső fokon, mint a történelmi proletariátus egésze kicsiben. Az egész vég szövetből egy ujjnyi minta, amelyből ruhát csinálni nem lehet, de amely magán viseli mindazokat a tulajdonságokat, amelyekkel az egész vég rendelkezik. A nem marxista, a nem osztálytudatos proletár egyén pedig csak egyike ama szálaknak, amelyekből a szövet egészét a történelem szötte és szövi. Mint egyes szál, ő is hozzájárul az egész minőségéhez, de másképpen: más a fonál és más a szövet. A minta azonban minőségét nézve csak méreteiben különbözik a végtől.”

Ami mármost magának a kommunista pártnak a mintázatát illeti, ennek legmeghatározóbb összetevője az eredeti tan értelmében éppen az a viszony lett volna, amely e szervezeten belül a marxisták és a proletárok között kialakítandó. Az a helyzet, hogy az iskolázott marxisták között igen ritkán akadt autentikus proletár és az autentikus proletárok között éppolyan ritkán lehetett iskolázott marxistára bukkanni. Ily módon József Attila, aki viszont úgy szemlélte a valóságot, mint egy autentikus proletár, és ugyanakkor úgy gondolkodott az

A szemlélet, a megértő gondolat – és az ihlet

JA kiválasztott: autentikus proletár és iskolázott marxista egyszerre

⁴⁰ Lásd József Attila „Irodalom és szocializmus” című szabadelőadását (1931) és esztétikai töredékeit. In: *JAÖM III*. Id. kiad. 78-100., illetve 223-253.

Ez utóbbi töredékeket a *JAÖM*-étől radikálisan eltérő időrendbe illeszti Tverdota György (Mi a tétje az időrendnek József Attila gondolkodástörténetében? *Új Írás*, 1985/5), illetve minden lényeges tekintetben különböző módon rekonstruálja Miklós Tamás (*József Attila metafizikája*. „Gyorsuló idő”. Bp. Magvető Kiadó, 1988. 196-230.).

igazságról, mint egy iskolázott marxista, azzal tűnt ki a kommunista párt tagjai közül, hogy személyében hordozta az egésznek ezt a mintázatát. Így aztán az imént tőle idézett szöveg értelmében azt lehetne mondani, hogy „József Attila nem más, végső fokon, mint a kommunista párt egésze kicsiben”.

S a (proletár) szemléletnek és a (marxista) gondolkodásnak ez az egysége, amely ezek szerint József Attila egzisztenciájában volt adva, a korábban említett elméleti szövegek érvelésének értelmében maga az ihlet. Az ihlet ugyanolyan logika szerint választja ki a műalkotást a valóság elemei közül, mint ahogyan maga József Attila kiválik társadalmi azonosságának különböző emeletein annak a szociális kategóriának a közvetítésével, amelybe elvegyül – emellett felvonultattam az érveimet. De hogy ennek az érvelésnek nemcsak József Attila elméleti munkáiban van fedezete, hanem verseiben is, talán figyelmet érdemel:

...kiváltam, hogy azután
kiváljon sok gondom
közül ez a költemény

[...] a többi nép közt elvegyültem én,
majd kiváltam, hogy azután kiváljon
sok gondom közül ez a költemény

– írja például *A kövezeten...* kezdetű, feltehetőleg 1934–1935 körül keletkezett töredékében.

A huszas évek második felére József Attila tehát felépíti társadalmi énazonosságának pompás épületét, amelyben egyrészt emberi értékek felé vezet lépcső, másrészt ugyanez a lépcső visz azokhoz a költeményekhez, amelyek egyszerre sugározzák az épület valamennyi emeletének termeiből áradó fényt: magukat ezeket az **emberi értékeket**, a **munkássorsot**, mely fogékonnyá tesz irántuk, a **marxizmust**, amely ezt a sorsot magyarázza, és magát **József Attilát**.

„A legbonyolultabb
marxista és freudista
költeményei úgy szólnak,
mint bölcsődalok”

Hogy a társadalmi énazonosság feldolgozásának ez a logikailag is tökéletes rendszere nem egy steril elméleti konstrukció József Attilánál, hanem olyasmi, ami egyéniségének és költészetének legmélyebb rétegeit a legszerveesebb módon érinti, erről memoárjaiban (*The invisible writing*) nagyon figyelemreméltó megállapítást tesz Arthur Kœstler: József Attila „[...] verseinek egyedülálló minőséget ad gondolatnak és dallamnak csodálatos egysége. [...] A legbonyolultabb és leginkább spekulatív marxista és freudista költeményei úgy szólnak, mint népdalok, néha pedig mint bölcsődalok; az »ideológia« itt tökéletesen zenévé desztillálódik, amely, legyen bár *adagio* vagy *furioso*, mindenekelőtt is *cantabile*. Ritmusa szinte magától dallá formálódik.”

Annak a korszakának a kezdetén, amikor – már és még – állott társadalmi énazonosságának az épülete, József Attila ezt írhatta magáról:

Vidám és jó volt...

Pár évvel e vallomása előtt még úgy volt a vidámsággal, hogy például egyik legvidámabb versét (*Csókkérés tavasszal*, 1922. jún. 23.) megírván, három nappal később öngyilkosságot kísérelt meg. Néhány évvel a vallomás után pedig a jóságáról valló sor helyét már ilyenek foglalják el:

szeress: ne legyek rossz nagyon.^C

Fejtő: „Vidám volt,
vibráló, lelkes, kreatív”

Ebben a korszakban azonban a vidámság és a jóság egy társadalmi énazonosság olyan szerkezetében van jelen, amely mint a kristályé megbonthatatlan és fényét belülről sugárzó. „Viselkedésében semmi sem engedte előrelátni elmebetegségét. Vidám volt, vibráló, lelkes, kreatív” – emlékezik vissza erre az időszakra Fejtő Ferenc.^{CI}

Erre az időszakra esik magánéletének egyik keserű fordulata: szakítása Vágó Mártával, a lánnyal, aki minden jel szerint viszonszerette és aki minden jel szerint szellemileg is társa tudott volna lenni. A csapás kétségtelenül megviselte József Attilát; amint a *Curriculum vitæ*-ben írja: „bármennyit edzett az élet, nem bírtam ki – az OTI [Országos Társadalombiztosítási Intézet] előbb szanatóriumba, majd táppénzállományba utalt neuraszténia gravisszal”^{CII}. József Attila „csapások”-at említ neuraszténiájának okaként, ami lehet stiláris eszköz egy olyan csapás megjelölésére, amelynek mifélesége nem tartozik az olvasóra, de kifejezheti azt a felismerést is, hogy az idegösszeroppanás több csapás együttes következménye volt. Akármint volt is, nem hárítható el a gyanú, hogy a neuraszténia okai között az is szerepelt, hogy Vágó Márta apjának közvetítésével József Attila a Magyar Külkereskedelmi Rt-hoz került magyar-francia levelezőnek, s hogy e betegségnek nemcsak következménye volt, hogy igen rövid ideig tartó munka után kilépett egész életének egyetlen komoly állásából (amelyben, mellesleg szólva, „havi kétszáznál” több telt volna⁴¹), hanem – tudattalanul – célja is (vö. a bér munka vállalásával szembeni ellenállásának motívumairól fentebb mondottakkal). Azonban különös: sem öngyilkosságot nem kísérel meg, mint korábban, sem mives átkot nem zeng, amire később fantom-szerelemért is kész volt. Egyáltalán: a keserű csalódás nem hagyott költészetében mélyebb nyomot. Csak a csalódás feldolgozása:

Egy jómódu leányt szerettem,
osztálya elragadta tőlem.^{CIII}

Ez az élmény is társadalmi én-identitásának építményébe épült.

„Kiterítenek úgys”

Stigma

A társadalmi én-azonosságnak ezen az épületén az első repedést „A magyar proletárirodalom plattformtervezete”^{CIV} karcolta. Csak karcolás volt. József Attilát ugyan érzelmileg nagyon megviselte, mikor a moszkvai *Sarló és Kalapács*-ban, a Moszkvai Proletárirók Szervezetének magyar szekciója által kiadott *hivatalos közleményben* olyanokkal találta magát összemérve, mint Gergely Sándor, a „legfejlettebb, Magyarországon élő proletáriró”, Szilágyi András, a hibái „dacára a legnagyobb képességű forradalmi írónk egyike”, továbbá Háty Gyula, Kodolányi, Illyés Gyula, „a válságba jutott kispolgári intelligencia írói, akik a proletariátussal időnként kacérkodnak”, s mikor ezek hátterén azt olvasta magáról, hogy ő mégcsak nem is a „szociálfasizmus táborában keresi a kivezető utat”, mint Kassák, hanem a fasizmuséban. Mégis megállapítható, hogy tényleg „csak egy pillanatra marták ki”.

A Sarló és Kalapács-ügy

⁴¹ Lásd Vágó Józsefné levelét József Attilához. *József Attila Válogatott Levelezése*. 257. A *Születésnapomra* című versben megfogalmazott panasz („[...] még havi kétszáz sose telt.”) a korabeli slágerre („Havi kétszáz pengő fixszel az ember könnyen viccel”) utal.

Nem azért, mert alig hét hónappal később a *Sarló és Kalapács* már, mint mondani szokás, *árnyaltabb megítélést* alkalmaz vele kapcsolatosan: „A proletárirodalom mellett néhány vele rokonszenvező író is jelentkezett. Ilyenek Illyés Gyula, József Attila, Kodolányi János, Háy Gyula.”^{CV}

Szabadjon egy lírai kitérőt tennem. Lírait, mert nem tudok mellette más érvet felvonultatni, mint a vallomást kozmikus evidenciámról: amikor az embert így s olyan társadalmi kategóriából marják ki, amelybe úgy építette bele magát, mint Kőmíves Kelemennét Déva várába azok, akik azt akarták, hogy álljon s hogy ne csak aznap estig, akkor kizárattatását semmiképpen sem élheti át másképp, mint Ady Endre a magáét a maga kategóriájából:

**JA kommunistasága –
Ady Endre nárcizmusa
szerint valóan**

Ős Napkelet olyannak álmodta,
Amilyen én vagyok:
Hősnek, borúsna, büszke szertelennek,
Kegyetlennek, de ki elvézrik
Egy gondolatn.
Ős Napkelet ilyennek álmodta:
Merésznek, újnak,
Nemes, örök-nagy gyermeknek,
Nap-lelkűnek, szomjasnak, búsítóna,
Nyugtalan vitéznek,
Egy szerencsétlen igaz isten
Fájdalmas megpróbált remekének,
Nap fiának, magyarnak.
(S az álmosaknak, piszkosaknak,
Korcsoknak és cifrálkodóknak,
Félig-élőknek, habzósájúaknak,
Magyarkodóknak, ködevőknek,
Svábokból jött magyaroknak
Én nem vagyok magyar?)

József Attila sohasem fogalmazta meg ön- és közmagában való gyönyörködésnek ilyen őszintén kirobbanó nárcizmusával, hogy milyen is társadalmi azonosulásának fentebb leírt többemeletes épületén belül József Attila és a kommunista, ez utóbbin belül pedig József Attila és a proletáriró, egymásra vonatkoztatva. De 1931 szeptemberében levelet ír Fábry Zoltánhoz, s a levélben a „platformtervezet” összefüggésében egyebek között ez áll: „Én nem Moszkvában, a proletárdiktatúra 14. évében szájalok tehetségtelenül, hanem Budapesten, az ellenforradalom 12. évében dolgozom eléggé eredményesen. Forradalmi verseim többsége a munkások kezén forog sokszorosítva és a szájukon elevenedik meg. Magyarországon és nem a Szovjetunióban keresek velük pénzt matinék meg az S. és K. [=Sarló és Kalapács] útján. Azonkívül többnyire jók és nem rosszak, legalábbis nem tehetségtelenek, ugyanakkor, amikor a rólam szóló passzus túloldalán vers címén ilyen sorok állanak: »[...] az ‘Anyá’ lapjai arcunk feltűzelte« [...] Nos, majd szóbaállok velük, ha a többszámú alanyhoz többszámú állítmányt tesznek.”⁴²

Ezért aztán ha úgy van is, amint e levél jegyzetében olvasható: hogy nem lehet tudni, milyen hivatalos nyilatkozatra utal, mikor azt írja Fábrynak, hogy a Párt kénytelen volt hivatalosan meghazudtolni a *Sarló és Kalapács*-ot – József

⁴² József Attila *Válogatott Levelezése*. Id. kiad., 277-278. A jegyzetkészítő – Fehér Erzsébet – megjegyzése szerint JA tévesen idéz a „Platformtervezet” egyik szerzőjének Gorkijt köszöntő verséből. Stoll Béla szíves szóbeli közléséből úgy tudom, hogy a *Sarló és Kalapács*-ban még a JA által hivatkozott változat jelent meg, a levél jegyzetanyagában idézett változatot pedig jóval később, kötete számára javította az idézett vers szerzője.

Attila társadalmi éazonosságának építménye szempontjából az *autentikus meghazudtolás a Párt nevében mindenképpen megtörtént: ezt maga József Attila végezte el*, amikor elküldte a *Sarló és Kalapács*-nak azt az elemzést, amelyben a „Plattformtervezet”-et ízetlenségeire szedi.

Nem egészen egy évvel később azonban, amikor az általa szerkesztett új folyóirat, a *Valóság* 1932 júniusi számában megjelenik „Egyéniség és valóság” c. tanulmánya, ezt már a magyarországi marxisták támadják, s ha József Attila utóbb azt írja, hogy „kivétel nélkül”, akkor ebben valószínűleg nem sok a stilárisan motivált túlzás. Sándor Pál – akinek beszámolója a magyarországi munkásmozgalom történései felől valószínűleg egész addig a pontig hitelt érdemelnek, amíg saját felelőségének kérdése a történetekben fel nem merül – azt írja, hogy a filozófiai tanulmány „általános felháborodást keltett »érthetetlensége«, összevisszasága miatt, amely csak »megbolondítja« a fiatalságot. [...] A pártapparátus megtagadta a [*Valóság*] terjesztés[é]t, állást foglalt ellene, és ezzel a lap további sorsa meg volt pecsételve. Nem is jelent meg több szám.”^{CVI}

JA „érthetetlen összevisszaságával megbolondítja a fiatalságot”

Fejtő Ferenc elmondása szerint Sándor Pál, Madzsar József és Schönstein doktor valójában már eleve „valahogy kedvetlenül fogadták” József Attila ajánlatát a folyóirat megjelentetésére, s Fejtő előtt ezt azzal motiválták, hogy József Attila „megbízhatatlan, szeszélyes, szószátyár”. „Magyarkodóan pántlikás, petőfieskedő Erdélyi Józsefnek látták ők József Attilát és főleg ideológiailag nem bíztak meg benne” – állítja Fejtő Ferenc, akinek emlékei szerint a „trió” már a megjelenést megelőzően állást foglalt József Attila filozófiai tanulmányával szemben.^{CVII}

Ezzel a stigma tulajdonképpen megfogalmazódott: *József Attila nem igazi kommunista*. S ezen a ponton a „Plattformtervezet” szerzőivel szemben alkalmazott stratégia többé nem segíthetett. Arról, amit a pártapparátus tett azok nevében, akikben „általános felháborodást keltett” a tanulmány, nem lehetett azt gondolni, amit József Attila a *Sarló és Kalapács*-beli akcióról írt Fábrynak: „Enyhén szólván egy »tájékozatlan« társaság frakciós tevékenységének minősítem.”^{CVIII}

Egy ugyanebből a korszakból származó másik elméleti szövegének tanúsága szerint József Attila magától értetődőnek tekintette, hogy „a munkásmozgalomban üldözendő zavarokat okoznak a világmozgalom sűrített tapasztalataival, tudományos elméleteivel szembeszegülő, vagy tőle eltérő egyéni ötletecskék”.^{CIX}

Hogy e tétel József Attila számára logikailag evidens, erre abból a tényből következtetünk, hogy szövegében nem önálló kijelentésként szerepel, amelyre rá lehet kérdezni, amelyhez kétségeket lehet fűzni, amelyet tagadni lehet, hanem alárendelt mellékmondatként, amelynek magától beláthatóságára logikus érvelést épít: „Ahogy a munkásmozgalomban üldözendő zavarokat okoznak a világmozgalom sűrített tapasztalataival, tudományos elméleteivel szembeszegülő, vagy tőle eltérő egyéni ötletecskék, ugyanúgy zavarokat kelt az emberek fejében a népszerűsítő irat, ha egyéni álláspontot akar érvényre juttatni minden tudományos felfogással szemben”. Érdemes megemlíteni, hogy az ilyen típusú kijelentések alárendelt mellékmondatához logikailag olyan előfeltevés kapcsolódik, amelynek érvényességén még a kijelentés egészének tagadása sem változtat.^{CX}

„A világmozgalom sűrített tapasztalataival szembeszegülő egyéni ötletecskék”

E *kommunistához méltó* gondolatnak értelmében azután *kommunistához méltatlan* gondolatnak kellett tartania azt a kérdéses tanulmányban kifejeződő „egyéni ötletecskéjét”, amelyet „a világmozgalom sűrített tapasztalatainak, tudományos elméleteinek” nevében, íme, érthetetlennek, összevisszának, a fiatalságot megbolondítóknak (József Attila kifejezésével: „antimarxista bolondgombának”) bélyegzett az általános felháborodás és a pártapparátus.

„JA egyszerű párttag volt, aki pártszerűtlenül viselkedett: ki kellett zárni a pártból”

József Attila persze társadalmi személyazonosságának fentebb bemutatott logikáját tekintve felléphetett volna azzal az igénnyel, hogy mint költő, aki cselekvő részt vesz a munkásmozgalomban, ihletében – mely szemléletnek és gondolatnak az egysége – megjelenítheti a mozgalom tapasztalatait is és elméleteit is. De egy ilyen igényről be kellett volna látnia, hogy csak újabb „egyéni ötletecske”, amely „szembeszegül a világmozgalom sűrített tapasztalataival, tudományos elméleteivel”, melyeknek a kommunista párt által József Attilára vonatkozóan levont konklúzióit negyedszázaddal később így foglalta össze Sándor Pál: „mi, kortársai, elvtársai, legszorosabb barátai, József Attilát életében nem tartottuk ilyen különleges embernek. Elismertük, hogy jó költő, szűkebb baráti köre akként értékelte, mint az akkor élő költők között a legjobbat. [...] De soha egy pillanatra sem gondoltunk arra, hogy korában szinte egyedülálló zseni, aki a magyar irodalom történetében új fejezetet nyit. [...] József Attila egyszerű párttag volt, aki pártszerűtlenül viselkedett, sőt pártellenes cselekedetet követett el: ki kellett zárni a pártból.”^{CXI}

Kiválóként elvegyítve lenni, s elvegyülőként kiválasztva (ám nem azon a módon, ahogy egy isten egy népet kiválaszt, hanem ahogy a szervezet a salakot): gyötrelmes sors, de nem tragikus. József Attila tragédiája sem ebből, hanem abból a paradoxonból fakadt, amely szerint *ha kommunistához méltóan akart gondolkodni, akkor neki magának kellett belátnia, hogy kommunistához méltatlanul gondolkodik.*

József Attila és egy illegális kommunista szervezet esetében a struktúrára vonatkozó összefüggéseket még nekünk kell levezetnünk tények strukturálatlan halmazából. Később a hasonló tragédiák áldozataival szemben az immáron hatalomra jutott párt képviselői esetleg meg is fogalmazzák a paradox viszonyokat. Amikor József Attila próbálná definiálni a kommunista pártra vonatkoztatva a maga szociális identitását, ugyanabba a tragikus paradoxonba ütközik – és bukik – bele, mint amelyet a „Bolsevik struktúrák” c. esszében Rajk Lászlóra nézve bemutatok.

A Rajk-esszéből kitetszik, hogy pártellenesnek lenni nem tulajdonsága, hanem viszonya az embernek: ha cselekedeteimet összhangba hozom a párt legitim módon kifejezett akaratával, akkor pártszerű vagyok – ha szembehelezem, akkor pártellenes, legalábbis ez a cselekedetem. Ez így van akkor is, ha a pártom nevében arra szólítanak fel, hogy valljam magam pártellenesnek. Ha megteszem, eljárásom ezúttal is pártszerű, ha azonban megtagadom, ha a párt legitim módon kifejezett akaratával szembehelelve nem vallom magam pártellenesnek ezzel éppen most követem el a pártellenes cselekedetet.

József Attila választhatott: beletörődik abba, hogy nem autentikus kommunista, vagy szembeszáll azokkal az autentikus kommunistákkal, akik őt ekképp minősítik.

Ha küzd, hát abba, ha pedig kibékül,
ebbe fog belehalni.^{CXII}

JA proletárként hordozza az emberi értékeket – a proletár JA-ként alkotja a költői művet

Fentebb bemutattam az okokat, amelyek miatt meggyőződése, hogy József Attila életrajzában különösen fontos meghatározói voltak a **választások**, melyekkel – tudatosan vagy tudattalanul – feldolgozta társadalmi azonosságát, majd érveimet amellel, hogy a társadalmi azonosságnak abban az építményében, amelyet választásaiban megszerkesztett a maga számára, az *emberi értékek* és az *új költői mű* között egyfelől az közvetít, hogy *József Attila proletárként* hordozza az emberi értékeket, másfelől viszont az, hogy *a proletár József Attilaként* alkotja az új költői művet.

József Attilának éppen e két közvetítő minősége között lép fel további közvetítőként az a harmadik – a kommunista identitás – amelynek tekintetében

előáll az az élmény, hogy alternatívákkal szembesülve többé nem képes a választásával meghatározni saját társadalmi azonosságát. Nem meglepő ezért, hogy az élmény a József Attila gondolkodására jellemző könyörtelen logika mentén áttételeket képezett az identitás többi választott kategóriájába is.

Bécsi korszaka előtt volt József Attilának olyan verse, amelyben megfogalmazta, hogy az alternatívák közül mindkettő egyremegy:

Nekem mindegy: van isten vagy nincsen [...]
Ha megsegít, csak neki jobb,
Ha nem segít, rosszabb se lesz [...]
Ha van: kutyába se vesznek,
Ha nincs: kutyába se vesznek

– írja például 1924-ben a *Nekem mindegy* című versben.

Ez a motívum aztán nemcsak tökéletesen eltűnik azokban az években, amelyekben a társadalmi személyazonosság épülete épül, hanem például egy 1926-ban írott versét ezzel a zárófohással ajánlja saját magának:

ó köttető, oldoztató,
most e verset megírató,
nevettető, zokogtató,
életem, te választató.

„...életem, te választató”

A korszak verseinek uralkodó motívuma éppen annak szükségessége, hogy az ember válasszon: honnan oldódjon el és hova kösse magát.

A faj, a faj szavát
gyűrte össze a száz.
S nem tudtad, hogy a fajt
megosztja a világ.

Hogy tuskó kezű munka
s nyult ujju élvezet
igazít utunkra.
Tied hová vezet?...

– figyelmezteti 1930-ban a *Kispolgár* című versben a címzettet, aki pártatlanul akar a megosztott világ fölött lebegni.

„Nekem mindegy”

A kommunisták kategóriájához kötődés paradoxona ilyen előzmények után fedezteteti fel József Attilával kilenc évnyi szünet után újra: *Nekem mindegy*.

Visszatérésének pillanatában a motívum még távolról sem olyan kozmikus, mint utolsó előfordulásakor volt. Az egyetemes kérdés helyett, hogy „van isten vagy nincsen”, arról a történelmi részletkérdésről van szó, ki viseli a felelősséget azért, hogy Németországban Hitler került hatalomra: vajon a szociáldemokraták-e, akik a kommunisták szerint elárulták a munkásság osztályharcát a Hitler mögött álló nagytőke ellen, vagy a kommunisták, akik a szociáldemokraták szerint eliszonyították a tömegeket a szocializmustól azzal, amit helyette Sztalin alatt megvalósítani kezdtek.

A szociáldemokraták-e az okai Hitler hatalomra kerülésének, vagy a kommunisták?

Amikor József Attila az *Új harcok* című folyóiratban (melynek első száma a hitleri hatalomátvétellel szinte egy napon jelent meg olyan programmal, hogy „szocialista munkásszemle” legyen, ne pártorgánium, s hogy „a munkásmozgalom minden területén a proletariátus harci egységfrontjának megteremtéséért fejtsen ki elszánt propagandát”) 1933 májusában közzétette „Az egységfront körül” című cikkét; ebben kijelenti: neki mindegy, mert a proletariátusnak mindegy.

„A munkásosztályt csak maguk a munkások szabadíthatják fel”

A vitacikkben abból indul ki, amit másutt úgy fogalmaz meg, hogy a marxizmuson belül két elmélet van, „a két elméletre két mozgalom támaszkodik, s mindkettő tudományos szocializmusnak nevezi magát”; a kettő közül az egyiknek a hívei „ma már őszintén számítanak a proletár osztály egészére, de azon vannak, hogy más osztályból éppolyan mértékben szerezzenek elvtársakat, mint a proletárok közül s így végül osztályközi pártot alkotnak” – a másik tudományos szocializmusnak a hívei pedig „arra számítanak, hogy kikerülhetetlenül beáll valamilyen társadalmi szerencsétlenség, pl. háború, s olyan alkalommal szolgál, hogy kisebb megszervezett csoport is magához ragadhatja a hatalmat s a tömegeknek vagy helyeslésétől, vagy közömbös jóindulatától kisérve hozzáfoghat a nagy cél, a szocializmus megvalósításához”.^{CXIII} A két szocialista elmélet egyikének az osztálybázisa tehát tágabb, a másiké pedig szűkebb a munkásosztálynál. József Attilának ezzel a megállapításával összefügg az az álláspontja, hogy a munkásmozgalom egységének követelése „nem elméleti. Gyakorlati harcokból fakad s inkább azt mondhatnánk, hogy éppen az elmélet – illetve a munkásokra valóban ható elméletek különbözősége [...] – akadályozza meg az egységfront létrejövetelét. [Ezért] a munkásmozgalomban ténylegesen érvényesülő elméletek egyike sem, tehát a tudományos szocializmusnak sem a jobboldali, sem a baloldali értelmezése nem alkalmas az osztályharcos munkásság egyesítésére”. Amihez még hozzáteszi: „Meg kellett volna már tanulnunk, hogy a munkásosztályt csak maguk a munkások szabadíthatják fel, tehát nem a revizionista politikusok és nem a hivatásos forradalmárok”. Végül cikkét, mint írja, „egy jámbor óhajtással” fejezi be: „Jó volna, ha a munkások belátnák, még mielőtt fasiszta terroristák vernék bikacsökökkel a fejükbe, hogy egymás harci akcióinak a támogatása minden eszményi pártfegyelemnél előbbre való.”^{CXIV}

„JA a szocdem vezérek ideológiai ügynöke lett, a baloldali munkásság között.”

Erre a cikkre azután nem késett a válasz: a lap következő számában, 1933 júniusában Téglás Ferenc aláírással és a kommunista párt nevében olyasmiket üzent valaki József Attilának, hogy „esetének veszedelmessége abban áll, hogy ő mint tehetséges költő egy pár proletár tárgyú versével némi tekintélyt szerzett magának a baloldali munkások között. Most erre támaszkodva, baloldali mozgalmi frazeológiába burkolva szociálfasiszta ideológiát árul. [...] József Attila olvasott egy pár igazi és álmarxista könyvet. Meg nem emésztett marxizmusa csak annyiban jut kifejezésre, hogy marxi fogalmakkal dobálózó tudálékos stílusban ír, amit ír, az azonban már nem meg nem emésztett marxizmus, hanem igen megemésztett oportunizmus. József Attila vitacikkének politikai vonala lényegében egészen világos. Miközben látszólag a »jobb« és a »baloldal« fölött lebeg, a valóságban a szociáldemokrata vezetők pozícióját erősíti, azoktól vesz és azoknak ad érveket. Őket menti, őket akik a munkásegységfront helyett a tökével való egységfrontot építik mind szorosabban. József Attila ezzel a cikkével a sz. d. vezérek ideológiai ügynöke lett, a baloldali munkásság között.”^{CXV}

„...bár a cikk során József Attila igyekszik »jobbra is, balra is« elhatárolni magát, kritikájának éle egyértelműen balra [...] irányul, s toleranciája jobbra nő.” Ez az idézet már nem a József Attilát „leszociáldemokratázó” Téglás Ferenc írásából való, hanem egyikéből azoknak, amelyekkel ugyanőt ugyanazon szövegeiért „felszociáldemokratázzák”.^{CXVI} Érdemes felfigyelni rá, hogy amikor valaki megfogalmazza, hogy a kommunista pozíció semmivel sem jobb a szociáldemokratánál, akkor akár hibául róják ezt fel neki az előbbi pozícióból, akár pedig érdemnek könyvelik el az utóbbiból, eközben teljesen hasonló logikát alkalmaznak: eszerint a két pozíció egyike a helyes álláspontot képviseli a helytelennel szemben, s így aki kétségbe vonja, hogy a kommunista pozíció

ilyen volna, az ezzel a szociáldemokratát ismeri el ilyennek. Ami is pótlólagos érvet nyújt azok számára, akik – mint József Attila és érvei nyomán jelen sorok szerzője is – úgy gondolják, hogy a két pozíció között nem érdemes akkora különbséget számon tartani, mint ezt maguk e pozíciók teszik.

A kommunista párt és József Attila közötti vita tartalmi értékelésétől teljesen függetlenül meg kell állapítani, hogy kettejük viszonyába itt belép egy olyan paradoxon, amelynek folytán e viszonyra a továbbiakban elmondható, amit Bak Róbertnek József Attila betegségére vonatkozó szavaiból e fejezet bevezetőjében idéztem: „lassan kúszik a sorsszerű útján”. A sors, amely kettejük szociálpszichológiai játszelmájában megnyilvánul, így sematizálható:

KP: Te különbözöl tőlünk.

JA: Szerintem, éppen hogy olyan vagyok, mint ti.

KP: Na, látod, hogy különbözöl?

JA: Valóban, most az egyszer különböztem.

KP: Látod, már te magad sem tudod tagadni, hogy különbözöl.

JA: De ha ezt én is belátom, ez éppen arra mutat, hogy úgy gondolkozom, mint ti.

KP: Ez a szörszálhasogató okoskodás mutatja a legjobban, hogy mennyire különbözöl.

JA: Dialektikus gondolkodás tekintetében tényleg különbözünk egymástól.

KP: Márpedig akkor nagyon fontos dolog tekintetében különbözöl tőlünk.

JA: Ezt például én ugyanígy gondolom.

KP: Akkor legalább belátod, hogy különbségünk áthidalhatatlan

És így tovább...

Paradox dialógus a KP és JA között

Az ilyen típusú paradox szociálpszichológiai játszelmában a két fél közül az egyik minden lépésével utólag megalapozza ezt a lépést. Esetünkben ez a KP, amely minden lépésével valóban olyan helyzetet teremtett, amelyben mást már nem is lehetett lépni.⁴³

A másik fél – József Attila – ugyanakkor az ilyen típusú paradox szociálpszichológiai játszelmában minden lépése után azt tapasztalja, hogy szándéka a következmény tekintve a visszájára fordul.

A szándék önmagát visszájára fordítja

1934-ben – abban az időben, amikor az eszkaláció eljutott a pártból való kizárásáig – jelent meg József Attilának először olyan verse, amelyben a legkoraibb gyermekkorba visszavetítve számol be annak az élménynek – mint a vers címe is kimondja – az *iszonyatáról*, hogy a szándék, miközben újra meg újra idomul a maga következményéhez, újabb következményeiben ismét a visszájára fordul.

⁴³ Ennek az eszkalációnak értékelését lásd Sollner József: „József Attila a mozgalomban” című nyilatkozatában (In: *József Attila Emlékkönyv*. Id. kiad., 278-280.). Sollnerénél kevesebb erkölcsi erőt fejez ki, de az eszkaláció néhány figyelmet érdemlő tényét ismerteti Sándor Pál: „Emlékeim József Attiláról” című dolgozata (In: *József Attila Emlékkönyv*. Id. kiad., 309-333.). Sajnálatos ténye a szóban forgó történet szerves folytatásának, hogy ez a két dolgozat is gyakorlatilag csak évtizedekkel később lett hozzáférhető: az Emlékkönyv úgy jelent meg, hogy nem jelent meg. (vö. Szabolcsi Miklós: A József Attila Emlékkönyvről. *Kritika*, 1986/11. 6.)

JA és a KP viszonyára vonatkozóan lásd még egyebek között Horváth Márton: „József Attila és az illegális kommunista párt” című cikkét (*Kritika*, 1986/3); továbbá Hollós Korvin Lajos: „Üdvözlési kísérlet József Attila ürügyén” című visszaemlékezését arról, hogy a párt József Attilát „»pártbomlasztó tevékenységéért« a mozgalmi tömegek előtt diszkreditálni akarta.” (*Kritika*, 1986/8). Apámról, Garai Jánosról írott esszémben – „Egy a tömegből...” *ItK.* 1971/6 – megírtam, hogy erre vonatkozó pártutasítást ő is teljesített.

Ugyanebből az időből való a LXXII. jegyzetben említett Rapaport-levélnek az a helye, amelyben József Attila impotenciáról panaszkodik.^{CXVII} Az impotencia mint **meg nem valósuló szándék** ugyanúgy származtatható itt a negatív paradoxonból, amelynek mentén a szándékot saját következménye fosztja meg logikailag a maga alapjától, ahogyan majd később^{CXVIII} egy pozitív paradoxonról, amely által a szándék önmagát következményében logikailag megalapozza, ki fog tetszeni, hogy belőle omnipotencia – **önmagát mértéken felül megvalósító szándék** – származott.

JA válaszlépéseit különben e szociálpszichológiai játszmában félreérti Horváth Iván^{CXIX}, amikor arra következtet, hogy nem a KP zárta ki JA-t, hanem JA a KP-t. Valójában maga József Attila egy éppen Horváth Iván által közzétett levelében, amelyet 1934. szeptember 24-én Veres Péternek írt, így fogalmazza meg, hogy miről is van szó: „Én semmi esetre sem tartozom sem erkölcsileg, sem művésziileg közéjük – bizonyára olvasta, hogy mit írt a T[ársadalmi] Sz[emle] *Külvárosi éj* c. könyvemről. Én álmarxista, szociálfasiszta, burzsuabérenc renegát vagyok. De költő. Ők viszont nem burzsuabérencek és nem költők. *De nemcsak ők különböztetik meg magukat tőlem, hanem* – amint látja – *én is megkülönböztetem magamat tőlük.*”^{CXX}

A leépítés

Ekkor a választás elutasítása József Attila társadalmi személyazonosságának épületét még csak azon az emeleten érinti, ahol azt a paradoxon megtámadta: „nekem mindegy”, hogy a szociáldemokraták vagy a kommunisták miatt van-e, hogy a szocializmus megvalósítása helyett a Német Nemzetiszocialista Munkáspárt hatalomátvételére került sor, de csak azért mindegy, mert a munkásosztálynak is mindegy,

„...mert kínjukból jövőnk nem született meg”

a dolgos tömegeknek,
kik daccal s tehetetlenül remegnek,
mert kínjukból jövőnk nem született meg.^{CXXI}

Választott osztályához való kötődése ekkor, 1933-ban még töretlen, sőt, hogy mi minden „mindegy”, azt is ennek az osztálynak – elsősorban a tőkés renddel való – szembenállására nézve veszi számba:

tanulj, vagy ne tanulj ki szakmát –
a tőkéseké a haszon.

Ennek a balladának a módosulásai azonban már a József Attila társadalmi személyazonosságában bekövetkező módosulásokkal párhuzamosak.

Könyvünk elméleti részében láttuk, hogy a szociális identitást meghatározó viszonyait az ember úgy dolgozza fel, hogy ezzel párhuzamosan azokat az viszonyokat is – izomorf módon – feldolgozza, amelyek az ő különféle megnyilvánulásait a szociális kategorizáció jelölőivé minősítik. Így József Attila költészetének alakulásában például újra meg újra megfigyelhető, hogy egy gondolati motívum vagy egy szemléleti elem – egyszer egy kép, máskor egy versforma stb. – ismételten visszatér. Ilyenkor az, ami változatlan, és az, ami változik, kölcsönösen hangsúlyt ad egymásnak: egyik a másik hátterén nyeri el értelmének teljességét, és ez az értelem valamiképpen mindig összefügg a költő társadalmi azonosságának meghatározásával és újrameghatározásával, amely szintén változások és változatlanságok, különbözőségek és hasonlóságok kölcsönös túlhangsúlyozásával történik.

Változatlan versében JA
egy elemet megváltoztat

Térjünk vissza mármost az említett balladához, amelynek keletkezése 1933 első felére tehető és először *A tőkések hasznáról* címmel jelent meg a *Kulturharc* című New York-i lapban. A ballada módosulásai kifejezik a József

Attila társadalmi identitásában bekövetkező módosulásokat, amelyek kimunkálásában a fenti értelemben részt vettek. Első változata a következő ajánlással jelent meg:

Proletár! folytatnám, de unnád;
tudod, hogy nem élsz lazacon
amíg tőkések adnak munkát,
a tőkéseké a haszon.

A *Korunk*-ban megjelent változatban, amely gyaníthatóan nem sokkal az 1933. szeptemberi megjelenés előtt készült, a megszólítás már eképpen módosul:

Testvérem, folytatnám, de unnád stb.

Az 1934 nyarán a tervezett *Tiszta szívvel* kötet számára *Tőkehaszonballada* címmel készített szövegben az ajánlásbeli megszólítás már így szól:

Öregem, folytatnám, de unnád.

**Proletár? Testvérem?
Öregem? Attila?**

Végül a *Medvetánc*-ban 1934 végén az újra megváltoztatott – *Haszon* – című ballada már ezzel az ajánlással jelenik meg:

Attila, folytatnám, de unnád;
tudod, hogy nem élsz lazacon, –
vagy ténferegsz, vagy adnak munkát
s itt állsz és ott ül a haszon.

Hankiss Elemér a változtatásoknak ugyanezt a sorát mutatja be, de kizárólag hatáspszichológiai szempontból,⁴⁴ anélkül, hogy észrevételezne alkotáspszichológiai vonatkozásokat.

A társadalmi azonosság módosulásainak szempontjából azonban az olyan költészetbeli módosulás mellett, amikor a versnek egy elemét cseréli másikra, különösen érdekes, amikor fordítva, egy elem köré ír később új verset. „A *mű világának minden pontja archimedeszi pont*”, vallotta József Attila, állítva, hogy „a vers egy-két sora a kölcsönösen függő kapcsolódás folytán eleve meghatározza a többit”.^{CXXII} Ha pedig ez így van, akkor összehasonlítva, hogy ugyanabból az egy-két sorból vagy más (képi, ritmikai, gondolati) elemből a műnek milyen világa állt elő egyszer és milyen máskor, semmi mással nem pótolható következtetéseket vonhatunk le arról, hogy ama „kölcsönösen függő kapcsolódás” miképpen módosult az idők – s esetleg a naptári éveknek, hónapoknak, napoknak igen kevés számát számláló idők – során.

„Mondd, mit érlel annak a sorsa...” – kérdezi például József Attila 1932 február 4-én megjelent versében, ahol ezután *ellentétes minőségek három párját* vezet elő:

akinek nem jut kapanyél / akinek öt holdja terem
ki maga él, maga keres / ki családjáéért dolgozik
ki a gyár körül ögyeleg / ki sót mér, krumplit, kenyeret

[= az, akinek munkája sincs, szemben azzal, akinek még holmi tőkéje is van].

**Ugyanazt másképpen:
Mondd, mit érlel ↔
A hetedik**

⁴⁴ „Az eredeti hatás a jelsor viszonylag csekély módosításával gyökeresen átalakítható... közösségi, forradalmi öntudatot sugárzóból magányossá, befelé fordulóvá, egyre szűkebb közösséghez, aztán már csak egyetlen baráthoz, s végül csak önmagához szóló vallomássá lehet alakítani.” (Hogyan fér bele egy táj egy háromsoros versbe? *Érték és társadalom*, Bp. 1977. 101-110.).

Ez a hat minőség az, amelynek sorsát fürkészi József Attila. S egy *hetedik*:

...ki költő s fél és így dalol;
felesége a padlót mossa
s ő másolás után lohol;
neve, ha van, csak áruvédjegy,
mint akármely mosóporé,
s élete, ha van élte még egy,
a proletár utókoré.

Ráismerünk: ez kétségkívül József Attila maga. *A hetedik*.

S néhány hónappal később megjelenik a *Külvárosi éj* című versfüzet, amelyben a *Mondd, mit érlel...* után ott volt egy másik vers is: *A hetedik* című. József Attila ebben is elővezeti az *ellentétes minőségek három párját*. Például: „Szerető után, ha járnál, hét legyen, ki lány után jár” – írja. Majd:

**Megint: ellentétes
minőségek három párja
– és a hetedik**

egy, ki szívet ad szaváért / egy, ki megfizet magáért
egy, ki a merengőt adja / egy, ki a szoknyát kutatja
egy, ki tudja, hol a kapocs / egy, ki kendőcskére tapos

S e hat minőség után:

A hetedik te magad légy

Ellentétes minőségek három párja, s a hetedik: maga József Attila. Aki, úgy látszik, kétszer írta meg ugyanannak a gondolati struktúrának testet adó versét.

A két vers gondolati szerkezete azonban minden egyebet tekintve különbözik:

ott társadalom állít szembe ellentétes minőségeket – itt egyének ellentétes jelleméről van szó;

ott különös-társadalmi sorsról olvashatni – itt általános-emberi sorsról: születés, küzdelem, szerelem, versköltés, halál.

Itt tehát, ahol a költő egyetlen – strukturális – elem köré új verset ír, a váltásnak ugyanaz a jelentése József Attila társadalmi azonosságának meg- és újraalkotására vonatkoztatva, mint fentebb, ahol, láttuk, a versnek egyetlen elemét változtatta: Proletár → Testvérem → Öregem → Attila.

Nem is olyan rég, amikor még e sorban az elsőt szólította meg, reá vonatkozóan tartotta szükségesnek megállapítani:

Papok, katonák, polgárok után
így lettünk végre mi hű
meghallói a törvényeknek.^{CXXIII}

A sorban utolsó megszólítottára nézve, ekkor még így ír: „Nem szükséges, hogy én írjak verset, de úgylátszik, szükséges, hogy vers írassék”.^{CXXIV} Egy vers-töredékében aztán, melyről csak annyi állapítható meg, hogy később keletkezett az előadásnál, amelyben az imént idézett tételt megfogalmazta, már ez olvasható:

**Aki verset költ: alany-e
vagy állítmány?**

nem kell más verse már,
költő én vagyok!

Egyre jobban elbizonytalanodik a tekintetben, hogy ki is a történések és a cselekvések alanya. S íme, a *Mondd, mit érlel...* és *A hetedik* összehasonlításakor

feltűnik még egy különbség. *Aki verset költ* – ez a motívum mindkét műben jelen van. De a korábbi versben *alanyként*, mint akinek identitása magától értetődik s csak az a kérdés, milyen állítmány tartozik hozzá („...mit érlel annak a sorsa, ki költő...?”) – a valamivel későbbi versben viszont *állítmányként*, amelyről parancs szól, hogy ki legyen az alanya („...azt a verset heten költsék”).

Ettől a váltástól fogva azután ismételten megfigyelhető József Attilánál egy-egy vers visszavétele valamely megőrzött eleme mentén, s az ilyen visszavétel által jelölt váltás a társadalmi azonosság építményében.

1931-ben a *Szocialisták* című versben⁴⁵ a következő – fentebb már idézett – képet vezeti elő:

tanácsot állunk a dombon, melyre pincéből, bányából, kubikos gödörből feljutottunk –
viszi az idő a ködöt, tisztán meglátni csúcsainkat.

Az 1932 végén megjelent *Invokáció* című vers mármost ugyanezekből a gondolati és ugyanezekből a képi elemekből indul ki, melyek arkhimédészi pontja körül azonban ennek a műnek a világa így fordul:

**Ugyanaz másképpen:
emelkedés, oszló homály
↔ tört sík, betörő homály**

Tekints körül e tört síkon, melyre kövér falkában épp betör a homály.

Vajon milyen sínek terelik ekkor József Attila gondolatot és szemléletet egybefoglaló ihletét, hogy a föld alól a tanácsot állók dombján át a csúcsok felé vezető útból tört sík lesz, az idővel oszló ködből meg kövér falkában épp betörő homály? Egy olyan rondóban, amelynek pedig visszatérő témája:

énekeld a munkások dalát.

A munkások meg így vannak felidézve:

Ama százhusz millióban [...]
Megszületett az a Gyermekek, kit nem véd sem Isten, sem Király.

Csalódott volna József Attila a munkásosztályban?

Ennek a feltevésnek mindenesetre a leghatározottabban *ellene szól* egy verse, amely a *Korunk* 1933. július-augusztusi számában jelent meg. Ám ugyanennek a feltevésnek a leghatározottabban *mellette szól* egy másik verse, amely szintén a *Korunk* 1933. július-augusztusi számában jelent meg. A két versnek címe is ikerverseket sejtet: *Óda* és *Elégia*. Az előbbi (nem azonos az ilyen címen ismert versével, hanem az, mely majd *A város peremén* címmel válik ismertté s melyet az előbb e címen már idéztünk is) a legfelemelőbb óda a „győzni fogó” proletariátushoz és ennek az osztálynak a történelmi küldetéséhez. Felemelő márcsak attól a crescendo-tól is, amely töretlenül ível egészen a zárószakaszig:

A költő – ajkán csörömpöl a szó,
de ő, (az adott világ
varázsainak mérnöke),
tudatos jövőbe lát
s megszerkeszti magában, mint ti
majd kint, a harmóniát.

⁴⁵ Amint fentebb már utaltunk rá, József Attilának a *Szocialisták* cím kapcsán ekkori társadalmi személyazonosságával összhangban a munkások jutnak eszébe, amiképp a *Munkások* verscím kapcsán pedig a szocialisták.

Óda a munkásosztályról
↔ *Elégia*

Erről a versről Tverdota György Berda Józsefnek egy nyilatkozatára hivatkozva azt valószínűsíti, hogy 1932 szeptemberének első felében József Attila már megírta – a másik versnek valószínű keletkezési ideje 1933 első fele^{CXXV}. A korábbi *ódával* szemben ez a későbbi a leghangosabb *elégia*, amelyben *ugyanarról a témáról* már ez olvasható:

[...] Itt a lelkek
egy megszerkesztett, szép, szilárd jövőt
oly üresen várnak, mint ahogy a telkek
köröskörül mélán és komorlón
álmodoznak víg zsibongást szövő
magas házakról.

A korábbi versben a költő szerkeszti ugyan meg, mérnök gyanánt, a jövő ideális harmóniáját, de olyan munkásosztály számára, amely majd e mintának megfelelően reális harmóniát szerkeszt – a későbbi versben a lelkek csak várják a „megszerkesztett jövőt”, s üresen.

Hogy József Attila társadalmi személyazonosságának épületében a paradoxon ráksejtjéből kiinduló áttétel – „Nekem mindegy” – mikor érte el a munkásosztályhoz tartozás emeletét, azt nehéz közvetlenül meghatározni. Az *Elégiában* a négy évvel korábban megfogalmazott felismerést –

„Nem sors az egyes
ember sorsa”

Nem sors az egyes ember sorsa^{CXXVI}

– még így konkretizálja:

A valóság nehéz nyomait követve
önnönmagadra, eredetetre
tekints alá itt!
Itt, hol a máskor oly híg ég alatt
szikárló tűzfalak
magányán a nyomor egykedvű csendje
fenyegetően és esengve
fölordja lassan a tömény
bánatot a tűnődők szívéen
s elkeveri
milliókéval.

Két évvel később azonban, 1935-ben már ezt írja: „Én a proletárságot is formának látom, úgy a versben, mint a társadalmi életben és ilyen értelemben élek motívumaival. Pl. nagyon sűrűn visszatérő érzésem a sivárságé s kifejező szándékom, rontó-bontó, alakító vágyam számára csupán »jól jön« az elhagyott telkeknek az a vidéke, amely korunkban a kapitalizmus fogalmával teszi értelmessé önnön sivár állapotát, jóllehet engem, a költőt, csak önnön sivársági érzésemnek formába állása érdekel. Ezért – sajnos – a baloldalon sem lelem költő létemre a helyemet: ők tartalomnak látják [...] azt, amit én a rokonalanságban egyre nyomasztóbb öntudattal formaként vetek papírra.”^{CXXVII}

A dolognak tisztán esztétikai összefüggéseit tekintve ugyanerről négy évvel korábban József Attila még így nyilatkozott: „Hát nem is érzélem kifejezéséről forog [a művészetben] szó. Éppen megfordítva, *a bánat, az érzélem a forma[...], amely valami másnak a kifejezése végett szerepel.*”^{CXXVIII}

„Miért nincs még szocializmus?”

Egy elméleti munkában, amelyet valószínűleg ugyanebben az évben fogalmaz, így ír: Marx elgondolásában „tárgyi fogalmazás szerint [...] abban áll a fejlődés, hogy a tőkés gazdaság elbukik [...] azon, hogy termelőerői túlfejlődtek a termelési [...] viszonyokon, és helyet ad a közös gazdaságnak; alanyi fogalmazás szerint pedig abban, hogy a munkásság meg akarja dönteni és meg is dönti a fennálló osztályuralmat és megszervezi – átmenetileg – a magáét. Marx és Engels elsősorban Európára gondoltak. [Európában] az ipar és a technika [valóban] olyan fejlettségre tett szert, amilyenre a termelési eszközök filozófusai nem is gondolhattak, a munkások valóban hatalmas pártokban szervezték meg erejüket [...]. Ilyen körülmények között az a kérdés: – miért nincs még szocializmus? Nem azt akarom ezzel mondani, hogy nem következik el, ha az emberek azt akarják, hogy elkövetkezzék. Csak azt kérdelem, hol csúszott hiba a számításba; hogy lehet az, hogy az ún. »tárgyi előfeltételek« megvannak s az alanyiak hiányoznak?” Amihez utóbb még azt fűzi hozzá, „hogy amint a proletárokat az *anyagi szükség* sarkallja e történelmi folyamatban, úgy sarkallja másokat szocialista irányban *erkölcsi szükségletük* s úgy tette magát Marxot szocialistává az *elméleti szükségszerűség*, mert e szükségletek mindegyikében a társadalmi, azaz emberi lényeg jut kifejezésre.”^{CXXIX}

A proletárnak nem szükségképpen célja a szocializmus, s akinek célja a szocializmus, az nem szükségképpen proletár – e gondolattal a proletariátus szüksége s a szocializmus emberi ügye elválnak egymástól József Attila számára.

József Attila még 1934-ben megfogalmazta azt az álláspontot, amelyet lényegileg marxizmusának kezdeteitől és mindvégig elfoglalt abban a kérdésben, hogyan képviseli a proletár a szocializmus ügyét: „[...] az egész marxi bölcsélet kérdésköre az *onegy az emberi tudat alakulásának kérdéskörével* [...] Marx szerint [...] az emberek tárgyi logikájától elválaszthatatlanul függ [...] alanyi logikájuk. Az emberek objektív logikájának anyagi tárgyakban megtestesült jelei a termelési eszközök és ez az objektív logika nyilatkozik meg a társadalmi munkamegosztásban is. De éppen a társadalmi munkamegosztás miatt különböző társadalmilag az emberek szubjektív logikája – így jönnek létre a szubjektív osztálytudatok. Végül is a proletárságot kényszeríti rá a helyzete, hogy saját szubjektív osztálytudatát annyira kifejlessze, hogy magába foglalja azt az objektív emberi logikát, amelyet az emberiség eddig is érvényesített, de csak társadalmi működésben, a termelési eszközökben, a munkamegosztásban, tehát nem öntudatosan, hanem [...], mint ahogy Marx mondja, »önmagát elidegenítve«. [...] A munkásosztály szerepe ebben a történelmi öntudatosodási folyamatban éppen az, hogy magasra tartja és el nem ejtheti azt a zászlót, amelyre minden emberi lénynek társadalmi eredete van írva. Így tehát éppen azok a munkásemberek öntudatosak, akiknek »osztályöntudata« az emberiség társadalmi lényegének tudatából táplálkozik [...], ahelyett, hogy az »osztályöntudat« a kiirtott emberi öntudat helyén hajtana ki.”^{CXXX}

Ilyen – és csakis ilyen – feltétel mellett tartotta József Attila érvényesnek, amit három évvel korábban tartott előadásában nem csak retorikai fordulatként deklarált, hanem ami mellett akkoriban alakuló esztétikájának tudományos érveit is felvonultatta: hogy polgári művészet „nincs, csak művészet van. Ami ma polgári művészet, az már nem művészet. Az legfőljebb »polgári kísérlet a műalkotásra«. [...] A polgári művészetet művészetnek tartja a polgárság, azaz szubjektíve művészet, de objektíve nem, azaz egyáltalában nem művészet. A proletárművészet objektíve is művészet, tehát valóságos művészet. [...] A »proletár művészet« ma »tisztá művészet«.”^{CXXXI}

1934-ben azonban József Attila kijelenti: „a munkásosztálynak [...] nincs költészete, nincs szépirodalma.” E kijelentést olyan szöveggörnyezetben teszi, amelyről Fejtő Ferenc, amikor az anyagot tájékoztatásból ismételtelen közzétette^{CXXXII}, úgy nyilatkozott, hogy „figyelemre méltó és kissé meglepő gondolatsor”. József Attila ugyanis azt írja, hogy „amikor a megítéléséről van szó, mindama okokon kívül, amelyeket a politikusok elmondanak [...], egy olyan eddig meg nem fogalmazott és csakis költők által kimondható okra gondol [ti. József Attila], amelynek hatékonyan működő létét az a negatív jel

Marx és JA: Az emberi öntudatot a munkás hordozza – a munkás emberi öntudatot hordoz

„A munkásosztálynak nincs költészete, nincs szépirodalma...”

„...tehát nem egyetemes
emberi öntudatot
hordoz”

mutatja, hogy a munkáosztálynak, amely sakk-körökkel és dalárdákkal rendelkezik, nincs költészete, nincs szépirodalma.”

Fejtővel együtt csodálkozhatnánk, ha, mint írja, „a mindvégig marxista Attila nem gondolt [volna] arra, hogy a munkáosztály sorsa nem a szépirodalomtól, hanem az antagonisták politikai rendszerek mérkőzésének eredményétől függ”. De József Attila *nem* azt mondja, hogy a szocialista mozgalom vereségeinek okai között kellene számon tartani azt is, hogy „a munkáosztálynak [...] nincs költészete, nincs szépirodalma”; hanem egy olyan okra utal, amelynek ez a kultúrszociológiai tény csak „hatékonyan működő létét mutató negatív jel”.

„Nincs szocialista szépirodalom, ami nem jelent kevesebbet, minthogy a mun-” – írja József Attila a kérdéses szövegben, amely ezen a szövegrészen megszakad. Folytatását azonban lehetővé teszi, ha még egyszer visszatérünk ahhoz az imént idézett szöveghez, amelyben József Attila megfogalmazza a mindennél fontosabbnak tartott feltételt: hogy a munkásság „osztályöntudata” ne a kiirtott emberi öntudat helyén hajtson ki, hanem éppen mint emberi öntudat. A meglévő kultúra megtartására (például sakk-körökben), előadására (például dalárdákban) olyan osztály is képes, amelynek öntudata semmi mást nem képvisel, mint saját partikuláris létezését. Ahhoz azonban, hogy új emberi értéket alkosson – akár a szocialista társadalmi berendezkedés etikai, akár egy szépirodalom esztétikai értékeit, – ahhoz a munkáosztálynak egyetemes emberi öntudatot kell hordoznia. „Nincs szocialista szépirodalom, ami nem jelent kevesebbet, minthogy a mun-” – kezdte József Attila a jel megfejtését, ami az ő logikája mentén rekonstruálva így szólhatott volna: Nincs szocialista szépirodalom, ami nem jelent kevesebbet, minthogy a munkáosztály nem egyetemes emberi öntudatot hordoz, és ezért nem képes arra sem, hogy a szocializmus egyetemes emberi értékeit megvalósítsa.⁴⁶

Mindez nem jelenti azt, hogy e felismerést követően József Attila ne írt volna olyan nagyszerű proletár-szocialista verset, mint a *Majd emlékezni jó lesz* című.^{CXXXIII}

Ugyanakkor azonban például *A város peremén* című verset többször is visszavonja. Így a vers egyszer már idézett motívuma:

Papok, katonák, polgárok után
így lettünk végre mi hű
meghallói a törvényeknek.

1935 végén ebben a formában tér vissza:

Ugyanazt többszörösen
másképpen: *A város
peremén* ↔ *Május*

A nyílt uccára lép a nép,
hogy végzetét betöltse.^{CXXXIV}

Itt a visszavétel máris többszörös. 1933-ban a vers alanya a *munkáosztály* és *első személyben* – a két évvel későbbi versé ehelyett már a *nép*⁴⁷, méghozzá *harmadik személyben*. Akkor a törvény *meghallásáról* volt szó – most a végzet *betöltéséről*. A meghallás megértést jelent (például a francia nyelv – amelyen pár évvel korábban József Attila még verset írt – ugyanazzal a szóval jelöli a kettőt) – a betöltésre viszont Marx szerint úgy is sor kerülhet, hogy a történelem szereplői „nem tudják, de teszik”. A korábbi versnél József Attila kísérletezett egy ilyen változattal: „...betöltői a törvényeknek”. De akkor még

⁴⁶ Hogy a töredék ilyen kiegészítése nem önkényes, bizonyítja például József Attilának következő – ugyancsak ismeretlen eredetű – töredékes feljegyzése: „Ha egy osztály a maga sajátos életérzését nem képes társadalmilag, azaz művésziileg kifejezni, akkor erőtlenséggel ahhoz, hogy az egész emberiség nevében lépjen föl a történelem dobogójára.” (*JAÖM IV.* 273.)

⁴⁷ Vö. az identitásépület építésének idején – 1932-ben – a Munkások egyik fogalmazványába írott sorral:

De már nem nép ez, hanem a munkásság

elvetette: a marxista József Attila számára a törvény, melyet a munkásosztálynak be kell töltenie, éppen az volt, hogy ne csak betöltse azt, de tudomásul is vegye („a véges végtelent: a termelési erőket odakint s az ösztönöket idebent”).

Hanyag
társadalmunkra szabatos szavam van

– írta magáról ebben az időben a költő és a kortársak az utókorral együtt tanúskodhatnak ennek az önvallomásnak az igazsága mellett. Úgy hogy írjuk még ide *Bíztató* című versének egy sorát, amellyel pár hónappal azután, hogy a *népről* mint olyanról írt, aki *betölti* végzetét, *önmagát* így szólította meg:

alkosd meg végzeted.

Ugyancsak 1935-ből való *A város peremén* egy további visszavétele. József Attila megírja *Légy ostoba* című szonettjét, amelyben már így szól – a két évvel korábbani „győzni fogó” proletár – önmagához:

bár nem győzhetsz, nem is lehetsz te vesztes.

„Győzni fogó” ↔
„...bár nem győzhetsz,
nem is lehetsz te vesztes”

Hogy pedig a címzett, akit felszólít: „Légy ostoba!”, itt nem magán-személy, elárulják e sorok, melyekben *cserébe* megígéri:

Nem lehet soha nem igaz szavad –
jó leszel, erős, békés és szabad,

s amelyek, keserű iróniával, egyértelműen Adyval felelnek, aki *A tűz márciusá*-ban ugyanezt a társadalmi kategóriát szólította meg:

Testvéreim, nincs nemigaz szavatok, [...]
Békésebb, szebb, jobb, vidámabb, boldogabb
Életre váltott jussa stb.

Azok közül a szonettek közül, amelyeket József Attila ebben az időszakban írt, nem ez az egyetlen, amelyik azt mutatja, hogy szerzőjük írásukkor Adyval viaskodott:

JA Adyval viaskodik

S mint kit az édes anyja vert meg,
Kisírt, szegény, elfáradt gyermek...

– olvassuk például Adynál (*Hazamegyek a falumba*). József Attila pedig két nappal a „Légy ostoba!” után megírta az „Ó boldog az, kinek van istene” kezdetű szonettet, amelyben ezt a két sort kezdte variálni (aláhúzással jelölöm a JA-nál is sorra megjelenő elemeket):

anyámmal, aki vastag bottal vert meg,
mert sápadt kézzel loptam én, a Gyermek...

ami a szonettnek *Boldog hazug*... című változatában már így jelenik meg:

kit édes anyám vastag bottal vert meg

majd:

kit édesanyám, szegény, azért vert meg,
mert sápadt kézzel loptam én, a gyermek...

– kis „gy”-vel, mint Adynál, akinél a „szegény” még az ekképpen írott gyermeknek volt az epithetonja.

József Attilának utóbb említett versei azok közül a szonettek közül valók, amelyeket 1935-ben írt, és amelyeknek egészen különös helyet kell tulajdonítanunk a József Attila társadalmi azonosságának fordulatait jelölő és lehetővé tévő művek sorában.

Újabb visszatérés –
ezúttal a szonettekhez

„Ez éles, tiszta szürkület való nekem”

Tudvalévő, hogy makói évei alatt József Attila sok szonettet írt: 1922-ben például 74 versből 27 ezt a formát hordozza. 1923 első felében azután szonett-koszorújával, *A kozmosz éneké*-vel (amelyet egy évre rá még átdolgozott) tulajdonképpen elbúcsúzott ettől a formától, melyhez csak tréfás költői kihívások alkalmából tért vissza. Ilyen játékos rögtönzésnek látszott az is, amikor 1935 tavaszán fogadásból nyolc perc alatt írt egy szonettet, a bridzs-játék képeiben beszélve a végzet hatalmáról. Ezúttal azonban e szonettet továbbiak követték: az augusztusig megírt 11 versből kilencnek ez a formája. Motívumaik pedig: nincs isten, aki megbosszulna; a bajt nem elmulasztja az ember, hanem bele-sivárul; az igaz csak öntudatlan cinkosa a gaznak; a szabadság csak az ostoba mentesülése az eszmék rabsága alól; a bűnös egyetlen vigasza, ha mások is azok; boldog, akit egy isten valóságos bűnökért büntet; vagy akinek valóságos bűnét bocsátják meg.

**JA akkor hagyta el
a szonettet, amikor
felnőtté lett...**

Az ilyen metafizikaian elvont emberi tartalomnak mármost távolról sem privilegizált formája a szonett, úgy hogy esztétikai érvény nem indokolja ennek a formának a halmozottan ismételt megválasztását az újonnan felbukkanó tartalomhoz. Annak a szemléletnek megfelelően, amelyet jelen alkotáslélektani tanulmány képvisel, az összefüggés kulcsát nem a szonett valamilyen verstani tulajdonságában vélem megtalálni, hanem abban az értékében, amelyet a személy azonosságának – téri és idői – viszonyai határoznak meg. Esetünkben az, hogy a szonettírást József Attila annak idején életének egyik nagy váltásakor hagyta el: ekkortájt vizsgázott le a gimnázium utolsó két osztályából, majd nemsokára le is érettségizett, perbe fogták a *Lázadó Krisztus*-ért és verseit (többek között az említettet) közölni kezdte a *Népszava*... Egyszóval: *József Attila felnőtt*. Még-hozzá – vegyük ezt is észre – csak félig azon a módon, amely elvegyítené őt „a többi nép közé”, félig viszont olyan pályára helyezve, amely már itt az elején forradalmi proletár-költőként választja ki.

Ha József Attila ismét szonettet ír, ezzel mágikusan előhívja azt a társadalmi személyazonosságát, amelyben *mindez* meg nem történt. Az utolsó szonett utáni első verse^{CXXXV} idéz

képeket, melyek hanyag
alakzatai alighogy élnek, máris tubusaikba
surrannának vissza a festékek,
a nem-lelt multba az ősi anyag.

**...s visszatér hozzá,
amikor az identitás
felnőttkori építményéből
kihull a közvetítő**

Nem a szonett mint versforma kellett ahhoz, hogy József Attila metafizikaian elvont emberi tartalmakkal viaskodjék, hanem a szonett előbukkanásával lehetővé tett „visszasurranás a nem-lelt multba”. A társadalmi énazonosságnak az az építménye, amelyet a felnőtté válás során magának emelt, a metafizikai tartalmakat konkrétan mutatta be, mint amelyek nem lehetnek olyan általánosak, hogy az egyénhez ne az ő különös szociális kategóriája közvetítené azokat: „tuskó kezű munka s nyult ujjú élvezet igazít utunkra” – idéztük fentebb.

Ebben az időben József Attila számára egyértelmű határ húzódott az erény és a bűn, a jó és a rossz között: ugyanaz, amely a dolgozókat a nem dolgozóktól elválasztotta; „minden emberi mű” egyértelmű kritériuma az volt, hogy a munkásosztálynak köze legyen hozzá. S József Attila, másfelől, amint fentebb láttuk, a munkásosztály kritériumát abban jelöli meg, hogy szubjektív logikájában minden emberi lény objektív logikáját képviselje, hogy ezáltal „osztály-öntudata” „emberi öntudat” legyen.

A társadalmi én-azonosság ilyen építménye mellett nincs szükség elvont metafizikára. Amikor viszont az építmény összeomlik, megjelenik iránta a fuldokló igény, hiszen a paradoxon ráksejtjéből az áttétel – „Nekem mindegy” – ekkor már az emberi értékek emeletét is fenyegeti.

Ez a végső áttétel először majd konkrét formában fog megfogalmazódni, 1936-ban, az *Egy spanyol földműves sírversé*-ben, majd rögtön utána bárkire vonatkozható, teljesen általános érvénnyel:

Mért legyek én tisztességes? Kiterítenek úgylis!
Mért ne legyek tisztességes! Kiterítenek úgylis.

Végül, már 1937 júliusában:

[...] egyremegy, szappangolyó,
vagy égbolt van fölöttem.

A végső „mindegy”-ig József Attila valójában sohasem jutott el. Ezt tanúsítja már a *Két hexameter* központozásának aszimmetriája, s még inkább az, amivel az imént idézett képet a *Könnyű, fehér ruhában* című versben felvezeti:

Magamtól tudom, mi a jó.

**Magamtól (= közvetítő
nélkül is) tudom, mi a jó**

Sőt, tulajdonképpen még addig sem jutott el, hogy örök emberi értékek világában bolyongva igazán eloldotta volna magát korábbi elköteleződéseitől:

[...] bár hűvös, örökké való
dolgok közt muszáj ögyelegnem,
a palánkok közt szárnyaló
munkát nem lehet elfelednem

– írja 1936 őszén *Irgalom* című versében.

De egy időben kereste a lehetőséget az *én*-ben kifejlesztett minden különös elköteleződés visszavételére, hogy közvetlenül nézhessen szembe az emberi létezés végső érvényességeinek kérdésével, ha már a közvetítések rendszerét ki-kezdte a paradoxon.

Ennek az időnek a kezdete 1934-re tehető.

Az a paradox szociálpszichológiai játszma, amelynek elvont sémáját fentebb bemutattuk, az 1934-es évre konkrétan odáig haladt előre, hogy „vele való viták hatására pártkörökben mind többször hallatszott a vélemény: »József Attila zavaros«. Erre következett be az ő riposztja: cikke a pártbürokráciáról. Ez azután lényegesen elmérgesítette a helyzetet: elhatározták, hogy »dobják« ezt az embert, [mert] cikkeivel igazolva látták eddigi álláspontjukat: renegátnak tartották, aki a szociáldemokratákhoz csapott át. S ehhez járult az a fájó, őt önérzetében sértő intézkedés, hogy a Szovjetunióba Illyést és Nagy Lajost küldték ki.»^{CXXXVI} Sándor Pál úgy emlékszik, hogy ez utóbbira volt riposzt a pártbürokráciáról szóló „Miért nem én?” című írás, amelyért is azután kizárták őt a kommunista pártból^{CXXXVII}.

**JA és a KP viszála a
szakításig eszkalálódik**

Az 1934-gyel kezdődő időszak kezdeteinek tendenciáit két verse fejezi ki: az *Eszmélet* és az ennek teljes visszavételeként felfogható *Szürkület*.⁴⁸

⁴⁸ Pontosabban a továbbiakban a *Szürkület*-nek erről a címéről, de arról a változatáról lesz szó, amelyet a JAÖV 2. javított és bővített kiadása [*Ez éles, tiszta szürkület...*] címen – 485a. szám alatt – sorol be. Annak a szemléletnek a számára, amelyet jelen könyv képvisel, semmi kétség, hogy Stoll Béla helyesen sorolta be – más támpontok alapján – az *Eszmélet* keletkezési szomszéd-ságába ezt a költeményt.

Az Eszmélet a minden külső elidegenítő hatás ellenére még őrzött énonzonosságot fejezi ki. Már nem azt, amelyet a költemény egyik előzményében még így fogalmazott meg:

Igazi voltom
Küzdő emberi szeretet⁴⁹

– a szeretet küzdő jellegét magában a kész műben már félig visszaveszi:

[...] nem tudok mást, mint szeretni,
görnyedve terheim alatt –
minek is kell fegyvert veretni
belőled, arany öntudat!

De mindenesetre még azt az énonzonosságot őrzi, amelynek előfeltétele, hogy az eszmélődő ember a társadalom világában éppolyan kategorikusan eloldja egymástól az egymással összekent minőségeket, ahogyan a természet világában

„...a hajnal tiszta, lágy
szavára...” ↔ „...éles,
tiszta szürkület való...”

Földtől eloldja az eget
a hajnal s tiszta, lágy szavára stb.

Amit az ugyanazon képeket, de új gondolati összefüggésben szemlélő *Szürkület* így vesz vissza:

Ez éles, tiszta szürkület való nekem.

Itt a szürkület „éles, tiszta” jelzője nemcsak azért érdekes, mert az első vers szemléleti összefüggéseiből a hajnal szavának „tiszta, lágy” jelzőjét veszi vissza, hanem azért is, mert talán ez a legelső megfogalmazódása a József Attila társadalmi azonosságát megtámadó paradoxonnak, amelynek nyomába eredtünk: akinek nem adatik meg, hogy a kategorikusan kettéhasított világ egyik feléhez kategorikusan odatartozhasson, azt határhelyzete majd ugyanolyan kategorikusan fogja megkülönböztetni mindazoktól, akik a választott kategórián akár belül, akár kívül vannak, mint ezeket egymástól.

**Kategorikus kitaszíto-
ság még a kategorikus
kitaszíto-ságból is**

Ez a kategorikus kitaszíto-ság nem csupán egy szociális kategóriából, de – a második hatványon – azok köréből is, akik onnan kategorikusan ki vannak taszíto-sítva (az az állapot, amelyben úgy érzem, hogy szemben azokkal, akiket éptestűek és púposok egyaránt úgy kezelnek, mint púpost, nekem

[...] észre egyikük sem veszi púpomát)

– ez a stigma. Az *Eszmélet*-ben megjelenített hasonló határhelyzet még nem az: ennek hordozója a

[...] meglett ember, akinek
szívében nincs se anyja, apja,

⁴⁹ A vitában, hogy a *Diványon fekszem...* kezdetű töredék vajon az *Eszmélet* előzménye-e, jelen könyv gondolatmenetének logikájával az emellett szóló érveket (lásd *JAÖV* 2. javított és bővített kiadása II. 547-548.) tartottam meggyőzőbbeknek, s ezt a preferenciámat a 2. kiadás által elfogadott ellenérvek ismeretében is fenntartom (Szőke György verziója erre nézve mindössze feltételezés, és, noha igen érdekes feltételezés, háttérén hallucinatorikus emlékfelidézésnek kellene tulajdonítanunk a kérdéses töredék tartalmát: „S egyszerre hallom / gyötrően munkát! kenyeret! / kiabálnak az uccasarkon. / S rohanok...”)

[...]

ki nem istene és nem papja
se magának, sem senkinek.

A vers értelmezéséhez e ponton fontos közvetítő József Attila gondolatmenete a verssel nagyjából egyidejűleg (1934 április 28-án) keletkezett leveléből, ahol is volt analitikusának azt írja apáról és anyáról, hogy a hozzájuk fűződő „ödipus konstelláció, illetve konfliktus csupán éppen olyan kivételése a lélek belső eredetű, endopszichikus állapotának, mint a mithológiák. Az ödipus konfliktus tudományossá tett mifhosz, mert bár tényleg magukban az emberekben keletkezik, a tudomány, nevezetesen a pszichoanalízis nemhogy lebontaná, hanem úgy siet a jóváhagyására, ahogy a mithikus, vallásos hitnek nem a lebontására, hanem tudományos alátámasztására törekszik a teológia. A pszichoanalízis freudi formájában a neurózisok ödipus-vallásának a teológiája.” Valóságosan viszont az történik, hogy „a gyermek alkot magának egy mítoszt, melybe [...] elhelyezi az összes szükséges jókat az anya személyében, az összes szükséges rosszakat az apa személyében”.^{CXXXVIII} E gondolatmenet közvetítésével az idézett vers-részlet a „meglett embert” úgy mutatja be, mint aki jónak és rossznak egyaránt fölötte áll.

A „meglett ember” határhelyzete és a stigmatizálté között a különbség az, hogy a „meglett ember” választja a magáét, a stigmatizált pedig valamilyen megoldhatatlan élettörténeti válság folytán belekerül.

A meglett gyermek

Azok közül, akik foglalkoztak azzal a válsággal, amelybe József Attila azután került, hogy a kommunista párt – fokról fokra – kiközösítette, többen leírták a legszembeötlőbb tünetét ennek a válságnak, amelynek lényege úgy fogalmazható meg, hogy József Attila „gyermekké tette” saját magát, másfél év-tizede halott anyjához való viszonyának tisztázásával gyötrődött és apát keresett magának.^{CXXXIX}

A válság kiváltója és tartalma között általában nem szoktak több összefüggést feltételezni, mint amennyi például a puska elsütő billentyűjének a meghúzása és a lövedék kivágódása között fennáll.

Jómagam ennél intimebb kapcsolatra gyanakszom. Erre késztet az az összefüggés, amely mellett fentebb érveket találtunk: hogy a kommunista pártból való kizárásával nem kapcsolatainak egyikét veszítette el József Attila, hanem társadalmi én-azonosságának építményében a közvetítőt az általános emberi értékeknek – erénynek és bűnnek – ahhoz a végső közvetítőjéhez, mely az ő számára a munkásosztály volt. Másfelől ugyanis a válság központi tünete: *olyan apának a keresése, aki a jó megjutalmazásával vagy a rossz megbüntetésével ismét kategorikusan elválasztaná egymástól e kettőt; vagy olyan anyáé, aki feltétel nélkül szeretné őt, József Attilát, törődne vele, attól függetlenül, hogy amit ő tesz, az erény-e vagy bűn.* Vagyis éppenséggel úgy néz ki, mintha az, amit elvesztett (amikor társadalmi én-azonosságának épületét a kommunisták közül való kizárás paradoxona emeletenként száznövekvő fokkal elfordította), és az, amit keresett („atyát híván elesten” vagy „sok kedves nőtől próbálva összeállítani” anyját), *ugyanaz lett volna.*

Ebben az összefüggésben érdemes újra idézni a LXXII. jegyzetben említett Rapaport-levélből, amelyben József Attila azt fejtegeti, hogy a neurózis gyógyulásához az embernek be kell látnia, hogy amikor „visszaszalad a múltba, hogy ottani ödipus helyzetét idézze fel neurózisa védelmében”, akkor „lényegében ott sincs ödipus helyzetről szó”: maga az ember vetítette ki magából „az apját és az anyját, a világban adott szeretendő és gyűlölendő tárgyak helyébe

**Anyához való viszony
tisztázása és apakeresés**

**A közvetítő (KP) elvesz-
tése és új közvetítő (apa)
keresése**

megteremtette ezeknek személyi szimbólumokba sűrített kivonatát és azután tudattalan tudatában [...] a valóságnak ezekkel a [...] szimbólumaival viaskodik. [...] T.i. magával a külvilággal szemben ambivalens magatartású az ember [...].”^{CXL}

Ezt a gondolatmenetet annak megítélésében, hogy milyen természetű volt József Attila válsága, akkor is érdemes figyelembe venni, ha tudattalan történések tudatos reflexiójával szemben nagyon is helyénvalók a fenntartások. Megállapítható ugyanis, hogy József Attila változásai 1934 után pontosan ellentétes irányban haladtak azzal, amit ő a neurózis gyógyulásának irányaként megjelölt: attól a belátástól, amelynek szükségességéről a fenti levél szól (hogy az anya- és apakomplexus mögött a külvilággal szembeni ambivalencia sajátos feldolgozása áll), afelé, ahol majd „visszaszalad a múltba, hogy ottani ödipus helyzetét idézze fel”.

JA a maga test-séma problémáiról

Mindenesetre azt az időszakot, amelyben a költő a fenti levél elméleti gondolatmenetében a külvilághoz való ambivalens viszonyával viaskodott, az *én és a külvilág közötti határ* újramegvonására – az én azonosságának új meghatározására – tett kísérlet minősíti a költői műben megjelenő új motívumokon keresztül, s az egyén betegségében bekövetkező új tüneteken keresztül is. Ez utóbbiakat illetően József Attila a levélben test-séma problémákra panaszkodik Rapaportnak. Ezeket egy olyan pszichológiai elmélet keretében írja le, mely szerint „a képzet kell hogy a külsőt képviselje, akkor képviselheti csupán az érzés a hozzájáruló belsőt”. A szövegösszefüggésből következően József Attila itt érzésen sajátmaga közvetlen átélését érti, képzetben pedig azt az élményt, melyet dolgoknak kívülről való észrevétele jelent, s arra panaszkodik, hogy neki testének egyes részeiről, úgymond, képze van és ezért érzése nem lehet róluk. Keresi a lehetőségét egy olyan viszonyt a külvilághoz, amelyben nem ő lenne saját „képzetének” alanya is és (testében) tárgya is, hanem e „képzetnek” vagy a tárgyát, vagy az alanyát a külvilágban találhatná meg.^{CXLI} Egyúttal megfogalmazódik a kívánság: „Miért én idomuljak a külvilághoz, idomuljon hozzám a külvilág. Az ember [...] ebben az irányban dolgozik, így szelídíti meg az állatokat és szántja fel a földet.” S itt még a „meglett ember” terveként („olyan világot *kell* teremtenem magamnak...”^{CXLII}) fogalmazza meg ugyanazt az igényt egy, az énhez arányos külvilágra, amelyet két évvel később már a regresszióban „meglett gyermek” sóvárgásaként mutat be („Öcsödön rossz volt: *kellott volna* két kis ló, kis nő, kis eke, kis ház stb. minden arányosan hozzám”^{CXLIII}).

Ami mármost magát ezt a regressziót illeti – a regressziót a saját külvilágával szemben ambivalens felnőttől az anyjával-apjával (vagy ezek hiányával) viaskodó gyermekhez – van itt még egy további összefüggés:

„gyermek” „anya” „apa” fogalmának és viszonyuknak filozófiai töltése

A „gyermek” motívum szövegekörnyezete József Attilánál mindvégig filozófiai töltésű. Meggyőződésem (amely mellett itt nem érvelek, csak kimondom annak reményében, hátha akad, aki ráismer benne saját meg-, vagy megsem fogalmazott gyanúinak egyikére), hogy Freud elméletének is az volt számára legalábbis az egyik vonzereje, hogy abban a „gyermek” nem empirikusan körülírható „szociopszichobiológiai” létezőt jelentett, hanem olyan *viszonyt* Apához és Anyához, amely az éppen adott apa és anya véletlenszerűségeitől független, különféle filozófiai összefüggések mentén definiálható érvényű.

„[...] nemcsak ösztönéletemet, hanem főként erkölcsi kényemet fojtottam és tartottam vissza és ma is nagyon nehéz volna érvényesülni engednem” – írja József Attila a Rapaport-levél egy másik kötegében; az erkölcsi kényszerről pedig azt, hogy ennek parancsa: „aki ad nekünk, annak mi is adunk”, s hogy belső kényszernek, tehát szabadságába kellemetlenül beleavatkozó idegennek éppen nem az ösztönt, hanem „az adásra irányuló kényszert” érzi. „Ez itt a szabadság kérdése – írja, – mert elvileg nem az

adás elől zárkózom el, hanem az elől, hogy akár külső, akár belső erők kényszerítsenek arra, hogy adjak.”^{CXLIV}

Mármost a külső erő, amely a viszontadásra kényszerít: az *árutermelő társadalom*. József Attila ebből a külső kényszerből származtatja azt a belső kényszeret, amellyel az árutermelő társadalom emberét a saját erkölce korlátozza. Egy két-három évvel korábbi írásában az olvasható, hogy „minden... neurotikus, ideges ember a felelősségnek, az erkölcsnek, a lelkiismeretnek, a lélek szigorú bírójának a betege ma”; az egyén „saját magával meghasonlik, mert ami ellen társadalmi méreteken küzd, az megvan benne is” mint a „társadalmi élet ösztöne”; márpedig „az életöszton úgy kerül szembe a társadalmi élet ösztönével, ahogy a szükségletek kielégítésére szolgáló hasznos cikkek termelése ellentmondásba jut az értéktárgyak termelésével... az *idegesség bacillusa az áru és a magántulajdon*.”^{CXLV}

A József Attila által felépített közvetítési rendszer önmaga és az emberi értékek világa között, láttuk, nem az árucserét leképező erkölcs, hanem egy ezzel éppen ellentétes *aszimmetrikus* építmény, amelyben az egész emberi értékvilág hordozója egyedül a munkásosztály, a munkásosztály emberi öntudatának hordozója pedig egyedül a – marxista – kommunista párt. S láttuk azt is, miképpen omlik össze társadalmi személyazonosságának ez az építménye, amikor a társadalom egy részéről kiderül, hogy nem a proletárszocializmus értékvilágának irányában tájékozódik, hanem a nemzeti szocializmuséban; amikor a munkásosztály egy részéről kiderül, hogy szocialista értékeit nem a kommunista párt által megjelölt forradalmi úton akarja megvalósítani, hanem azon a kevésbé kockázatos úton, amelyet a szociáldemokrata párt képvisel; s amikor a kommunista párt József Attilát, aki e tények okait és következményeit kutatja és megállapításait ki is mondja, kizárja.

A Rapaport doktorhoz írott levelek is József Attila tünetei közé tartoznak. E levelekben részben beszámol azokról a kísérleteiről, részben folytatja őket, melyekkel meg akarja védeni szabadságát attól, hogy „akár külső, akár belső erők kényszerítsék arra, hogy [viszont]adjon” – miközben közte és az emberi értékek világa között immár nem maradt más közvetítés, mint az árucserét mintázó erkölcs. „Magának mondtam egyszer – írja például, – hogy nem fogom fel adásnak azt, amit adott nekem, mert az magára tartozik, magának bizonyára megvan az oka, hogy mért foglalkozik velem ingyenesen.” Másfelől viszont: „nem akarok adni, de annál szívesebben ajándékoznék”^{CXLVI} Vagyis olyan viszonyokat szeretne, amelyben nem a piac normái szerint való viszonyosság kapcsolná egymáshoz a embereket, hanem az ember ajándékozna anélkül, hogy a másik ezt előzetesen kiérdemelné vagy utólag viszonzná.

Ezen a szalon vezeti a válság József Attilát oda, hogy megpróbálja feldolgozni anyjával kapcsolatos felemás emlékeit: „...ki mondta az anyámnak, hogy szüljön meg / hogy dolgozzon értem / mi közöm hozzá” – írja például a *Szabad-ötletek jegyzékében*.^{CXLVII} Az anya az, aki gyermekének gondját viseli, tekintet nélkül ennek múlt- vagy jövőbeli érdemeire. Csakhogy saját valóságos emlékei között nem-igen talál olyasmit, ami egy ilyen anyával lenne kapcsolatba hozható, ezért „alkot magának egy mítoszt, melybe [...] elhelyezi az összes szükséges jókat az anya személyében”. S miközben a Mama mítoszában megalkotásában pontosan úgy jár el, ahogyan ezt megfogalmazza az anyját megszólító *Kései sirató*-ban:

sok kedves nőtől próbállak összeállítani téged

– a nőkhöz való viszonyába belevetíti ezt az elvárást az anyához való viszonytal kapcsolatosan: „Tegnap arra gondoltam, hogy nőnek nem akarok dolgozni, dolgozni csak férfinak lehet. Hogy tehát a nőnek ajándékozzom kellene, ahogy kívánom, és a férfival adsz-kapsz viszonyba lépni” – írja Rapaportnak.^{CXLVIII}

S hogy látnivaló legyen, mennyire következetesen foglalkoztatta ez az összefüggés, nevezetesen, hogy a nőnek az ő – József Attila – érdemeitől függetlenül kell adnia, s a maga érdemeitől függetlenül kell kapnia – hadd idézzem egy három évvel későbbi levelének azt a részletét, amelyben, miután továbbszövi anyjáról alkotott mítoszáit, ezt írja Flórának: „...azt mondta maga, nem bocsátaná meg, ha megcsálnám. [...] magának az a dolga, hogy mindent, érti, még a legsúlyosabb bűnöket is bocsássa meg nekem, visszamenőleg is, meg előre is, az én dolgom meg az, hogy még a legpicikébb vonatkozásban se legyek hűtelen és ne csaljam meg soha semmiben.”^{CXLIX}

József Attila számára az ajándékozó függetlensége a megajándékozott érdemeitől: a szabadság, szemben az adás-vétel kölcsönösségével, amelyet a piac szabályai kívülről vagy a neki megfeleltetett erkölcsi szabályok belülről rákényszerítenek az emberre. Rapaportnak azonban tulajdonképpen azt panaszolja, hogy hiába vezeti be szabadság-

„Az idegesség bacillusa az áru és a magántulajdon”

A Rapaport-levelek JA tünetei közé tartoznak

A nőkhöz vs a férfihoz való viszonyáról

**Aki ellenszolgáltatás
nélkül ad, annak
ellenszolgáltatásul
szeretettel fizetünk**

harcának fegyvereként e viszonyt: „Azért szeretek, hogy ne adjak. Szeretetet adok, hogy ne adjak pénzt és munkát, azaz irreálisan adok, mert kényszernek érzem az adást és ebbe a valóságban nem megyek bele”. A valóságban azonban ebbe annyira belemegy, hogy a szeretetet is az adás-vétel kényszerűségével adja. Úgy hogy hiába írja például a levél fentebb már idézett helyén: „nem fogom fel adásnak azt, amit adott nekem, mert az magára tartozik, magának bizonyára megvan az oka, hogy mért foglalkozik velem ingyenesen” – ugyanebben a levélben ezt is le kell írnia: „...kötelességemnek... éreztem, hogy magát szeressem. Jobb lett volna ezt a szeretetet pénzzel megváltanom”.^{CL} Két évvel később pedig, amikor „kész a leltár”, már tudatosan így fogalmaz:

Meg is fizettem, kinek ahogy mérte,
ki ingyen adott, azt szerettem érte.

Aki ingyen ad (s ezzel mind a maga szabadságát megnyilvánítaná a kapitalista piac és a hozzátartozó erkölcs kényszerétől, mind József Attiláét engedné megnyilvánulni), az sem ingyen ad, mert épp ezért az *ingyenességért fizetnek* neki a szeretettel – ez egyike azoknak a paradoxonoknak, amelyek megjelenésük pillanatától fogva hibátlan logikával taszították előre József Attilát válságának végzettségévé váló útján.

Ahogy a nőtől kapott és a neki ettől függetlenül adott ajándék olyan viszonyt jellemez, amelynek prototípusa a gyerek viszonya anyjához, éppígy „a férfival való adsz-kapsz viszony” prototípusa József Attila számára az apához való viszony, aki a gyerek érdeme szerint mér elismerést és gáncsot s ezzel az igazságossággal elrendezi számára a világot, elválasztja egymástól a jót és a bűnt, értelmessé teszi a világot azáltal, hogy jelenségeit okozatként rendeli az általa felmutatott okokhoz.

Ebből a megélt filozófiából származik 1935 után számos versének az a motívuma, amely a sóvárgás egy isten után, aki elvégezné ezt az elrendezést:

[...] jöjjön el már az, ki megbocsát
és meg is mondja szépen, micsodát
bocsát meg nekem e farkasveremben!^{CLII}

S amint Freudnak a *gyermek* viszonyairól szóló elméletében a filozófiai összefüggések értelmezéséhez kínálkozó szövegkörnyezet vonzza József Attilát, Marx elméletének a *munkásosztály* világtörténeti küldetéséről megvolt ugyanez a vonzereje a számára: „Nem arról van szó”, idézi Marx szövegét *Hegel, Marx, Freud* című tanulmányában, „amit ez vagy az a proletár, vagy maga az egész proletárság ideig-óráig mint célt képzel maga elé. Arról van szó, ami ő és amit e lét szerint történelmileg tenni kényszerül”. Máshol figyelmeztet, „hogy Marx a termelési eszközökről a filozófus eszével szól, nem pedig a közgazdász értelmével”^{CLII} – márpedig ebben a gondolatrendszerben ez a fogalom éppúgy kiegészítője a munkásosztályénak, mint amabban az Apa és az Anya fogalma a Gyermekeknek.

**A „gyermek” és a
„munkásosztály”
filozófiai szöveg-
környezete**

Mármost megállapítható, hogy e két filozófiai töltetű kategóriának – a gyermekének és a munkásosztályénak – a szövegkörnyezete időnként átfedi egymást József Attilánál.

Az *Invokáció* című versből például fentebb ezeket a sorokat idéztem:

Ama százhusz millióban [...]
Megszületett az a Gyerme, kit nem véd sem Isten, sem Király.

E teljesen világos szimbolikájú sorokban a kisded Jézus küldetéses megjelenése a Földön úgy kapcsolódik össze a munkásosztály küldetéses megjelenésével, hogy magán az Isten Fián telik be az *Internacionálé*-nak a proletariátusról szóló szava⁵⁰: nem védi sem Isten, sem Király.

⁵⁰ „Védelmesz nincs felettünk, nem véd sem isten, sem király.”

Ezt a szemléletet és az általa hordozott gondolatot a Gyermekről és az Atyáról érdemes összevetni azzal a két másikkal, amely emezt időben majdnem szimmetrikusan öleli közre:

A korábbi az *Istenem* címmel 1928-ban módosított költeményé, ahol József Attila a maga vágyakozását az apa – inkább, mintsem az Atya – után nem abban a kívánságban éli át, hogy az Isten őt, hanem hogy ő az Istent megsegítse.

A későbbi az *Eszmélet* egyik szakaszának 1933-ban keletkezett előzményéé:

Jöjj világra! Anyád, apád
te légy! Ne less tündéri nőre
s szakállas végzetre, ki rád
vigyázzon, – ne légy bölcs, te dőre!
Gondolj a ravasz csecsemőre, -
Sír-rí, hogy szánassa magát,
de míg mosolyog az emlére,
növeszti körmét és fogát.

József Attila önmegszólító intelme itt ez: ne az apa (és az anya) taszítsa ki őt az oltalomból, hanem ő vonja ki saját magát.

E párhuzamok azért fontosak, mert József Attila mindkét említett versét kifejezetten megidézi egy olyan apa-gyermek versben, amely az apával szembeni függést nem ismerő, s vagy mellette vagy ellenére kompetens gyermekről szól, s melyet apa-tárgyú verseinek sorában nem szoktak számontartani. Pedig a *Világossítsd föl* című versnek korábbi változata kifejezetten kulcsmű annak a kérdésnek a szempontjából, hogy a kórokozó válság kiváltójának volt-e köze e válság – például apa-kereső, Isten-kereső – tartalmához József Attilánál.

**JA önmegszólító intelme
az apa és az anya
oltalmáról**

„...gondolsz egyet s van”

Egy furcsa vers s egy furcsa közzététel

Az 1984-es *JAÖV* akkori kiadása után megfogalmaztam értetlenségemet afölött, hogy a kitűnő kritikai kiadás nem tünteti fel önálló szövegváltozatként a szóbahozott versnek szóbahozott korábbi szövegét, amely pedig a vers 24 sorából 17-ben eltér az „utolsó kéz” által jóváhagyott ismert változattól, amely furcsa módon s egy furcsa további versnek – az *Irgalom* címűnek – a társaságában jelent meg a *Szép Szó*-ban 1936 október 6-án.

**Két nagyon fontos vers
a *Szép Szó*-ban 1936
októberi számából**

Mielőtt azonban a mondott kettős furcsaságra rátérnénk, egy pillantást kell vetni arra a tőle valószínűleg független további furcsaságra, amellyel most a *JAÖV* 2. javított és bővített kiadása kezeli ugyanennek a – 540. – versnek különböző korábbi szövegvariánsait. Ehhez a vershez készült, Németh Andor tanúságtételét is idéző jegyzetében a kiadvány közlétevéje, Stoll Béla megemlékezik arról, hogy „sok, nehezen áttekinthető fogalmazványa van a versnek”.^{CIII} Biztos, hogy ez is közrejátszhatott abban, hogy most, amikor korábbi változatot is közöl, ez még mindig nem az, amelyet annak a kéziratnak a *JAÖV* által annak idején soronként közölt szövegéből állítottam össze s amelyet az a kritikai kiadás Makainé József Etelka tulajdonában volt kéziratként tüntetett fel. Így a különösen sok eltérést tartalmazó első szakaszt itt kénytelen vagyok még egyszer közzétenni – másképp le kellene mondani ennek a korábbi változatnak az alkotáspszichológiai gondolatmenet számára roppant fontos értelmezéséről:

Vigasztald meg a gyermeked -
nem fák ezek, csak emberek,
nem boszorkák – kofák, kasok!
kutyák ezek, nem farkasok!
Nem bölcselkednek – alkudoznak,
s az pénz, nem sárkány pikkelye
s a bűvös ígéknél se rosszabb
az állam törvénycikkelye.

**Szabolcsi: „Kit szólít
meg a költő?”**

Az egész versnek s nem csupán ennek az egy szakaszának kulcskérdése, ki a *gyermeked*, akiről itt felszólítanak: *Vigasztald meg* (vagy az „utolsó kéz”-ből kikerült változat: *Világosítsd föl*). „Kihez szól, kit szólít meg a költő?” – kérdezi Szabolcsi Miklós is^{CLIV}, aki azután a maga kérdésére ezt a választ adja: „Én... úgy vélem: az eredeti felszólított személy: Eta – az ő gyermekéhez, gyermekeihez, gyermekeiről szól.” S a válasz kézenfekvőnek látszik, hiszen egy olyan versről van szó, amelynek kéziratát elkészülte után, meg sem próbálva azt megjelentetni, József Attila a néniének ajándékozta – mi másért tette volna ezt, ha nem azért, mert szólni is Etának szolt, ami írva volt.

A kézenfekvőnek látszó válasz azonban felveti a kérdést: Miért kellett volna Etának, hogy gyermekét (vagy egy alig hároméves gyermeknek, hogy anyja őt) megvigasztalja/felvilágosítsa, mikor kell pénzre gondolnia s mikor az állam törvénycikkelyére? S kiváltképp az vár megválaszolásra, mi szüksége lehet kettejüknek arra, amire Etát, ha ő a címzett, a kéziraton olvasható versnek a folytatása felszólítja:

Aztán dűnnyögj egy új mesét,
fasiszta kommunizmusét...

**Az elveszett közvetítők
közötti viszonyt JA új
közvetítők közötti
viszonnal pótolná**

Mindezek az értelmezési problémák, amelyek megoldhatatlannak bizonyulnának, elesnek, ha az értelmezéshez azt a kulcsot használjuk, amely kibontakozik, ha József Attila két identitás-építményét egymással összevetve használjuk: azt, amelyben a költő-egyen identitása és az örök emberi értékek transzcendens azonossága között a közvetítő a munkásosztály volt, ehhez pedig a kommunista párt – és azt, amelynek felépítésével az iménti építmény összeomlása után úgy kísérletezett, hogy az elveszett közvetítők közötti viszonyt új közvetítők közötti viszonnal pótolja. És ha feltételezem, hogy József Attila identitásrendszerében a munkásosztállyal és kommunista párttal kapcsolatos viszonyt felváltotta a gyermek–apa viszony, akkor arról is szó van, hogy *ezzel párhuzamosan* műveiben az egyik gondolatot, az egyik képet felváltja a másik: az osztályét a *gyermeké*, a kommunista pártét pedig az *apáé*.

Meg kell mondani, hogy Fejtő Ferenc egy 1986-ban folytatott magánbeszélgetésünk során elutasította azt a feltevést, hogy ebben vagy József Attila bármely egyéb versében a „gyermek” motívum bármi egyébre vonatkozna, mint magára József Attilára⁵¹, aki erre a vonatkozásra a freudizmussal való friss keletű barátkozása mentén Fejtő szavai szerint rá is játszott. Ezzel szemben áll például Ottó Ferenc visszaemlékezése (*Kritika*, 1988) arról az értelmezésről, amelyet maga József Attila adott (a szövegből következően valamikor nem nagyon sokkal a *Medvetánc* megjelenése után, 1934-1935 táján) *Egy kisgyerek sír* című verséről: „Hát most sem érted még? [...] A »kisgyerek« a nép, amelyik kínlódik, szenved és szabadulni akar. Forrong, fölkel, üt és harap, aztán újra elnyugszik...”

⁵¹ Ez az elutasítás értelemszerűen a Szabolcsi-féle értelmezésre is kell, hogy vonatkozzék.

Ennél az allegóriánál⁵² még fontosabb ellenérvet találunk a Fejtő Ferenc érvelésével szemben a *Hegel, Marx, Freud* című tanulmányának most megtalált, eddig meg nem írtak hitt zárórésze^{CLV}. József Attila itt filozófiai antropológiát művel, Marxnak ahhoz a szövegéhez kapcsolódva, amely első, németnyelvű – 1932-ben történt – megjelenésekor a németül értő Marx-követőket éppúgy elbűvölte, mint németül nem, de oroszul értő társaikat az 1956-os orosznyelvű publikálást követően, majd Magyarországon az idegen nyelven nem olvasó antidogmatikus marxistákat az 1962-es magyar nyelvű közzététel után. A *Gazdasági-filozófiai kéziratok* címen elhíresült szövegekről van szó, ezen belül a reneszansz-marxisták egyik kedvenc locusáról: „...a férfinak a nőhöz való viszonya az embernek az emberhez való *legtermészetesebb* viszonya. Benne tehát megmutatkozik, mennyire lett az ember *természetes* viszonyulása *emberivé*. Ebben a viszonyban az is megmutatkozik, mennyire lett az ember *szükséglete emberi* szükségletté, mennyire lett neki tehát a másik ember, mint ember is szükségletté...”^{CLVI} Amire József Attila megjegyzi: „Marx megelégedik a gyermekről. Azt mondja, hogy az embernek önmagához való viszonya nyilatkozik meg a férfi és a nő „legtermészetesebb” viszonyában, de nem gondol arra, hogy ugyanígy „legtermészetesebb” *viszony a felnőtt és a gyermek viszonya*.” Meglehet, hogy József Attilának erre a tételére is érvényes Fejtő imént idézett megállapítása, mely szerint József Attila erre a vonatkozásra a freudizmussal való friss keletű barátkozása mentén rá is játszott. De amire a rájátszás Freud hatása mentén történne, az mégiscsak egy antropológiai összefüggés, amelynek mentén az egyén a maga viszonyát kezeli az ember nembeli lényegéhez.⁵³

Ez az összefüggés az, amelynek mentén József Attila egyfelől annak a viszonynak a filozófiaként kezeli, amely a gyermeket az apához és az anyához kapcsolja, másfelől pedig azt a másikat, amelynek helyére megpróbálja beléptetni: a munkásosztályt. A munkásosztály filozófiaként abban a viszonyban ölt testet, amely az osztályt egyfelől élcsapatához kapcsolja, másfelől az emberiséghez, amelynek ügyét tekintve az osztálynak magának kellene az ügy tudatára ébredő élcsapat történelmi szerepét eljátszania. S ha az egyik gondolat állhat a másik helyett, ezt József Attilánál az teszi lehetővé, hogy én-azonosságának társadalmi rendszerében az egyik viszony a másik helyére lép.

Mindennek tekintetbe vételével amellet kell érvelnem, hogy a szóban forgó verssel – legalábbis a Makainé József Etelkához került eredeti változatával – nem Etát szólította meg József Attila, hanem *az eredetére nézve marxista szovjet típusú pártot*:

A megszólított: az eredetére nézve marxista szovjet típusú párt

A vers első szakasza egyértelműen utal arra az elméleti tevékenységre, amellyel a marxisták valamikor próbálták megfosztani fétis-jellegétől a fennálló társadalmat, követve Marx módszerét. Marx a Feuerbachról szóló téziseinek egyikében azt mondja, hogy ha meg akarunk szabadulni mindattól, ami az *elméletet* miszticizmusra csábítja, akkor a megértés kulcsát a *gyakorlatban* kell keresnünk. József Attila pedig ebben a szakaszban egy olyan *illetőt* mutat be, aki pontosan ezt teszi, amikor „gyermekét vigasztalja”: amiről a gyermek azt vélné, „sárkány pikkelye”, kiderül, hogy „az pénz”, akiktől mint boszorkáktól félne, azok csak piaci tényezők, s ha azzal riogatnának, hogy „bölcsekednek”, akkor kimutatható, hogy csak piacon „alkudoznak” – a rejtélyek mögött kereskedelemről, gazdaságról van szó, esetleg az állam törvényhozásáról, vagyis olyasmiről, amit Marx gyakorlaton értett.

Így az inkriminált két sor, amelyet fentebb már idéztem, szintén egyértelművé válik. „*Aztán* dünnyögg egy új mesét”: miután marxista eredetének

⁵² Szigorúban tekintve József Attilánál nem allegóriával van dolgunk, ahol például „egy sovárgó méla gyermek” érzékelhető alakja tenné szemlélhetővé a gondolatot. A gyermek itt, szemben Arany Jánoséval, nem „kékszemű”, se nem „szöghajú”, lévén maga is egy – az apához és az anyához való viszonyában inkarnálódott – gondolat.

⁵³ *Gattungswesen* – maga József Attila „faji lényeg”-nek fordítja, nehogy a „nemi lényeg”-nek fordítás a magyar olvasó számára összetéveszthetővé tegye a Gattung értelmében vett nemet a Geschlecht értelmében vett. Később a nagyszerű Hegel-fordító, Szemere Samu leleménye nyomán a „Gattungs-” összetételű szavakban meghonosodott a „nembeli”-ként fordítás.

megfelelően a párt az addig fennállott világról felmutatta a látszatok mögött az igazságot, a létrehozandó új világot most rejti új hazugság mögé. A sornak ilyen, egyértelműen ironikus változata is volt: „Dünnödj egy érettebb mesét” – a kommunizmus a tan szerint érettebb stádiuma az emberiség fejlődésének, mint a kapitalizmus. *Fasiszta kommunizmusét* – József Attila azt is egyértelművé teszi, hogy ezen mit ért:

mivelhogy rend kell a világba,
a rend pedig arravaló,
ne legyen a gyerek hiába
s ne legyen szabad, ami jó.

A szabadság birodalma – és a rendé

A kommunizmus a Marx-követő József Attilánál a **szabadság birodalma**, szabadság és rend összetartozásának motívuma pedig éppen ezidőtájt⁵⁴ került nála előtérbe. Egy fasiszta berendezkedés mellett viszont a rend éppen korlátozására való a szabadságnak.

Egy Szabolcsi Miklósnak írott nyílt levélben^{CLVII} hangot adtam csodálkozásomnak afölött, hogy, miután bejelenti a versről: „ma úgy látom, hogy... valóban a bolsevizmusról szól”, ehhez egy lábjegyzetet fűz, mely szerint „Másképp látja Garai László, aki a fasiszmusra vonatkoztatja”^{CLVIII}. Szabolcsi megjelöli a helyet is, ahol ezt állítólag elköve-tem, ám ott^{CLIX} a vonatkozó két versorról ez áll: „arról a társadalomról van szó, melyről két évvel korábban egy tanulmányában^{CLX} azt írta József Attila, hogy »egyetlen párt kezében egyesíti a polgári diktatúrák politikai hatalmát a polgári tőkés gazdasági parancsuralmával.«” Kétségtelen, hogy az idézett megfogalmazás részemről szerencsétlenül körülményes, de külön is sajnálni való, ha azt a félreértést eredményezhette, mintha a fasiszmusról értekezne.

Ha nincs is okunk kétségbevonni, amiről Németh Andor tudósít: hogy a vers nehézkesen készült, amikor a végét már (korábbi töredékből átemelve) el is készítette a szerző, „a vers eleje csetledezett-botladozott, Attila órák hosszat fűrt-faragott rajta, eredménytelenül”,^{CLXI} amikor a költemény végül elkészült, akkor a sztálini típusú szocializmust markánsan bíráló szöveg volt az, amelyet szerzője – odaajándékozott Etának. Hogy utána megírja, megmutassa szerkesztőtársainak, nyomdába adja és megjelentesse ugyanennek a versnek a – közismertté lett – átírt változatát.

„Miért az enyhített,
tompított, helyenként
elkent átírt változatot
jelentette meg Attila?”

Miért az átírt változatát? Normális esetben ezt a kérdést nem kellene feltenni, mert József Attila, tudjuk, perfekcionista volt, aki szinte minden újabb közlés (vagy közlési szándék) alkalmával változtatott valamit a versén. Itt azonban van egy furcsaság, amelyet Fejtő Ferenc értetlenül hozott szóba, amikor ötven évvel utóbb, egy hosszúra nyúló Párizs-környéki magánbeszélgetés során mutattam neki az eredeti versnek a rekonstruált szövegét. Hogy lehet, tűnődött

⁵⁴ A szóban forgó vers közzététele előtt két számmal jelent meg a *Szép Szó*-ban „*Szerkesztői üzenet*” c. bölcselő szövege, amelyben megtaláljuk a motívumot. Ugyanez versekben néhány hónappal korábban megjelenik. Pl. a *Levegőt!* címűben, benne ezzel a sorral:

Jöjj el, szabadság! Te szülj nekem rendet

miközben eredetileg a költő címnek is még ezt írta a vers fölé: *Rend és szabadság*.

Vagy a *Május* címűben:

a szabadság sétára megy.
Hős népe ágat lenget,
s ő kézenfogva vezeti
szép gyermekét, a rendet!

Fejtő fennhangon, hogy *Attila az enyhített, tompított, helyenként elkent változatot adta át öneki közlésre, még hozzá szokásától eltérően úgy, hogy még csak nem is mondta, hogy létezik egy eredeti, élesen kritikai antisztalinista szöveg.*

Vajon igaza van-e Fejtő Ferencnek (s jelen sorok Fejtővel egyetértő írójának), hogy József Attila egy jobb szöveg rovására döntött egy enyhített, tompított, helyenként elkent változat megjelentetése mellett? Gondoljuk meg csak ezt:

„*Aztán* dünnyödj egy új mesét...” – így szólt az elajándékozott kézirat szövege a marxista eredetű KP-hoz, amelynek ezt megelőző tevékenységét a szovjet típusú szocializmusban úgy írja le József Attila, hogy az a látszatokat oszlatja, a mélyükben rejtőző lényeges igazságot a felszínre hozza. Ehelyett áll a közzétett változatban: „*Talán* dünnyödj egy új mesét / fasiszta kommunizmusét...” Ettől a „talán”-tól azután odáig enyhült, tompítódott, odáig kenődött el a szöveg, hogy a Rákosi-korszak fénykorában, 1952-ben, továbbá reneszánszkor, 1955-ben, a Waldapfel József és Szabolcsi Miklós által sajtó alá rendezett *Összes Művek* első, illetve javított és bővített második kiadásában is ott állt a közölt szövegben az inkriminált két sor. Megjelentetését akkor azzal tette lehetővé a szöveg bizonytalansága, hogy teret engedett egy olyan értelmezésnek, mintha „polgári liberális barátaira” – Ignótus Pálra, Fejtő Ferencre – értené József Attila, hogy ezek találták ki a *fasiszta kommunizmus meséjét*, csak hogy megrágalmazzák a kommunizmust.

„*Aztán (!) dünnyödj egy új mesét...*” ↔ „*Talán (?) dünnyödj egy új mesét...*”

S a *Szép Szó*-nak ugyanebben az 1936 októberi számában, amelyben e furcsa közzététel történt, a *Világosítsd föl* című vers enyhített változatával együtt megjelent József Attila *Irgalom* című költeménye, amely első olvasásra azt a furcsa benyomást teszi, mintha ellenállhatatlanul szétesne négy olyan szakaszra, amelyek mindegyike külön-külön fontos asszociációk tömegét keltheti bennünk, de amelyeknek egymáshoz semmi közük. Második olvasásra azután további furcsaságot eredményez, amikor felfedezzük, hogy ezt a furcsa szétbomlottságot tulajdonképpen – kötőszavak okozzák. Már mindjárt a vers indulásakor:

Bizony nem voltam én sem az,
akit a családfők kegyelnek

...*én sem az* – miért, még ki nem volt az a szerzővel együtt, *akit a családfők kegyelnek*? S mindjárt ezután a második szakaszt nyitó kötőszó is:

S bár hűvös, örökkévaló
dolgok közt muszáj ögyelegnem,
a palánkok közt szárnyaló
munkát nem szabad elfelednem.

„hűvös, örökkévaló
dolgok” vs „a palánkok
közt szárnyaló munka”

úgy tűnik, mintha minden értelmes összefüggés híján kötné e szakaszt az előzőhöz.

Ám ha visszatérünk az egész versnek a nyitófurcsaságához, s megpróbáljuk megfejteni, kik lehetnek a *családfők*, akik másokat, akár nélkülem, akár velem együtt nem kegyelnek, akkor a nyitó sorok az imént bemutatott kulcs (gyermek → munkásosztály; családfő = apa → KP) alkalmazásával máris értelmezhetők lesznek: velem ugyan a KP → az apák = a családfők nem úgy bántak, hogy szívelném őket, de az én magatartásom sem volt velük szemben olyan, amilyenért a családfők = az apák → egy kommunista párt megkedvelhetné az embert.

Igy aztán értelmet nyerhet a vers második szakaszának a kapcsolódása is az elsőhöz. Az összefüggés jelentése eszerint: a KP-val együtt volt egy másik közvetítő is személyem és az örökkévaló értékek emberi általánossága között, s ami ezt, a munkásosztályt illeti, ennek ügyéhez akkor is van közöm, ha rákényszerülök is, hogy közvetítők nélkül viaskodjam a metafizika örök kérdéseivel.

Mit oltalmaztunk, nincs jelen,
azt most már támadóink védik.

Fejtő Ferenc szövegfejtése

Fejtő Ferenc a már említett személyes beszélgetés során elmondta, hogy az 1936-os versnek ez a két sora az 1936-os esztendő szorongató élményeit fejezte ki. *Mit oltalmaztunk* – a demokrácia értékei; *nincs jelen* – az európai demokráciák, mindenekelőtt pedig a franciaországi Népfront-kormány, megtagadta a támogatást a halálos veszélybe került spanyol demokráciától; *azt most már támadóink védik* – Sztálin az 1936 augusztusi perrel s a törvényellenesen elítélt bolsevik forradalmárok (Zinovjev és Kamenyev) statáriális gyorsaságú kivégzésével a legbrutálisabb támadást intézte a demokrácia ellen, ugyanakkor a Szovjetunió volt az egyetlen állam, amely államként támogatta a spanyol köztársaságot. Az összefüggések aggasztóan összezavarodtak: az első nagy koncepció s perrel egyidejűleg a Szovjetunióban országos vitára bocsátottak egy meghökkenően demokratikus fogalmazású alkotmányt.

Ehhez társult egy, József Attila összedőlt identitás-építményét közvetlenül érintő történés. Horváth Márton idézett cikkében Bálint György közlésére hivatkozva írja: „A 35-ös Komintern kongresszus a szektáriánus politika fokozatos felszámolására vezetett, s ez végre meghozta a fordulatot József Attila megítélésében is. Bálint György közölhette József Attilával, hogy a párt bizalommal és mélységes megbecsüléssel tekint a működésére.”

A KP követei József Attilához

Hogy mikor került sor erre és más hasonló beszélgetésekre, és hogy pontosabban mit is mondott József Attilának Bálint György és mit üzent neki a pártvezetés másokkal,⁵⁵ akik utasítására felkeresték, ennek párttörténeti vonatkozásaira nem is akarok, nem is tudnék s ma már érdektelen is lenne kitérni. Mindenesetre ha azok, akiket a kommunista párt 1936-ban békülni küldött József Attilához, azzal érveltek – amennyire hetven év távolából ezt rekonstruálni lehet – hogy ebben a történetben mindegyik fél követett el hibákat, amelyek kölcsönös előszámolásának azonban nincs itt az ideje, mert mindennél sürgetőbb, hogy mindnyájuk közös ellensége, a hitlerizmus ellen összefogjanak, akkor József Attila okkal érezhette úgy, hogy ezeket a „híreket” saját szava belülről hozza. Mert pontosan ezek voltak József Attila azon szavai a szolidaritásról, amelyekért három évvel korábban a magyar kommunisták minden szolidaritást megtagadtak vele.

Mindezen szempontok azt a szándékot érlelik meg, melynek megfogalmazásával – hogy irgalommal lesz a párt iránt, mely pedig nem volt irgalommal öiránta – e vers ismét felidézi a társadalmi azonosság egykor állott építményét:

És hallgatom a híreket,
miket mélyemből énszavam hoz.
Amíg a világ ily veszett,
én irgalmas leszek magamhoz.

⁵⁵ Például Haraszti Sándorral, aki a PIM hangtárban 282/2/Z jelzet alatt őrzött interjúban számolt be arról a látogatásról, amelyet felső pártkapcsolatának utasítására 1936-ban a *Szép Szó* szerkesztőségében tett. „Attilának én elmondtam, hogy most nem jöttem, mint ismerőshöz, néhai barátomhoz, hanem mint a párt megbízottja.” Haraszti előadása szerint e vállalkozás József Attila eleve elutasító magatartásán bukott meg.

„...kétes létben a bizonyosság”

A versek itt vizsgált furcsa párosával tulajdonképpen lezárult az az időszak, amelyben József Attila 1934 közepétől kezdve jóformán *egyáltalán* nem írt közéleti mondanivalójú verset, leszámítva az 1935 őszén, a Népszava Naptár számára megrendelésre készült három versből kettőt, és az ugyanekkor íródott *Levegőt!* című költeményt, amely Fejtő Ferenc tanúsága szerint ugyancsak megrendelésre – a *8 órai újságéra* – készült.

Eközben azonban nem az történik, hogy, mint egy trükkfilmben, az ok visszavonása visszapergetné az általa okozott történetet, s a kőhalomból visszaépülne a társadalmi én-azonosságnak az az épülete, amely egykor szilárd bázist adott a verseknek.

Valójában az 1936-os év történéseivel József Attila számára egy más szerkezetű paradoxonnak jött el az ideje. Ezt nem egy olyan szociálpszichológiai játszma hordozza, amelyről fentebb sematizálva bemutattam, milyen sorsszerűséggel halad előre a maga útján és milyen ellenállhatatlansággal fordítja ellentétébe az ember minden szándékát. Az új paradoxon hordozója, ellenkezőleg, olyan szociálpszichológiai játszma, amelynek alternatív kimenetele van, s ezt mindenkor az ember választása határozza meg, méghozzá úgy, hogy e kimenetel révén a választás önmagát megalapozza.

Így ha József Attila például elfogadja a fentebb feltételelesen rekonstruált érvelést és a történetek ellenére visszatér a kommunisták közé, ez azt mutatja, hogy hasonlóan gondolkodik, tehát tényleg van helye köztük – ha elutasítja az érvelést és a történetek miatt nem tér vissza a kommunisták közé, ez azt mutatja, hogy másképp gondolkodik, tehát tényleg nincs helye köztük. Ha azt gondolja, hogy odatartozik, máris valódi oka van rá, hogy azt gondolja – ám ha azt gondolja, hogy nem tartozik oda, máris erre van valódi oka. S bármelyik esetben annak, hogy azt gondolja, amit gondol, attól lesz alapja, hogy azt gondolja, amit gondol. *Gondol egyet s van.*

Hangsúlyozni szeretném⁵⁶: nem állítom semmiképpen, hogy József Attila visszatért volna a KP kebelébe. Ám az sem állítható, hogy könyörtelen következetességgel elutasította volna még a mérlegelését is egy ilyen alternatívának.

Alkotáspszichológiai vizsgálódásom során a KP-től való távolságtartásnak is, a hozzá való közeledésnek is kizárólag – identitás-közvetítette – versbeli konzekvenciái érdekelték. Egy ilyenre Ujhelyi József hívta fel a figyelmemet. A korszak sajtójában, valahányszor kommunista utcai akció volt tudósítás témája, visszatérő panel lett, hogy ezt *néhány rosszul öltözött suhanc* követte el. Ez tér vissza ironikus formában, egyúttal egyértelmű tartalommal az 1937-es *Ars poetica*-ban:

rám vár a mozi előtt este
suhanc, a rosszul öltözött.

Mindenesetre akár visszaközeledés, akár továbbtávolodás volt a „gondol egyet” tárgya, ezt azért követhette rögtön a „van”, mert az identitás paradoxonjának hátterén zajlott az egész folyamat. Az identitás paradoxonjairól fentebb^{CLXII} láttuk, hogyan teszik ezek egyszer lehetetlenné, másszor szükségtelenné szociális identitásnak s a hozzá kapcsolódó alkotásnak egyik vagy másik folyamatát.

Lehetetlenné – eddig ilyen paradoxonról volt szó: az ember nem különbözteti meg magát egy társadalmi kategóriától, amely viszont megkülönbözteti őt magától, s ily módon épp a különbség tagadásával teremtünk különbséget.

Amikor JA nem írt közéleti mondanivalójú verset

„Néhány rosszul öltözött suhanc”

⁵⁶ Mint annyiszor, ezúttal is Fejtő Ferencnek köszönhetem a figyelemfelkeltést: ez az összefüggés a kéziratban nem kapott kellő hangsúlyt s így félreérthető maradt.

„Most azt játszom,
hogyan játszom”

Ezek a paradoxonok nem csak következményükben – *Nekem mindegy* – jelentek meg József Attila szövegeiben, hanem a szövegek megannyiszor ilyen paradoxonokkal foglalkoztak. Például a *Szabad-ötletek jegyzéké*-nek van egy ilyen bejegyzése: „én vagyok a leghazugabb ember, még azzal is hazudok, hogy két éve egyszer sem hazudtam a Gyömrőinek”. Amikor nyolc nappal korábban hozzáfog a *Szabad-ötletek* egy előzményéhez, akkor ezt, még mielőtt Gyömrői Editet levélszerűen megszólítaná benne, így vezeti be: „Tulajdonképpen játszom most, azt játszom, hogy játszom.” S ugyanezzel a paradox szerkezettel már 1934-ben előáll a Rapaporthoz írott egyik levélben, akit arról kérdez, hogy ha neki, József Attilának analízisben ellenállhatatlan vágya támad, hogy becsapja Rapaportot, akkor nem csapja-e be, ha nem csapja be...

S nem csupán prózai szövegeknek lett tárgya az ilyen paradoxon. Utolsó versei közül is kettőben megjelenik – a különös csak az, hogy mindkettőben a visszájára fordul a paradoxon tragikus előjele. Igaz, a tragikumnak, hogy valaki odatartozásának megfogalmazásával áruja el, hogy nem tartozik oda, a visszája groteszk: attól, hogy az emberek vigyáznak, mint a gombaszedő a bolondgombára, nehogy közülük legyen József Attilához, végül is egyfajta közülük lesz hozzá ([*Karóval jöttél...*]), s magányát a tudomására hozni „eljönnek hozzá sokan” ([*Ime, hát megelétem hazámat...*]).

Az utolsó év verseiben azonban megjelenik egy merőben más típusú paradoxon is. Ennek a megjelenésnek a furcsasága, hogy a versek nem *szólnak* paradoxonról, hanem *előállítják* azt:

Ime, itt a költeményem

– írja, s íme itt a költeménye. Továbbá:

Ez a második sora

– és tényleg: ez a második sora. Majd:

K betűkkel szól keményen

s megállapítható, mennyire igaz ez, legalábbis arra a sorra nézve, amely ezt az igazságot kimondja Ha nem mondaná ki, nem is lenne igaz – mint ahogyan ez az egysoros hexameter:

Irgalom, édesanyám, mama, nézd, jaj kész ez a vers is!

sem igaz addig, amíg nincs ténylegesen kész ez a vers is, mely (pusztán tartalmát tekintve) e tényt állítja.

Tverdota György rámutatott,^{CLXIII} hogy az ilyen játszadozásnak mintájául József Attila számára Lope de Vega „Szonett a szonetről” című verse szolgálhatott, amelyet már a tizenhatéves József Attila is ismerhetett, hiszen 1921-ben jelent meg a *Nyugat*-ban Kosztolányi fordításában:

Ha egy tizenhatéves költő-tanonc (aki maga, ráadásul, verseinek jelentős hányadát éppen szonett-formában írja) elolvas egy ilyen verset,⁵⁷ biztosra vehető, hogy az nem

57

A kedvesem szonettet kért ma. Gond dúl
Lelkemben és szorongva kezdem én.
Tizennégy sorból áll a költemény.
A három első itt szökell bolondul.

Féltem, hogy nem lesz rím, mely visszakondul,
És itt vagyok az új sor közepén,
Csak futna le a Négyes könnyedén
Nem főne a fejem a hármaskotul.

Szövegek, amelyek nem
szólnak paradoxonról,
hanem előállítják azt

marad reá hatás nélkül – nem csekély tehát a valószínűsége annak, hogy Tverdotának a feltevésében igaza van. Ha azonban igaza van, ez annál nagyobb súllyal veti fel a kérdést: mi lehet az oka, hogy lappang egy ilyen hatás, mielőtt a majdnem kétszerannyi idős felnőtt költőből majd valami kiváltja? S mi lehet az a valami, ami egy ilyen játékra elcsábít valakit, akár lappangó emlékekkel a háttérben, akár ilyesmik nélkül?

Tverdotának erre a meg sem fogalmazott kérdésre az a válasza, hogy József Attilát utolsó nyáruját sűrítették a barátok, hogy írjon, amit ő azzal próbált elhárítani, hogy a szanatóriumban nincs semmi témája, tehát, ha már nem térhet ki az unszolás elől, akkor ír a semmiről: arról, hogy éppen írja ezt a verset. Ez a helyzet frissíthette fel benne a Lope de Vega által kínált minta emlékét.

Az esetleges történések rekonstruálása szellemes, de megint van egy olyan tényező, amely külön magyarázatot igényel. Miután az első két sorra pontosan ráillik a Tverdota-féle rekonstrukció („Ime, itt a költeményem” – nesztek, ha mindenáron ez kell nektek; „Ez a második sora”), egyszercsak harmadiknak leír egy olyan sort, amely a „legautentikusabb” József Attila-i sorok közül való: „Szabály szerint költi kényem”. Az, hogy versíráskor a heteronómia (pl. szabály) és az autonómia (kénye[-kedve] a szöveg írójának) társszerzőségben alkotják a művet, JA számára kitüntetetten fontos téma.⁵⁸ Olyannyira, hogy egy évvel korábban, „mai magyarként régi magyarokról” szólván egyszer már szóba hozta: „Verset írunk – ők fogják ceruzámat”. Az, hogy a téma most anélkül jön elő, hogy megismételné azt a korábbi felbukkanását, mutatja, hogy a harmadik sortól fogva József Attilának immáron van témája; többé már nem állítható, hogy ha muszáj írnia, akkor a semmiről ír. S ezek után mi történik? JA a már papírra vetett fontos sort kihúzza, hogy helyére írjon egy olyat, amellyel folytathatja a paradox játszadozást: „K betűkkel szól keményen”.

Úgy hogy a *Költőnk és kora* c. vers első szakaszának értelmezéséhez aligha hagyhatjuk figyelmen kívül a pozitív paradoxon mentén kibontakozó új tendenciákat – identitás-alkotásban és szöveg-alkotásban egyaránt.

„Szabály szerint költi kényem”

1922-ben írja József Attila egy korai isten-versében:

Te oly erős vagy, gondolsz egyet s van
De nékem kínos a bizonytalan.

Utóbb a *Minden mindegy* következményű paradoxon hatására József Attila központi élménye lett a maga erőtlenségére vonatkozó érzés. Most viszont ezzel az új paradoxonnal mintha megtalálta volna saját magában ugyanezt a bűverőt: *gondolsz egyet s van*.

**Impotenciából
omnipotenciába**

Aztán a költő a Hármasként lép.
És sikerült, úgy látszik, a merész tett,
Most már e sorral zárul is a kép.

A második versszak rimelni készlet,
Tizenhárom sor. Mindegyike ép.
Most meg tizennégy. Versem íme kész lett.

⁵⁸ Hogy a heteronómiának és az autonómiának, pl. a külső szabály és a bensőnk kénye közötti viszonyoknak milyen fontossága van az 1934 utáni időszak(ok) József Attilájára számára, s nemcsak a versírás tekintetében, mutatja az Eszmélet, amelyet sokan az életmű csúcspontjának tekintenek, s amelynek meghatározó témája a külsőnek és a belsőnek a kettőssége. Pl.:

Im itt a szenvedés belül,
ám ott kívül a magyarázat.
Sebed a világ ég, hevül
s te lelkedet érzed, a lázat.
Rab vagy, amíg a szíved lázad
úgy szabadulsz, ha kényedül
nem raksz magadnak olyan házat,
melybe háziúr települ.

A lélekben-testben impotenssé tevő paradoxonnal a háta mögött, ennek az omnipotenciát hozó új paradoxonnak a csillaga alatt ismerkedik meg József Attila Flórával.

A Rorschach-teszt. Tudjuk,^{CLXIV} hogy megismerkedésüket – 1937 február 20-án este – barátaik azzal az ötlettel kezdeményezték, hogy Flóra csinálja meg József Attilával a Rorschach-tesztet.⁵⁹ „Általában egy félóra-óra a tíz kép felvételének ideje. Vele majdnem két óra alatt⁶⁰ csak az ötödikig jutottunk [...] Az ötödik végén én ajánlottam, hagyjuk abba” – írja Illyés Gyuláné, aki visszaemlékezéseiben ehhez még hozzáteszi: „Rendkívül sok választ adott.”

Rorschach-válaszainak száma 20-szor nagyobb, mint a skizofréneké

Jegyezzük meg, hogy az öt képre adott „rendkívül sok válasz” több mint 180 volt, ami hozzávetőleg *nyolcszor annyi*, mint amennyit 32 év körüli érettségizett férfiak átlagosan szoktak adni. S csak az érdekesség kedvéért tegyük hozzá még egy statisztikai adatot: skizofréniában szenvedő betegek ebben a vizsgálatban a normálisnál mintegy *két és félszer kevesebb* választ szoktak adni, így József Attila válaszainak száma *több, mint hússzorosa* a skizofréniában szenvedő betegek átlagválaszszámának.

Írjuk ide még egyszer: az omnipotenciát hozó paradoxon időszakában vagyunk. S például amikor a legelső táblát – miután *az átlagos 3 válasz helyett adott rá 51-et* – József Attila vonakodva visszaadta Flórának, megjegyezte: „Még nagyon sokat tudnék kihozni belőle.”

Feldolgozásomnak érdemes felidézni egy, a jelen gondolatmenetbe illeszkedő megállapítását:^{CLXV}

Rorschach-vonatkozás nélküli, ill. halmozott Rorschach-vonatkozású versek

József Attilának számos olyan verse van, amelyekből tulajdonképpen egyetlen képük egyetlen elemét sem idézi fel a Rorschach-táblák foltjainak ürügyén – másfelől vannak olyan költeményei is, amelyekben, ellenkezőleg, halmozottan vannak jelen a Rorschach-teszt alkalmából felidézett tartalmak. Ennél a megállapításnál valószínűleg sokkal meglepőbb, hogy a verseknek e Rorschach-szempontról kétféle csoportja József Attila más-más élet- és alkotástörténeti korszakából származik. Vajon melyik élettörténeti korszakának képi nyelvét használja annak a képi szövegnek a produkálásakor, amellyel a Rorschach-válaszokban bemutatja magát? Más szóval, melyik József Attila mutatja be magát:

a gimnazista költő-e;

vagy a „kész” költő;

vagy a köz- és magánéletében hetyke forradalmár;

vagy az elköteleződött, militáns kommunista;

vagy a révedő és tűnődő;

vagy az első identitásválságát cselekvőleg szenvedő, aki a legképtelenebb regresszióig képes progrediálni benne;

vagy aki a Rorschach-vizsgálatot közvetlenül megelőző időszakban kerül ki társadalmi személyazonosságának ebből a válságából, s ekkor még nem tudhatni, mibe kerül át belőle?

⁵⁹ Erről a vizsgálatról sokan tudják, hogy akivel végzik, annak különböző táblákat mutatnak, amelynek különféle alakú foltjairól vagy ezek különbözően árnyalt részeiről meg kell mondania, hogy mit lát bennük.

⁶⁰ Érdemes megjegyezni: éjfél tájban, miközben a szomszéd szobában barátaik – Illyés Gyuláné tudósítása szerint – „hol hevesen, hol higgadtan [de a szobajáton keresztül jól hallhatóan] vitatkoztak, főképp irodalomról”.

A Rorschach-vonatkozást nem tartalmazó költemények – a JAÖV számozása szerint a 386-411., a 413., a 415., a 420., a 422., a 426-427., a 430., a 432., a 434-436., a 440., a 444., a 448., a 450., a 452., és a 456-457. sorszámúak (tehát egyebek között a Nyár, a Lebukott, a Favágó, az Anyám, a Szocialisták, a Mondd, mit érlel..., a Haszon és a Mama címűek – 1929 és 1934 között íródtak. Ezek közé tartozik az az 1929 második fele és 1932 szeptembere között keletkezett negyven vers, amelyeknek az elköteleződött, militáns kommunista korszak társadalmi azonosságát megjelenítő képeiből nem származott át semmi a Rorschach-motívumok közé.

A Rorschach-vonatkozást halmozottan tartalmazó, összesen tíz vers fele azt megelőzően keletkezett, hogy József Attila megalkotta társadalmi személyazonosságának azt az építményét, amelyet fentebb megismertünk: *Névnapi dícséret* (1922), *Pap a templomban* (1922), *Hűség* (1923), *Félidő: 0-0* (1925), *A bőr alatt halovány árnyék* (1927) – a másik fele pedig azt követően, hogy az identitás-építmény megroggyant: *Medvetánc* (1932), *A cipő* (1932), *Iszonyat* (1934), *Egy ifjú párra* (1935), *Magány* (1936).

Ha mármost tekintetbe vesszük, hogy e „halmozott Rorschach-vonatkozású” versek mindegyike mennyi képi „szót” származtatott át az általa képviselt élet- és alkotástörténeti korszak képi „nyelvéből” a Rorschach-válaszok képi „szövegébe”, valamint azt, hogy minél kevesebb verset termelt egy-egy élettörténeti-alkotói korszak, annál kevésbé tekinthető véletlennek, ha közülük támadt olyan (netán több is), amely e korszak jellegzetes képeit halmozottan származtatta át a Rorschach-válaszokba, akkor a következő megállapítást tehetjük: a Rorschach-teszttel a leginkább a *Külvárosi éjtől* 1934 augusztusáig terjedő korszaknak a József Attilája mutatta be magát 1937 februári találkozásukkor Flórának.

Ez pedig azért érdekes, mert ekképpen az a korszak, melyből a „halmozott Rorschach-vonatkozású” versek közvetítőjén keresztül nem származott át szinte semmi a Rorschach-motívumok közé, és az, melyből vélhetően a legtöbb származott át, egymással szomszédosak. Időben is és a társadalmi azonosság minőségében is: a Rorschach teszt az általa be nem mutatott militáns kommunista identitással nem azét az időszakét állítja szembe, amelyben az egész identitás-rendszer, amely a kommunista és a proletári identitás köré épült, totálisan összeomlott, hanem csupán annak az időszaknak a társadalmi személyazonosságát, amelyben – „egyre több lágy buggyanás” – csak megindul az a folyamat, mely majd elvezet az én-azonosság válságához.

A Flóra-versek. Az onnipotenciát hozó paradoxon hatására a Flóra-korszaknak egyik felében az önmagát megalapozó teljes bizonyosság sugárzik elő József Attila verseiből, magatartásából, gondolataiból. „Kedélye egyre derűsebb, bizakodóbb lett. (Közvetve hallottam, hogy barátai is egyre kiegyensúlyozottabbnak, jókedvűbbnek látták)” – jegyzi fel már a február-végi megismerkedésüket követő hónapról Illyés Gyuláné, majd egy április 16-ára vonatkozó bejegyzésben így folytatja: „Megrendített, hogy milyen sugárzással, ujjongással árasztja a boldogságot.”^{CLXVI} A későbbi bejegyzésekben újra meg újra előtűnik ez a motívum, de még október 14-ére vonatkozóan, egy szanatóriumbeli beteglátogatás kapcsán is ez olvasható: „[...] kivételesen jó hangulatban találtam. [...] Azt hittem, megtörtént a fordulat Attila betegségében, s ezentúl kifelé megy belőle. [...] Derűsek voltunk, majdnem vidámak...”^{CLXVII}

Kommunista korszakának verseiből nem származott át kép a Rorschach-válaszokba...

...s a rákövetkező korszakból származott át a legtöbb

„Megrendített, milyen sugárzással árasztja a boldogságot”

S a versek!

Fentebb idéztem az Elégiá-ból ezt a képet:

Itt a lelkek
egy megszerkesztett, szép, szilárd jövőt
oly üresen várnak, mint ahogy a telkek
köröskörül mélán és komorlón
álmodoznak gyors zsibongást szövő
magas házakról [...]

**A Flóra-versek is
visszavonnak korábbi
verseket**

Ez a motívum az 1937 februárjában íródott *Flóra* című versfüzér *Meg-méressél!* című darabjában így fordul – igaz: nem az osztállyal, hanem egyes-egyedül József Attilával kapcsolatosan – a visszájára:

Már nem képzelt ház üres telken,
csinosodik, épül a lelkem,

Ugyanezen versfüzér *Hexaméterek* c. darabjának található az elején ez a – jólismert – kép:

Roskad a kásás hó, cseperészet a bádogeresz már
elfeketült kupacokban a jég elalél, tovatűnik,
buggyan a lé, a csatorna felé fodorul, csereg, árad.
Illan a könnyü derű, belereszket az égi magasság⁶¹

Ez a kép szintén a visszájára fordulása egy másiknak, mely egy 1935-re tehető töredékből való:

Kásásodik a víz, kialakúl a jég
és bűneim halállá állnak össze.

Egy további példa annak jelzésére, miképpen lehet József Attila identitásának változásaira következtetni egy költői képből, ha ezt aktuális szövegösszefüggésében korábbi előfordulásainak a hátterén vesszük tekintetbe, ugyancsak a *Flóra*-ciklus egyik verséből (*[Én, ki emberként...]*) való:

⁶¹ Feltehetőleg ennek a versnek egyik hexaméterére –

Látod, mennyire félve-ocsúdva szeretlek, Flóra!

– vonatkozik Illyés Gyuláné idézett művének következő bejegyzése: „Február 24-én [megismerkedésük után négy nappal] egy-két verset akart nekem megmutatni, akkor frissiben írta. Csaknem mindegyikben benne volt a nevem, sőt az egyikben a teljes vezeték és keresztnév is. Rettenetes zavarba jöttem [...] és kértem, a nevemet hagyja ki. Megígérte, és a vezetéknevet aztán törölte is.” (13.) Minthogy a fenti sor utolsó előtti verslába – a szabály ellenére – spondeus, ez alapozza meg a gyanút, hogy itt lehetett az a hely, ahol JA mindig „szabály szerint költő kénye” eredetileg talán így formázta a sort:

Látod, mennyire félve szeretlek, Kozmutza Flóra!

Mely esetben a változtatáskor az „ocsúdva” szót az eredeti magánhangzó szekvencia átmentésének tudattalanul működő szándéka hozhatta a sorba. Talán.

Örömmel fedeztem fel egy olvasói levél nyomán (*Élet és Irodalom*, 1986. április 25), hogy ezt az elgondolást öt héttel azután, hogy – 1986. március 4-én a Magyar Tudományos Akadémián tartott felolvasó-délután keretében – ismertettem, valaki más is megfogalmazta. Így a két feltevés egymást erősíti.

lásd, a mindenség aranyos kalitka,
benne itt vagy, én csevegőm, oh itt vagy,
rabmadaracsám.

Pár hónappal korábban – 1936 október 23-án – Gyömrői Edtnek ezt írta József Attila ...*aki szeretni gyáva vagy* című versében:

Add kezembe e zárt világ kilincsét,
könnyü kezedet – vár kinn a szabad.

A világ itt: zárt osztály – ott: kalitka. De tessék csak összehasonlítani: ki van belül és ki van kívül az egyik és a másik esetben.

Honnan ered ez a sugárzó boldogság versben, magatartásban és (József Attilának az idézett emlékirásban közzétett levelei tanúsítják) gondolkodásban?

Az omnipotenciát hozó paradoxonból.

Az emlékirás egyik bejegyzése Illyés Gyula 1937 májusában elhangzott szavait idézi, aki „olvasta József Attila verseit. Tények vannak bennük: »Flóra szeret«”.^{CLXVIII}

Hol léteztek ezek a tények? A valóságban, amely a tények szokásos lelőhelye? Elég akárhol kinyitni Illyés Gyuláné emlékirását, hogy ezt a feltevést elvessük. Akkor tehát pusztán József Attila gondolatában?

Hiszen éppen ez az, hogy József Attilának ez a gondolata nem *puszta* gondolat volt, hanem olyan, amely önmagát paradox módon megalapozza. Gondolkodása számára *szeretni valakit* és *becsapni valakit* – kölcsönösen kizárják egymást. Ezért azután, ha József Attila azt gondolja, hogy Flóra szereti őt, azt is kell gondolnia, hogy nem csapja őt be, tehát ha hinnie engedi, hogy szereti, akkor tényleg szereti.

Meg kell jegyezni, hogy itt a gondolat nem azzal az omnipotenciával működik, mint amikor isten teremt – *gondolsz egyet s van*, – hanem sokkal inkább úgy, mint amikor istent teremtenek, az ontológiai isten-bizonyíték módján. Ennek logikája szerint ha Istent gondolok, tökéletesnek gondolom, a tökéletességhez pedig hozzátartozik a létezés is, tehát Isten létezik – t. i. a gondolatban, amely a maga premisszáitól efelé a konklúzió felé halad. Éppígy József Attila is: az a gondolata, hogy Flóra szereti, nem ahhoz a tényhez, de igenis ahhoz a gondolathoz vezet, hogy tényleg szereti – kétes létben nem, de igenis kétes tudatban a bizonyosság.

Ám ez a tudatbeli tény azonnal létbeli tényé lesz József Attilának azokban a műveiben és egész magatartásában, amelyet ez a bizonyosság határoz meg, nem pedig egy lehetőségben való bizakodás az ellenkező lehetőség tudatlan számításba vételének a hátterén.

Nem mintha József Attila az ellenkező lehetőséggel nem számolt volna. Csakhogy paradoxonunk tragédiát hozó természetének megfelelően az ezzel kapcsolatos gyanú szintén azonnal megalapozza önmagát. Gondolsz egyet s van – ám ha gondolsz mást, az is. Ha József Attila azt gondolja, hogy Flóra nem szereti, arra kell következtetnie, hogy becsapta őt, amikor hinnie engedte, hogy szereti, s ebből József Attilánál szigorú logikai bizonyossággal következik:

csaltál s így nem szerethetsz.⁶²

Honnan ered a sugárzó boldogság versben, magatartásban és gondolkodásban?

Flóra paradoxonja és az ontológiai isten-bizonyíték

⁶² Tudod, hogy nincs bocsánat (Illyés Gyuláné idézett emlékirásának egyik bejegyzéséből [49.] következően az 1937. június 28-át megelőző időben íródott). A csalás úgy is, mint a hűségnek, és úgy is, mint az igazmondásnak az ellentéte, s mindkét minőségében mint olyan, ami ezért a szeretettel egymást kölcsönösen kizárja – visszatérő motívum 1934 után József Attila verseiben, levelezésében, beszélgetéseiben.

Ha József Attila azt gondolja... – így fogalmaztam. Azonban pontosabb ez a megfogalmazás: *valahányszor József Attila azt gondolja*, hogy Flóra szereti, ez a gondolat bűvöli saját magát bizonyossággá – s amint azt gondolja, hogy Flóra nem szereti, máris ez a gondolat áll saját maga alá, hogy mint Atlasz a Földet, olyan megrendíthetetlen biztonsággal tartsa.

Nem remény vagy hit F. szerelmében, hanem önmagát gerjesztő feltétlen bizonyosság

„Ignotus [szerint, aki] látta Attila más nők iránti érzelmeit, [...] az irántam érzettet nem lehet egyikkel sem összehasonlítani. [...] Általam él: ha jókedvű, azért jókedvű, mert reméli, hogy szeretem, ha rosszkedvű, azért rosszkedvű, mert azt hiszi: nem.”^{CLXIX}
Valójában az Ignotus által pontosan észrevett összefüggések mögött nem remény vagy hit van, hanem az önmagát gerjesztő feltétlen bizonyosság abban, amit éppen gondol Flóra érzelmei felől.

Az egyik József Attilához írott levelében Flóra is állít valamit, ami mögött mintha ennek a megsejtése állna: „Eddig is vigyáztam, de most még jobban fogok, hogy ne írjak semmi olyat, ami magának fájdalmat okozhatna. Bár, azt gondolom, nem sokat számít, hogy én mit mondok, írok vagy teszek.”^{CLXX}

Flóra – és Gyömrői. Az ellentétes irányok bármelyike felé beinduló gondolkodás paradox önmegalapozása az a tényező, amely ezt a tragikus fél-szerelmet a legmarkánsabb módon megkülönbözteti a Gyömrői Edit iránti viszonzatlan érzelemtől. Ez utóbbit, úgy látszik, sohasem kísért József Attilánál sem az a bizonyosság, hogy Gyömrői Edit szereti őt, sem az ellenkező: könyör-gés, rábeszélés és fenyegetés, hogy szeressék, terszítészi átkozódás, amiért nem, saját érzelmeinek, gyötrődésének, kétségbeesésének megfogalmazása – mindez megtalálható a Gyömrői Edithez írott versekben és levelekben,^{CLXXI} de a gondolat önmagát megalapozó evidenciája soha.

**Gyömrői és az impo-
tenciát gerjesztő
paradoxon világa**

A Gyömrői Edittől érkező egyértelmű üzenet – amit József Attila iránt érez, az nem szerelem, és aki iránt szerelmet érez, az nem József Attila – nem-hogy a gondolatnak azt az onnipotenciát kölcsönözte volna, hogy az saját bizonyosságát alapozza meg, hanem beleilleszkedett azokba az 1932 után sűrűsödő történetekbe, amelyek impotenciát gerjesztő paradoxonba fogták be József Attila életét és gondolkodását: amint azt gondolta volna, hogy Gyömrői Edit szereti őt, a saját logikája szerint egyszersmind azt is kellett volna gondolnia, hogy Gyömrői Edit csal, amikor azt mondja, hogy nem szereti, ha pedig csal, akkor tényleg nem szereti, ahogyan mondja is, eszerint az igazságnak megfelelően...

**Flóra és az omnipo-
tenciát gerjesztő
paradoxon világa**

Hogy az onnipotenciát alkotó paradoxon világába, amelyet egy vissza-hívó kommunista párt szabott József Attilára, a Flóra-szerelem éppolyan bensőségesen illeszkedik, mint a Gyömrői Edit iránti szenvedély az impotenciát gerjesztő paradoxon világába, amelynek gyötrelmeit egy elzavaró kommunista párt mérte rá – ennek a párhuzamnak van egy furcsa következménye József Attila költészetére:

A Gyömrői Edithez írott versekből tökéletesen hiányzik mindennemű közéleti mondanivaló. Ebben ugyan nincs semmi különös, hiszen például a Vágó Mártához írott versekből is hiányzik ez a motívum. A Gyömrői-időszaknak azonban van olyan költeménye, mint a *Nagyon fáj* című (1936), amely a szenvedés kozmikus tablóját idézi meg, s egy ilyen tablóról lehagyni azokat a társadalmi kategóriákat, amelyeket korábban az exkluzív szenvedés hordozójaként emlegett, olyan hangsúlyozott hiánya a közéleti mondanivalónak, amely már közéleti mondanivaló. Továbbá ez a motívum a verseken kívül a Gyömrőihez címzett levelekből is kimarad, de még a *Szabad-ötletek jegyzéké*-ből is szinte teljesen hiányzik az ilyen indíttatású asszociáció.

1936 végén a *Szép Szó* két egymást követő számában jelentek meg a Gyömrői-korszakot lezáró utolsó versek, illetve az a két vers – a *Világosítsd föl* és az *Irgalom* című –, amellyel József Attila költészetében kétévnnyi szünet után ismét megjelent a közéleti mondanivaló.

Ezt a motívumot, természetesen, nem a Gyömrői Edit iránti szenvedély tüntette el korábban, s gyaníthatóan nem is a Flóra iránti szerelemnek köszönhető, hogy a Flóra-versek legtöbbszörében egészen szerves módon van jelen: e két személyhez való viszonyának *formai* sajátossága teszi, hogy e meghatározott módon paradox viszonyok hordozóivá lehetnek olyan hatásoknak, amelyeket valójában a kommunista párthoz való, *hasonló módon paradox* viszonyok gerjesztenek.

Láttuk fentebb, hogy a kommunista párt és József Attila paradox szociálpszichológiai játszmájában a **KP** üzenetének *tartalmát* – „Te különbözöl tőlünk” – hogyan erősíti meg ennek *kifejezése*, mely **JA** válaszában háttérén megmutatja, hogy tényleg különböznek. Ugyanígy Gyömrői Editnél is összhangban van egymással az üzenetnek ez a két szintje: „En nem szeretem magát” és „Ha maga szerint ez nem igaz, akkor láthatja, mennyire nem szeretem magát”.

Kettős kötés. Flóra esetében mármint ezt József Attila *nem* láthatja, mert az üzenet tartalmát a kifejezésének ténye – ezúttal is József Attila válaszában háttérén – érvényteleníti.

Ez az új módon paradox szerkezetű szociálpszichológiai játszma (amelynek kétértelműsége – Illyés Gyuláné idézett emlékirásából tudjuk – nemes szándékból fakadt) jól nyomon követhető az egész íráson. A gazdag választékból egyetlen szakaszt emelünk ki példaként:

Amikor kéthónapi ismeretség után – amely heti többszöri találkozással, egyre hosszabb és egyre meghittebb együttlétekekkel telik el és József Attila értelmi és érzelmi érveinek ismételt felvonultatásával, hogy házasodjanak össze – Flóra, mint majd utóbb írja, lassan-lassan eljut oda, hogy *talán* érzelmileg is vállalhatja az összetartozásukat, egyszerűen csak hirtelen megbetegszik. A diagnózis: súlyos szívizomgyulladás. József Attila reakciója a lesújtó hírre eufóriás: „Nem bánom én, hogy mi bajod van, mindenhogyan szeretlek. Légy a feleségem, ápollak, vigyázok rád!” Flóra hazamegy, megbeszéli, hogy egy hétig feküdni fog, utána ő jelentkezik. József Attila tizenkét napig vár, akkor levelet ír. A súlyos szívbajt még csak szóba sem hozza, helyett Bartók-koncertre és egy Garbo-filmre invitálja Flórát. Flórának negyven fok fölé szökik a hőmérséklete, mentő viszi a Rókus-kórházba. „A kórházban csak napok múlva tudták megállapítani, mi bajom. A szívizomgyulladás mellett tüdő- és mellhártya-gyulladás fejlődött ki”, írja utóbb emlékirásában Illyés Gyuláné, majd hozzáteszi: „Ez a betegségem megakasztotta a József Attilával egyre szorosabbá fejlődő kapcsolatunkat”. Amikor 17 nap után kiengedik a kórházból, mint írja: „A kórházi súlyos-lázás betegség alatti felelőtlen, majdnem vidám hangulatból nehéz meg hasonlottságba zuhantam”. Pár nappal később két hétre Mátraházára utazik, előzőleg József Attilával megbeszéli, hogy valamelyik nap meglátogatja Flórát és, ha lehet, néhány napig ott is marad: az erdei séták alatt lesz alkalom és idő, hogy tisztázzák dolgaikat. Ezek után Flóra József Attilához írott első levelét, amely a mátrai táj növényzetének leírása, így fejezi be: „Körülbelül két hét múlva megyek haza. A viszontlátásig sokszor üdvözlöm”. Majd a József Attila válaszlevelére, amely kettejükre vonatkozó kérdéseket feszeget, egyebek között ezt: „talán meglátogathatnám valamelyik nap. Mikor? Vagy ne tegyem?”, Flóra viszontválasza ennyi: „Nem tudom ezeket a dolgokat írásban elintézni. Legyen türelemmel, amíg találkozunk.”^{CLXXII}

József Attila tökéletesen érzéketlen marad ezekkel a jelekkel szemben, amelyek maradéktalanul rontják le a hitelét olyanoknak, melyek hinnie engednék, hogy Flóra szereti. Ez a gondolata ugyanis magamagát teszi bizonyossá, s e gondolat bizonyosságát nem is ingathatná meg semmi – kivéve az ellentétes gondolat felbukkanását.

**Gyömrői és az elzavaró
KP ↔ Flóra és a
visszahívó KP**

**„A kórházi betegség
alatti vidám hangulatból
meg hasonlottságba
zuhantam”**

Az ellentétes gondolat előhívásához azonban a legvéletlenszerűbb jel is elégséges.

„Ez az idő volt ismeretségünknek legharmonikusabb, legvidámabb s – ha nevezhetem így – »legboldogabb« időszeke”, jegyzi fel például Illyés Gyuláné arról a márciusról (kapcsolatuk első hónapjáról), amelynek egyik utolsó napján József Attila egyszercsak eléteszi a *Reggeli fény* című – másnap már meg is jelenő – verset:

„...e jól sikerült angyal-
hamisítvány!”

és mintha folyónknak a mélye se folya,
ugy játszik a felszín – szedd össze magad,
botor emberkém, hiszen én se gyanítnám,
hogyan épp nem a hajnali mennybe ragad
e jól sikerült angyal-hamisítvány!

Flóra ámult értetlenségére József Attila „izgatottan, könnyeket dörzsölve el szemében elmagyarázta, hogy egyik előző alkalommal, társaságból hármában a villamos-megálló felé menet, a másik férfi kísérem (Tersánszky Józsi Jenő), látva hogy fázom, följánlotta a sálját, és én elfogadtam.”^{CLXXIII}

A jel nem súlyában túlértékelt argumentumként szolgál, hogy alátámasszon egy olyan feltevést, hogy Flóra nem szereti József Attilát: a jel mindössze előhívja ezt a gondolatot, amely a továbbiakban egymaga áll, ám *megdönthetetlen argumentumként*, saját maga mellett. Éppolyan megdönthetetlen argumentumként, mint amilyen volt a váltás előtt egy pillanattal önmaga mellett az a gondolat, hogy *Flóra szeret*. S lesz majd ismét, egy újabb – véletlen – váltás után, hiszen annak a versnek a megírása, amelynek szertesugárzó bizonyossága majd Illyés Gyulát megtéveszti („Tények vannak bennük”), még hátravan.

Miközben tehát az önmaga bizonyosságát megalapozó gondolat kizárja a legsúlyosabb jelek értékesítését is, amennyiben ezek az ellenkező gondolatot támasztanak alá, bármilyen esetleges jel alkalmassá válhat arra, hogy az ellenkező gondolatot a tudatba idézze, s ez a gondolat azután maga alapozza meg magát.

Három levél – három
gyufaszál – három figura
– három kezelés

Bármilyen esetleges jel – tehát olyanok is, amilyenek működésbe lépéséről Bak Róbert első híradását, megjelenése óta, sokan idézték^{CLXXIV}: hogy József Attila *három* levelet számlált össze Flórától, *három* gyufaszálat talált a takarítónő által odahelyezett gyufásdobozban, *három* figura volt Bak Róbert szobájában egy reliefen s a harmadik *József*, s hogy még a kezeléseinek száma is *három* lett volna hetenként stb.

Fentebb részletezően volt szó a Palo Alto-i iskoláról, amely immár félévszázada halmozza esettani és elméleti érveit amellett, hogy a skizofrénia patogenezisében kitüntetett (ha ugyan nem kizárólagos) fontosságú tényező az olyan viszony, amely a személyt kettős kötéssel köti: az egyikkel a vele folytatott kommunikáció révén, a másikkal pedig a metakommunikáció által, amely az előbbi minősíti vagy előírások keretébe szorítja.^{CLXXV} Ismeretes, hogy annak idején szanatóriumi orvosa, Bak Róbert a skizofréniát tulajdonította József Attilának, s még ma is triviális dolog JA-val, de legalábbis életének utolsó időszakával kapcsolatosan ezt a pszichiátriai tünetegyüttest emlegetni. Alternatív trivialis lett mára egy olyan gondolatmenet, mely szerint annak idején a mondott – téves – diagnózis azért alakulhatott ki, mert a **borderline személyiségzavar** (borderline personality disorder), ami József Attila igazi betegsége volt^{CLXXVI}, akkor még nem volt felfedezve mint önálló tünetegyüttes.⁶³

⁶³ Mindenesetre figyelmet érdemel, hogy a Palo Alto-iskola újabban tünetcsoportok ikerpárjaként vezeti le az olyan kommunikációs paradoxonokból, mint amilyen a kettős kötés, a skizofréniát is és a borderline személyiségzavart is (lásd erről részletesebben P. P. Guillaume-nak hivatkozott internet-anyagát).

Akárhogyan is van, Flóra és József Attila szociálpszichológiai játszmáját éppen a mondott kettős kötés jellemezte. Érdemes megjegyezni, hogy mindkét fél számára: ezt József Attila magatartása is rámérte a viszonyukra a „A negatív paradoxon” c. fejezetben bemutatott stratégiák mentén. A **spontaneitás előírásának** jellegzetes esete például József Attila Flórához írott egyik levelének ez a részlete: „Sírtam és ideadtad a kezedet. Látnod, úgy kellene, hogy ne sírjak és úgy add ide a kezedet”, és azért sír, hogy ezt elérje.

A Watzlawick, Beavin és Jackson könyvéből^{CLXXVII} fentebb^{CLXXVIII} idézetteknek ugyanígy felel meg a hármas szám túlértékelésének esete (amit viszont az imént Bak Róberttől idéztem).

Flórát egyre inkább kétségbe ejti minden egyes olyan eset, amikor József Attila az egyik bizonyosság által vezérelt magatartásról áttér arra a magatartásra, amelynek értelmét már az ellenkező előjelű bizonyosság adja meg. Illyés Gyuláné idézett emlékirását végigkíséri a riadt értetlenség: „Azután hirtelen és minden ok nélkül – észrevehető ok nélkül – átcsapott gyanakvásba, hogy csak »játszom« vele: összehúzta a szemét, izgatottan, hidegen nézett az arcomba, a hangja kötekedő, gúnyos lett. Sem akkor, sem most, a legszigorúbb önvizsgálattal sem tudom kideríteni okát – legalábbis közvetlen okát: szívemben iránta csak jóakarat, aggodás, segítőkészség és szeretet volt.”^{CLXXIX} „A délután vége vele ismét jól telt el. [...] Másnap [...] ismét megváltozott állapotban fogadott. Gyötört kételkedéseivel, gyanúival, vádjaival, gunyoros hangon. Mikor indulóban voltam, szédítő hullámhegy-hullámvölgy hangulatváltozásával ismét kedves lett [...]. Azért kínoz, mert fél, hogy mint gyógypedagógus foglalkozom vele”^{CLXXX}.

Ugyanilyen hirtelen váltás döbbsentette meg néhány hónappal korábban Bálint Györgyöt, amikor azt látta, „hogy a párt közeledését József Attila hol dühkitörésekkel – »most jöttök...« –, hol könnyes ellágyulással fogadta.”^{CLXXXI} József Attila, emlékszünk rá, ekkor ismerkedett viszonyaiban azzal a paradoxonnal, mely onnipotenssé tesz: gondolsz egyet s van.

Ám hamarosan kitűnt: ha gondolsz mást, az is.

*

Az impotenciát hozó paradoxon alternatívája József Attila számára közéletben és magánéletben egyaránt az onnipotenciát jelentő paradoxon, de ezzel a kétarcúságával.

Az éles, tiszta szürkület alternatívája: *létben a kétes bizonyosság.*

JÓZSEF ATTILA-ESSZÉK

amelyeknek szerzőnk alkotástörténetéhez nem sok köze van, alkotáspszichológiájához viszont sok; az előbbi miatt nemigen lehetett beépíteni esettanulmányába – az utóbbi miatt nemigen lehetett kihagyni onnan; emiatt előfordulhat bennük onnan kisebb ismétlés; amiről viszont közismert, hogy a tudás anyja

Éltem – és ebbe más is belehalt már.

Kész a leltár

József Attila ötleteinek szabadsága

A *Szabad ötletek jegyzéké*-ről és Jordán Tamás monodramájáról a Radnóti Miklós Színpadon^{CLXXXII}

Ha előre megkérdezett volna Jordán Tamás, hogy lehet-e és szabad-e színre vinni József Attilának azt az írását, amelyet többnyire *Szabad ötletek jegyzéke*-ként szoktunk emlegetni, számos – esztétikai és etikai – érvem lett volna, hogy lebeszéljem vállalkozásáról.

Mindenekelőtt rámutattam volna, hogy nem alkotás minden, amit egy alkotó produkál, s ahogyan nem okvetlenül vall jóízűsre, ha egy szobrász féldomborművei közé kiállítják lábanyomát vagy egy festő grafikai közé ujjlenyomatának rajzolatát, sem az, ha hanglemmezre veszik, amint a nagyszerű énekes horkol vagy házastársával fejhangon üvöltözik – hasonlóképpen nem igazolható, ha minden írást írásműnek tekintünk, csak azért, mert író mozgatta a tollat, amelyből tinta került a papírra.

„Gyömrői elolvassa-e? 10 pengőt adok, ha olyasmit is / lát benne amit / én se veszek észre”

Igy József Attila sem – tértem volna rá érvelésemben a konkrét példára – alkotott irodalmi művet, amikor 1936 május 22-én (mint pontosan megírja, 12 előtt 8 perccel) leült a kávéházban egy szokatlanul vastag üres füzet elé, hogy azt teleírja mindazzal, ami eszébe jut akkor, ha gondolatait, mint a pszichoanalitikus vizsgálat helyzetében, semmi más nem korlátozza, mint saját logikájának szabályai, amely szerint az egyik gondolatra a másik következhet. Hogy mi készítette József Attilát a füzet teleírására, nem tudni. Ekkori pszichoanalitikusa, Gyömrői Edit tagadja, hogy ő kérte volna szabad asszociációinak lejegyzésére, sőt még azt is, hogy akár csak utólag is tudomást szerzett volna a szövegről.

**Egy szobrász lábanyoma
és a nagyszerű énekes
horkolása nem
műalkotás...**

**...s a *Szabad ötletek
jegyzéke* sem irodalmi
alkotás**

Minden esetre tény, hogy, mint a bejegyzések legelején olvasható, József Attila „Gyömrői és komplett reggeli után” kezdte írni azt, s az is gyanítható, hogy az ő számára. Legalábbis tele van a füzet ilyen bejegyzésekkel: „elolvassa-e / rájön-e... / megmutatja másnak is... / teleirom a könyvet / nem értheti... / 10 pengőt adok a füzet / elolvasásáért / akkor ha olyasmit is / látna benne amit / én se veszek észre...”

Azonban mindjárt ezután így folytatja József Attila: „...borzasztó, hogy az ember egyedül van...”; majd pedig: „...kinek is írom én ezt / magamnak / neki a pénzt adom / ő az élősd nem én / ő a rossz kölkök...” Amire majd utalást tesz egy évvel későbbi versében:

Atyát hívtál elesten,
embert, ha nincsen isten.
S romlott kölkökre leltél
pszichoanalízisben.

Hittél a könnyű szóknak,
fizetett pártfogóknak
s lásd, soha, soha senki
Nem mondta, hogy te jó vagy.

A mély identitás-válságba került József Attila a pszichoanalízisben azt kereste, amit az isten nélkül maradt világban nem talált: „olyan rossz, hogy nincs / isten / én egész életemben hiába / törekedtem, hiába voltam / jó, hiába voltam rossz...” És váltakozó intenzitással bosszankodott, hogy analitikusa legfeljebb mint „fizetett pártfogó” foglalkozik vele, „hogy az csak heti három óra / erejéig veszi őt ember-/számba s azt is azért, / mert kénytelen ennyire em-/berszámba venni a 40 pen-/góért amelyre szüksége van... / azért kedves, mert fizetünk neki / lám ez a kedvesség másutt is vásárolható / nem is kell úgy visszariadni az utcai nőktől...” Amihez a Szabad ötletek további helyein még azt teszi hozzá, hogy a pszichoanalitikus még csak nem is olyan, hogy legalább pénzért megadná az embernek, amiért az fizeti: a gyógyítást – azzal, hogy megmondja, „hogy te jó vagy” tüneteid ellenére, vagy hogy ez meg az a tüneted „bűn”. József Attila bármit is mond, hogy analitikusát provokálja, az az érzése, hogy „Gyömrőinél nincsen súlya – neki az is mindegy, hogy mit / teszek »majd beszámolok róla«... / az analitikus a kurva fordítottja / ...a pénzért, amit kap még csak azt se mondja meg: maga ostoba, hogy nekem fizet... / látod, a pénzedről való igazságot sem kapod meg a nyomorulttól a pénzedért, még arra is magadnak kell rájössz...”

Így aztán az sincs kizárva, hogy a füzetet saját magának kezdte írni József Attila, hogy analitikusának megmutassa, nincs reá utalva, ha meg akar gyógyulni: „nem a Gyömrőinek gyógyulok meg, hanem magamnak”. Ez az az időszak, amikor verseiben is találkozunk ilyen motívumokkal:

„Én istent nem hiszek s ha van,
ne fáradjon velem;
majd én föloldozom magam...”

Akárhogyan is van, az írás a pszichoanalízisben alkalmazott szabadasszociációs technika szerint készült. Márpedig ennek alkalmazása mögött az az elméleti feltevés van, amelyet József Attila a Szabad ötletekben szemrehányóan említ: „...Gyömrőinek nem volna szabad „engem” jellemeznie azzal, amit szabad ötletekként mondok, neki azt kellene mondani, hogy mi az előadott zavaros ötletek értelmes magva”.

„az analitikus a kurva fordítottja...”

„nem a Gyömrőinek gyógyulok meg, hanem magamnak”

„Gyömrőinek azt kellene mondania, hogy mi a zavaros ötletek értelmes magva”

S ha előre megkérdezett volna Jordán Tamás, hogy lehet-e és szabad-e színre vinni ezt a szöveget, ezt is előadtam volna neki felvonultatott érveim sorában, amellyel le próbáltam volna beszélni erről a vállalkozásról. Mert a színész, érveltem volna, a legjobb esetben sem tudhat mást, mint hogy jól vagy még annál is jobban előadja – a „zavaros ötleteket”. Ezek „értelmes magva” azonban az ötleteket produkáló tudat alatt rejtőzik. E tudatalatti formák feltárására a tudat tartalmainak pszicho-analízisére van szükség. A színésznek pedig e mélyebb lelki működések sejtetésére még olyan eszköze sincs, mint amikor figurája egyféleképpen beszél, de másféleképpen gondolkodik: ilyenkor a színész a rutin tucatnyi s a tehetség végtelen sok eszközével adhatja a néző értésére, hogy akinek a nevében szól, az tudja, amit tud – József Attila szövegének viszont a lényegét teszi, hogy szerzője nem tudja, amit tud.

Ilyen s ehhez hasonló érvekkel próbáltam volna jóelőre lebeszélni Jordán Tamást a vállalkozásról, hogy a Szabad ötletek jegyzékét megpróbálja színre vinni.

Szerencsére azonban Jordán Tamás nem kérdezett meg előre, hogy lehet-e vagy sem, és Gáspár János rendezővel nagyszerű előadást produkált!

Azt hiszem ez a tény két igazi bravúros színházművészeti ötletnek köszönhető:

A színész kimondja a kimondhatatlant – a néző meghallja a meghallhatatlant

Amikor az előadás előtt a kezébe nyomnak egy tolmácsberendezéshez tartozó fejhallgatót, a néző idegenkedik: nem P. D. A. Atterbomot jött hallgatni svédül, hanem József Attilát magyarul. De aztán rájön: ha József Attila nyelvét értené is, ezét az előadását e kellék nélkül nem. Az előadásnak megoldhatatlan dilemmája lett volna, hogy a színész színpadi beszéde nem lehet olyan visszafogott, hogy ne legyen túl harsány egy olyan szöveghez, amelyet nem hogy nyilvánosan, de még magunkban kimondani is, nem hogy kimondani, de még leírni is, nem hogy leírni, de még elgondolni is szégyen – másfelől, amikor kezd kialakulni a freudizmus konvenciója, hogy olyasmiről se szégyelljünk beszélni, amiről szégyenlünk, mert nem felel meg a konvencióknak, akkor ez új hang még hosszú ideig nem tudott olyan erős lenni, hogy ha színpadon szólal meg, akár a nézőtér harmadik soráig elhallassék. A fejhallgató ötlete révén mármost a színész tényleg a kimondhatatlant mondja ki, a néző pedig meghallja a meghallhatatlant. Ki-ki külön saját fejhallgatóján keresztül hallgatva, ami a színpadon elhangzik s amiről ezért az lehet az érzése, hogy egyedül neki mondják.

Freud: ugyanannak a személynek több identitása is van

Az előadás másik leleménye mögött tulajdonképpen a szabad ötletek freudi értelmezésének egy kifejezetten színháznézőpontú másodértelmezése sejlik. A jó drámában a szöveg az egyes személyek társadalmi azonosságának felel meg. Freudnak mármost az a felfedezése, hogy ugyanannak a személynek több identitása is van: a tudatos Éné, amely a környezet realitásait képviseli, az Ösztönöké, amely ősi vágyak kielégítésének örömét keresi, és a Felettes-éné, amely ez utóbbival a kultúra szintén ősi tilalmait helyezi szembe – a személy szövegét itt identitásai együtt határozzák meg. Jordán Tamás pedig József Attila szövegei mögött háromnál jóval több társadalmi azonosságot fedez fel, amikor minden egyes mondat vagy szó mögött felkutatja, milyen lehet társadalmi azonosságát tekintve az a személy, akinek ez a szöveg megfelel. S ezt már el lehet játszani: azt, aki korabeli reklám szövegének a címzettje – aki a diákhumor nemzedékről nemzedékre szálló folklórjából mond egy mondókát – aki káromkodik – aki felmondja apjának, anyjának, nővérének egyik-másik szidalmát, melynek emlékét gyermekkorából őrzi – aki gyorsan felmondja az összes lehetséges obszcenitást a magyar nyelvből – és aki az egyik ilyen szó után megjegyzi magának: „Úgy írom le a szót, mintha merném leírni” – egyáltalán, aki bármelyik szövegét kész ironikusan kommentálni – és aki esetleg kommentárját,

mely szerint „borzasztó, idegen, kenetteljes hangon írom mindezt, nagyon hazug vagyok”, szintén borzasztó, idegen, kenetteljes hangon írja, mint aki nagyon hazug – s aki megdöbbenően mély és igaz vallomást tesz egy megaláztatásról, amely több mint húsz évvel korábban érte. Ez a felfedezés máris közelebbvisz a „zavaros ötletektől” ezek „értelmes magvához”, amely valahogyan mindig az ötletektől megrohanó személy társadalmi azonosságával függ össze.

Az igazi mag azonban nem ez vagy az a szerep, amelyet a személy egy múltó vagy egy életre nyomot hagyó pillanatra magán visel, hanem ezek átmene-
tei egymásba, hasonulásai egymáshoz vagy hangsúlyos felelősei egymással. S az igazi bravúrja az előadásnak, hogy Jordán Tamásnak ezt is sikerül bemutatnia. Ebben megintcsak segítségére van a „tolmácskészülék”, amely éppen csak jelezhető hangváltásokat és hangvisszatalálásokat sem hagy elveszni. És a színpad berendezése (É. Kiss Piroska munkája), amely egy cselédszoba formájú helység asztalát, fapadját, a vízcsap mellett álló hokedlit, a közöttük maradó öt-
lépés-balra-öt-lépés-jobbra sétatérseget, egy nekidőlhető ajtót kínál a színésznek, hogy a szöveg egyik részének ide, másik részének amoda telepítésével megjele-
nítse a szövegrészekhez tartozó társadalmi azonosságok szerkezetét. Meg egy hatalmas, plafonig ívelő ablak, amely egy polgári szalon stílusával töri meg a cselédszobáét s azt a nagyszerű pillanatot teszi lehetővé, amikor a színész el-
hagyja a szűk szobát s odakintről (az udvarról? a gangról? vagy egy polgári szalon belsejéből?), széttárt karjaival az ablaknak támaszkodva mondja a *Gyermekké tettél* című verset:

Nem tudok járni s nem ülhetek veszteg.

Ezen az estén különben sosem hallott József Attila-verseket hall a közönség. Nem mintha a versek szövegét ne lehetne megtalálni bármelyik József Attila kötetben; s nem is azért, mintha Jordán Tamás versmondása lenne annyira különleges. Ami különleges, az az, hogy ezen az estén a versek szövege vissza-
kerül József Attila életének szövetébe, s ettől visszanyeri eredeti, József Attila számára volt értelmét.

Amire azt mondhatná az ember, hogy ez az, ami senki másra, mint József Attila nevű magánszemélyre tartozik, aki éppen attól alkotó, hogy művei leválaszthatók életének esetlegességeiről. S ehhez még azt is hozzátehetné, hogy helyes, ha a magánélethez való jog élehetetlen kisembereket és halhatatlan nagy-
embereket egyaránt megillet.

Csak hogy a versek, amelyeket ez az előadás úgy illeszt a szabad ötletek közé, mint József Attila társadalmi azonosságát megnyilvánító további szabad ötleteket, nemcsak abban segítenek, hogy az ötletek esetlegességét (mondhatnók: ötletszerűségét) visszavezessék József Attila életében meghatározott helyükre. Hanem abban is, hogy ennek a személyes életnek az esetlegességeit visszavezessék társadalmi érvényességéhez.

**Megjeleníteni a szöveg-
részekhez tartozó tár-
sadalmi azonosságok
szerkezetét**

**A magánélethez való jog
élehetetlen kisembereket
és halhatatlan nagyem-
berek egyaránt megillet**

József Attila utolsó hónapjairól

egy kétszeresen kompetens híradás: Illyés Gyuláné emlékirata^{CLXXXIII}

A „hűvös, örökké való dolgok” és a „törékeny báju verőfény”

Az esztétikai élményhez, amit egy József Attila-vers kelt az emberben, nem sokat tesz hozzá, ha tudjuk, hogy sorai, mondjuk, 1937 februárjában íródtak, s hogy Flórához, másnapján az iránta fellobbant szenvedélynek.

Akinek gondja azonban nemcsak a *hűvös, örökké való dolgok* rendje, amelyben a mű elfoglalja helyét, hanem éppígy a *törékeny báju verőfény*, amely az alkotó életét úgy sugározza be, hogy belőle éppen ez a mű fakadjon, az örül, hogy Illyés Gyuláné közzétette emlékeit *József Attila utolsó hónapjairól*. Három tavaszi és két őszi hónapról teszi meg most, ötven év után a maga tanúságát, s mellé odahelyezi József Attila általa őrzött 45 levelének (meg még egy negyvenhatodiknak) eddig ismeretlen szövegét.

Eddig a Flóra-versek szerteszágázó derűjén és címzettjük személyazonosságának tényén kívül csak néhány, részben pontatlanul rögzített életrajzi tényt s ezeket értelmezni próbáló, nem túl nagyszámú, ám annál ellentmondóbb visszaemlékezést ismertünk.

Most megszólal maga a versek múzsája, s első szava a versekről ez: „Az ilyenfajta, valóban magas művészettel megírt verseknél későbbiekben sem éreztem, hogy személy szerint nekem szólnak. Irodalmi mű volt számomra, költészet... Annyi emlék és élmény, régi és új keveredhet a versben.”

Vajon igaza van-e? József Attila és a Flóra-versek esetében könnyű eldönteni a kérdést, mivel a régi és az új keveredése igen sajtószzerűen történik:

Kásásodik a víz, kialakul a jég.
És bűneim halállá állnak össze.

Ez a régi: egy talán három évvel korábban, lelki válságának kezdetén írott verstörődékben szerepel ez a kép. S íme az új, ahogyan a régi visszatér, és a jól ismert *Hexameterek* képeként – a visszájára fordul:

„Roskad a kásás hó...”

Roskad a kásás hó, cseperészet a bádogeresz már
elfeketült kupacokban a jég elalél, tovatűnik,
buggyan a lé, a csatorna felé fodorul, csereg, árad.
(...) E csevegő szép olvadozásban a gyászt a szívemről.
mint sebről a kötést, te leoldtad – újra bizsergek.

A Flóra-korszak verseiben többször megfigyelhető az ilyen visszatérés és átalakulás. A régi „keveredése” az újjal ilyenkor mindig így történik: egy korábbi vers sivár vagy reménytelen képe visszatér, de az ujjongást árasztja.

A visszatérő verssorok visszájára fordulása mindenkor megfelel annak a kedélyváltásnak, amelyről már a február végi megismerkedésüket követő hónap kapcsán ezt jegyzi fel Illyés Gyuláné: „Kedélye egyre derűsebb; bizakodóbb lett. (Közvetve hallottam, hogy barátai is egyre kiegyensúlyozottabbnak, jókedvűbbnek látták.)” Majd egy április 16-ára vonatkozó bejegyzésben így folytatja: „Megrendített, hogy milyen sugárzással, ujjongással árasztja a boldogságot.”

A későbbi bejegyzésekben újra meg újra előtűnik ez a motívum, de még egy október közepi alkalommal kapcsolatosan is, amikor Flóra az idegszanatóriumban ápolt József Attilát látogatja meg, ez olvasható: „...kivételesen jó hangulatban találtam. (...) Azt hittem, megtörtént a fordulat Attila betegségében, s ezentúl kifelé megy belőle. (...) Derűsek voltunk, majdnem vidámak.”

Ha nem alaptalan a gyanúm, hogy az a sugárzó boldogság, amelyről az emlékező bejegyzéseinek és a közzétett leveleknek egy része vall, és az, amely az utolsó év verseinek egy részéből sugárzik elő, valamiképpen ugyanaz a lelkiállapot József Attilánál, akkor Illyés Gyuláné szerénysége, amellyel elhárítja, hogy Flórának szerepe lett volna a Flóra-versek életre hívásában, méltányolható ugyan, de elfogadni csak akkor lehetne, ha kiderülne, hogy József Attila boldogságához ebben az időszakban *általában* nem volt köze.

Mindenesetre az egyik József Attilához írott válaszlevelében Flóra állít valami hasonlót – igaz, ekkor nem a versek, a levelek és az emlékező által hírül hozott mindennapi életnyilvánítások egy részéből szerteágazó boldogságról volt szó, hanem arról a sötét kétségbeesésről, amelyet az utolsó hónapok tényeinek más része árasztott magából: „Eddig is vigyáztam, de most még jobban fogok, hogy ne írjak semmi olyat, ami magának fájdalmat okozhatna” – írta az utóbbi tények némelyikével összefüggésben Flóra, majd hozzátette: „De azt gondolom, nem sokat számít, hogy én mit mondok, írok vagy teszek.”

Az emlékirás idézi Illyés Gyula szavait, aki az ujjongó versek némelyikének olvastán megállapította: „Tények vannak bennük: »Flóra szeret....«”.

Hol léteztek ezek a tények? A valóságban, amely a tények szokásos lelőhelye? Elég akárhol kinyitni az emlékirást, hogy ezt a feltevést elveszük.

Akkor tehát pusztán József Attila gondolatában?

Hiszen éppen ez az: hogy József Attilának eme (s más) gondolata nem *puszta* gondolat volt, hanem olyan, amely saját magának paradox módon alapot teremt.

Hogyan történik, hogy a gondolat megteremti magának azt a világot, amelyben érvényes, ennek megértése különösen fontos József Attila esetében, akiről – laikus magánbeszélgetésektől laikus cikkekig – közhellyé vált felemlgetni, hogy „bolond” volt, vagy tudományosan: „skizofréniás”. Illyés Gyuláné tanúsága e tekintetben kétszeresen is értékes: mint olyan személyé, aki hírt hoz ismeretlen tényekről, s mint olyané, aki ezek minősítésében sem illetéktelen, hiszen, gyógypedagógusi szakmájánál fogva, mint írja, elég gyakran járt elme-gyógyintézetben, s hosszú időn át végzett pszichológiai vizsgálatokat elmebeteg-eken. Így amikor beszámol például József Attila egy elkeseredési rohamáról, felsorolva annak motívumait, ezt írja: „Noha a legnagyobb felhevültségében, indulatban robbant ki mindez belőle, összefüggő volt, világos és értelmes... Ez a szinte vulkanikus indulatkitörés a végső elkeseredés lávaömlését idézte, nem az elmebetegség dührohamát...” Amihez még ezt teszi hozzá: „Egyre inkább kezdtem rájönni különleges eszejárására. Kezdttem megfejtetni tudni azt a rejtett jelrendszert, ami a tudat alatti mélyben zseniális logikájával összefogta a szét-hulló, bizarnak tetsző gondolatait.”

Mi volt tehát az a „zseniális logika”, amellyel József Attila úgy dolgozta fel életének egyebek között azokat a tényeit, amelyeket Illyés Gyuláné emlékirása tár elénk? Minden emberrel előfordulhat, hogy puszta gondolata megbolygatja azoknak a tényeknek a rendjét, amelyekre vonatkozik, minthogy a megszületett gondolat maga is egyike ezeknek a tényeknek. József Attila gondolkodása itt csak annyiban különbözött a „normális” emberétől, hogy szigorú logikai fegyelmével komolyan vette önmagát.

Van-e köze Flórának a Flóra-versekhez?

„Noha a legnagyobb indulatban robbant ki mindez, összefüggő volt és értelmes”

Szigorú logikai fegyelmével JA komolyan vette önmagát

Például azt, hogy számára szeretni valakit és becsapni valakit kölcsönösen kizárják egymást. Ezért azután ha József Attila azt gondolja, hogy Flóra szereti őt, azt is kell gondolnia, hogy nem csapja be, tehát ha hinnie engedi, hogy szereti, akkor tényleg szereti – ám amint azt gondolja, hogy Flóra nem szereti, ugyanabból a tényből, hogy hinnie engedi, hogy szereti, arra kell következtetnie József Attilának, hogy Flóra becsapja őt, tehát ténylegesen nem szereti. Mindkét gondolat szigorú logikai bizonyossággal alapozza meg önmagát.

Ettől fogva a tényeknek nem az a szerepük, hogy az ellentétes gondolatok egyikét vagy másikat alátámasszák, hanem csupán annyi, hogy egyszer ezt, más-szor a másik gondolatot idézik fel. A váltáshoz bármilyen jel elégséges lehet, s a véletlenül éppen felidézett gondolat azután teljes bizonyossággént kényszeríti magát József Attilára.

**„Azért kínoz:
mert fél, hogy mint
gyógypedagógus
foglalkozom vele.”**

Flórát mind nagyobb kétségbe ejti minden olyan eset, amikor József Attila az egyik bizonyosság által vezérelt magatartásról áttér arra a magatartásra, amelynek értelmét már az ellenkező előjelű bizonyosság adja meg. Illyés Gyuláné emlékirását végigkíséri a riadt értetlenség: „Azután hirtelen és minden ok nélkül – észrevehető ok nélkül – átcsapott gyanakvásba, hogy csak »játszom« vele: összehúzta a szemét, izgatottan, hidegen nézett az arcomba, a hangja kötekedő, gúnyos lett. Sem akkor, sem most a legszigorúbb önvizsgálattal sem tudom kideríteni okát – legalábbis közvetlen okát: szívemben iránta csak jóakarát, aggodás, segítőkészség és szeretet volt.” Az ok persze, ma már gyanítható, éppen ez a *csak* volt. Egy másik bejegyzésben azt olvashatjuk, hogy József Attila megvallja: „Azért kínoz: mert fél, hogy mint gyógypedagógus foglalkozom vele.”

„Hivatásom a gyógypedagógia. Arra esküdtem fel. A segítségnyújtás vágya is lehet szenvedély.” A mai olvasót meg kell hogy rendítse Illyés Gyulánénak e vallomása és a belepillantás annak a paradox csapdának tragikus mélységébe, hogy valaki gyógypedagógusi szenvedélyt vált ki attól való szenvedésével, hogy csak szenvedésével vált ki, s hogy csak ilyen szenvedélyt.

Telefon- és levélváltás Flóra asszonnyal

kérdésekkel, de feleleteknek egyelőre csak távlati reményével

Illyés Gyulánéval könyve megjelenését követően számos telefonbeszélgetést folytattam, amelyben megpróbáltam kérdéseimmel ráterelni a figyelmét és az emlékezetét egy-egy olyan mozzanatra, amelynek fontosságára az emlékiratok fogalmazásakor magától talán nem figyelt fel. Egy ilyen telefonbeszélgetés után az az ötletem támadt, hogy egy levélben foglaljam össze ezeket a József Attila alkotáspszichológiájának szempontjából való kitüntetett kérdéseket, hátha – mint ő maga biztatott – akkor jobban tud rajtuk gondolkodni.

Minthogy József Attila utolsó évének a mondottak szempontjából legfontosabb kérdéseiről van szó, ideiktatom ezt a levelet, hátha a benne felvetett kérdésekre más kutatók több szerencséjével keresik majd a választ.

Telefonbeszélgetéseink kérdéseinek összefoglalása levélben

Budapest, 1987. május 11

Kedves Flóra Asszony!

Arra gondoltam, hogy talán összefoglalnám írásban, azokat a kérdéseket, amelyeket bátorkodtam telefonon feltenni. Tudjuk, hogy az emlékezet és a felejtés milyen bonyolult működésű, s így aztán hátha eszébe jut valamelyik kérdés kapcsán valami olyan fontos dolog, ami eddig nem. Márpedig úgy gondolom, hogy az Ön tanúságtétele József Attiláról kétszeresen is fontos: mivel a tényeket ismeri is és pszichológiailag értékelni is tudja. Hogy mennyi kárt okozott például Németh Andor azzal, hogy azzal a tekintéllyel, amelyet tényismerete szerzett neki JA körül, mondta a pszichológiai számárságokat – ezt nálam jobban meg tetszik tudni ítélni.

Flóra a tényeket ismeri is és pszichológiailag értékelni is tudja

Mármost én ilyen pszichológiailag (is) megítélendő kérdéseknek a következőket véltem telefonbeszélgetésünk során:

1., Volt-e bármi a beszélgetéseikben, ami arra készítse JA-t, hogy az Önhöz írott verseit – a Vágó Mártához vagy a Gyömrői Edithez írott versektől teljesen eltérő módon – át- meg átszöjje közéleti vonatkozású mondanivalóval?

2., Mi motiválhatta, hogy az Ön különösen súlyos, annak idején külön-külön is halálos betegségeit, úgy látszik, mintha egyáltalán nem vette volna komolyan?

3., Nem lehetséges-e, hogy azért bizonytalanodott el a mátraházi utazást illetően, mert az Ön első onnan küldött levelének utolsó két mondatát félreértette? Elbizonytalanodásra látszik utalni június 11-i válaszában ez a megfogalmazása: „...*talán* meglátogathatnám valamelyik nap. Mikor? *Vagy ne tegyem?*”

**Mutatott-e JA különleges
érzék a paradoxonok
iránt?**

4., Melyik volt a május 22-i kb. 10 új vers? S a szeptember 21-i kettő?

5., Nem kérdeztem telefonon, de jó lenne tudni, mi volt a *Miért nem én?* c. pamfletben? Ezzel függ össze, hogy tetszik-e olyasmiről tudni, hogy őt a KP megpróbálta volna (1936-ban, az antifasiszta népfront jegyében) visszahívni, s hogy JA hogyan reagált erre?

6., Mutatott-e JA különleges érzék a *paradoxonok* iránt?

Őszintén remélem, hogy kérdéseim írásos rögzítését nem veszi tolakodásnak és hogy egyetért velem abban, amit az Ön tanúságtételének kettős fontosságáról fentebb írtam. Kérem, hogy ha a fenti kérdések kapcsán valami olyasmi eszébe jutna, amiről Ön is úgy ítéli meg, hogy – most már az igazságtalan vádak oly szükséges oszlatásán túl – fontos volna ahhoz, hogy JA emberi (nem pedig például „schizophren”-i) motívumait jobban megértsük, akkor valamilyen úton értesítsen (vagy ha erre engem ilyen vagy olyan okból esetleg illetéktelennek ítéel, akkor e fontos felismeréseket más formában engedje megismernünk).

Tisztelettel:

Garai László

Illyés Gyuláné egy újabb, hosszúra nyúlt telefonbeszélgetés alkalmával azt válaszolta a levélre, hogy erősen restelli, de egyetlen kérdésére sem jut eszébe semmilyen további részlet. De bármi további kérdésem támad, kéri, hogy hívjam őt fel telefonon.

Megköszöntem.

VÉGSZÓ

Proletár? Nem proletár? Lumpen-proletár? Szocialista? Nemzeti szocialista? Szociáldemokrata? Csak nem kommunista? Szélkakas-költő?

Írója most a végére ért ennek a könyvnek. Vajon a végére ért-e az olvasója is? S ha igen, milyen József Attilának viszi magával a képét? Olyannak-e, akiről említeni találják érdemesnek – mi több, nagy hangsúllyal emlegetik is a könyvben –, hogy proletár volt, hogy Marxnak szegődött s maradt mindvégig követőjéül, hogy szocialista volt, sőt egy időben kommunista is? Vagy olyannak, akiről az olvasható itt meg ott, hogy nem szeretett dolgozni; hogy ezért aztán nem is volt proletár; hogy igaz ugyan, hogy, amiért nem dolgozott, cserébe nem is evett, de egyáltalán nem azért, mintha nem lett volna pénze elég az evésre; s hogy ráadásul állandóan változtatta a maga szociális identitását. S ilyesfélét, megintcsak, mintha a könyvben is lehetne olvasni. Baloldali olvasónak készült a kedvére ez a könyv? Vagy azoknak a jubileumi megemlékezéseknek szegődik követőjéül, amelyeket jobboldali lapokban olvashatni? Meg olyanokban, amelyek konjunktúrához és vele kapcsolatos elvárásokhoz illeszkedve keresik jobboldali olvasóknak a kegyét?

*

Különben nem könnyű a dolga egy ilyen lapnak, ha ünnepelnie kell egy költőt, aki proletárnak, meg szocialistának vallotta magát, egy időben pedig, pláne, kommunistának. Szinte mint egy Csehov-dráma negyedik felvonásában, lehet hallani hamarosan a megkönnyebbülést: „Elementek.” Tudniillik a jubileumi év napjai, amikor meg kellett emlékezni József Attiláról.

Nem könnyű, mondom, ez a dolog. Bár nem is lehetetlen. A *Magyar Nemzet*, például az ünnephez és az ünnepelthez méltóan hosszú cikkében intelligensen oldotta meg a feladatát. És tisztességesen. Alkalmasint abból indult ki, hogy ha mégannyira proletár volt is, meg szocialista, de akár kommunista is, József Attila, ez a zseniális költő, az egész magyar nemzetnek a közös kincse. Ha pedig ez így van, akkor nemzeti elkötelezettségű magyar lapnak az a – nem könnyű, de nem is lehetetlen – dolga, hogy méltósággal büszke legyen arra, akiről szól.

A másik, a méltósággal, tisztességgel és intelligenciával átellenes póluson ott látjuk a nyilatkozót, aki a ritka – száz évben egyszer adódó – alkalmat talán összetéveszti mindennapi parlamentünkkel, amikor értesíti a nemzetet, hogy a baloldal ideges, mert most már nem teheti meg, amit sokáig: hogy rátelepedjen József Attilára, a szocialista költészet előfutáraként igyekezzen őt bemutatni, kisajátítva néhány verssorát...

Lehet, persze, hogy mindössze az történik, hogy van, aki a mondott nehézségen történetesen azzal próbál úrrá lenni, hogy prepotenciát elegyít privát ostobasággal. Lehet, de nem hiszem. Egy, az *Új Ember*-ben megjelent cikkről például szemmel látható, hogy szerzője tudja, miről beszél, s hogy kiről. S lám, a szöveg egy helyén ez áll: József Attilának „minden verse istenes vers. Annál

Milyen József Attilának viszi magával a képét a könyv olvasója?

„A szocialista költészet előfutáraként igyekeztek bemutatni JA-t, kisajátítva néhány verssorát...”

Ignotus: Marxista költő volt, cáfolata annak a babonának, hogy igazi költő nem lehet „-ista”

nagyobb szégyen, hogy ezt a barbárok évtizedekig próbálták rejtegetni-dugdосni ostoba rendszerük elől.”

Persze „a barbároknaк” van mit a szemükre hányni. Biztos volt oka Ignotus Pálnak, hogy már 1947-1948-ban figyelmeztessen: „hiábavaló vörösre mázolni azt, aki máz nélkül volt vörös”. Amihez magyarázatul még azt tette akkor hozzá, hogy József Attilát „olthatatlan igazságkutató szomszja a forradalmi szocializmus útjára, s valóban: pályája egy jelentős és termékeny, bár nem befejező szakaszán a kommunista mozgalom szolgálatába kényszerítette. Baloldali költő volt, mindvégig híve a népfrontnak, a kommunistákkal való összefogásnak. Marxista költő volt, eleven cáfolata annak a babonának, hogy igazi költő nem lehet »-ista«; a proletárok költője volt, testestől-lelkestől. Ezt nem látni benne vakság volna; egyedül ezt látni benne színvakság. A politikát kilúgozni belőle halottgyalázás volna, de alakját egy politikai riadó illusztrációjává sekélyesíteni szintén nem a legkegyeletesebb eljárás – még akkor sem, ha a sekélyesítést a rajongó hódolat kifejezéseinek kíséretében végzik el. Olyannak lássuk alakját, amilyen volt. Kibírja. Sőt: megköveteli.”

Akiről értő – s egyébként, tudjuk, szigorúan igényes – barát ilyesmit írhat, arról mit írhat ma vajon egy jobboldali lap? Vagy egy olyan, amely mai konjunktúrához s vele kapcsolatos elvárásokhoz illeszkedik? Amikor az UNESCO is arra emlékeztet, hogy az illető ünneplésének jött el az ideje.

Mondom, nem könnyű a dolog. A politikai palettának azon a felén két motívum lett mindennapossá. A versként teljesen félreértett „Szép kincses Kolozsvár” kezdetű irredenta versezet sűrűn – a születésnap körüli időkben naponta többször is – elszavalásra került. S a másik motívum: „Szegény Attila!”

„Kérem szépen, József Attila léte első pillanatától áldozatra vetett ember volt – olvassuk az *Új Ember* szóba került szövegében – Egyetlen percnyi esélye sem volt a menekvésre... Eleve, testébe-lelkébe zártan, mondhatni, genetikusan benne volt az az elviselhetetlen »helyzet«, ami legbenső sakk-mattként vesztesre állította.”

Ám ott belül a magyarázat, ugye.

Szegény Attila!

***Neue Zürcher Zeitung:*
„a világirodalomhoz tartozik a boldogtalan József Attila költészete.”**

Még külföldön is így ír róla a konzervatív sajtó. A 100. születésnapon megjelent számában például a *Neue Zürcher Zeitung*-nak ezt olvashatni: „kétség sem férhet ahhoz, hogy a világirodalomhoz tartozik a *boldogtalan József Attila* költészete.”^{CLXXXIV}

S lám, a *Népszabadság* is: „A mély seb” a címe a megemlékezésnek. Szegény Attila!

Igaz, ha elolvassuk a szöveget, kiderül, hogy nem erről van szó. Nem József Attiláról van szó. Véelhetnők: talán az UNESCO nem mondta meg a *Népszabadság*-nak pontosan, kiről s miről is ajánlja a megemlékezést. Ezért aztán sokmindenről szó esik: a József Attila-kutatás sebeiről; Szabolcsi Miklósról, aki e sebekért a fő felelősséget viseli, megosztva Aczél Györggyel; „a legnagyobb botrányról, arról a mély sebről, amely József Attila költészetében tátong”, stb. A szöveg olvastán a tiszteletleneknek tücsök jut eszükbe, meg bogár – a tisztelettelieknek: a világ. Igaz is: sebed a világ – talán ezért van, hogy magáról az ünnepeletről nemigen esik szó ebben az ünnepi szövegben.

A *Népszabadság* ünnepi megemlékezésének szövege majdnem féloldalt is kitesz

Vagy mégsem ezért? Aki a figyelmét a *Népszabadság* majdnem féloldalt is kitevő ünnepi megemlékezésének szövegéről kiterjeszti a József Attila jubileumi megemlékezésének szentelt egy újságoldal nagyobbik felére, amelyet egy kép foglal el, az azonnal korrigálja a maga tévedését. A fotó-montázson József Attila parlament-melletti szobra látható, amint egy stilizált rakodópart stilizált alsó kövén ül, tőle érdektelen nagyságú távolságra ifjak ülnek-állnak, egyikük kinyújtott karjával valahová a távolba mutat, elfele József Attilától, s a többi

három követi az iránymutatást a távlatokat kémlelő tekintetével. A hátuk mögött ücsörög József Attila.

Képaláírás nincsen. Pedig lehetne: József Attila, a lúzer. Akin túlhaladt a kor – mit csináljunk?

Szegény Attila!

Holott egy másik cikk, a *Hitel*-ben amellelt vonultat fel érveket, hogy nem is volt olyan szegény. A *hecc-szöveg* szerzője belenéz – belekövetkeztet – József Attila zsebébe, s csak úgy zúdítja ránk az adatokat, melyek, írja, mutatják, hogy, így vagy úgy, *havi kétszáz mindig telt*.

Az ám!

Mindenesetre a *Hitel*-szöveg (miután eligazított, hogy József Attila „munkásmozgalmi versei érvénytelenek”, hogy „szenvetéstörténetét sokkal inkább pszichiátriai, mintsem szociológiai tények indokolják”, hogy az „önsorsrontás nagyobb szerepet játszik benne a társadalmi ellentmondásoknál”) szemrehányást tesz: „A költő anyagi helyzete érdemes lenne az irodalomtörténészek figyelmére, hogy végre tisztán lássunk ebben a kérdésben.” Tűnődöm: Miért is? Tűnődöm, tisztán látnak-e már az irodalomtörténészek abban a másik kérdésben, vajon szerette-e József Attila a sárgaborsó-főzeléket. Meg abban a továbbiban, vajon hányas cipőt viselt? Mert ha lábméretnek, az Ilkovicznál fogyasztott ételek jegyzékének vagy (olvasom a folyóiratban, amelynek címe egyébként *Hitel*) elkártyázható pénzmennyiségnek megállapítható, hogy oki összefüggése van e tulajdonságok hordozója által generált irodalmi szövegekkel, akkor súlyos mulasztást kell felróni az irodalomtörténészeknek, ha nem méltatják figyelmükre bármelyiket is József Attilának mondott tulajdonságai közül.

Az a cikk, amelyet a *Népszabadság* megrendelésére írtam, József Attilának ilyen s hasonló tulajdonságairól szintén nem szólt. Talán nagyobb baj volt, hogy olyan minőségeiről viszont igen, amelyekről már Ignó Pál is: hogy József Attila proletár volt, hogy szocialista volt, Marx-követő volt, sőt egy időben még kommunista is.

Persze, nem biztos, hogy ezért történt, hogy a lap főszerkesztőjével jóelőre megállapodott cikk végül nem jelent meg a lapban, amely egy időben maga is szocialista volt, picit néha Marx-követő is (legalább annyira, hogy fejlécén Marx szavaival szólott arról, miképpen járjanak el a *világ proletárjai*). S sorolhatnánk még akár tovább is, mi minden kapcsolta még e lapot az ünneplendőhöz. De hát egy ilyen lappal is előfordulhat, hogy főszerkesztője téved. S alkalmasint ez történt, amikor a főszerkesztő maga is abban a hiszemben lehetett, mint én: hogy ilyen ünnepeltek és ilyen ünneplőnek összetalálkozása, az egy többféle szemmel tekintett József Attiláról többféle hangon szóló *Népszabadság-mellékletet* jelent. Másképp hogyan is bátoríthatott volna arra, hogy két teljes újságoldalon írjak... Nem arról, hogy proletár, meg hogy szocialista, hogy Marx-követő, sőt egy időben még kommunista is – hanem hogy mindez miért méltó említésre, ha József Attila az, akiről szó van. Amikor aztán eligazították, alkalmasint a főszerkesztő úr is belátta: ha egyetlen cikk elfoglalna két oldalt abból a majdnem féloldalt is kivevő terjedelemből, ami szánva lesz erre a dologra, akkor az összes többi megemlékezésre összesen *minusz másfél Népszabadság-oldal* jut. Ami még arra sem lenne elég, hogy az egykor mértékadó napilap leírja (amit aztán végül mégiscsak ott olvashattunk az ünnepi megemlékezésben): „Zavart okozott az is, hogy a proletariátus költője inkább a lumpenproletariátus rétegéből és kulturális világából érkezett.”

Miért méltó említésre, hogy JA proletár volt, szocialista, Marx-követő...?

*

Tény, hogy a könyvemben sok szó esik arról, hogy József Attila proletár volt és hogy kommunista. Éppilyen tény, hogy hangsúlyt kap bizonyos munkával szembeni ellenszenve is, meg készenléte, hogy identitását hirtelen akár ellentétes előjelűre váltsa. Éltet azonban a remény, hogy akinek sikerült előrehaladnia a könyv elolvasásában, annak számára kiderült: az én célom ezzel nem „baloldali tények” felvonultatása volt s nem is „jobboldali adalékok” elővezetése, hanem kizárólag az, hogy olvasó és jómagam együtt haladjunk előre annak megértésében, hogyan produkálta József Attila azt a gyötrelmes párhuzamos alkotási folyamatot, amelynek műveként egyszerre állt elő mindenkori ő maga és mindenkori szövege.

A könyvnek, amelyre ideje ráfordítani a hátsó fedőlapot, az volt a dolga, hogy közelebb segítse az olvasóval együtt magát a szerzőt is annak a csodának a megértéséhez, ami József Attila volt.

Jegyzetek

- I „Kiterítenek úgyis”. József Attila tragikus paradoxonai. *Világosság*, 27:12. (1986) Melléklet.
- II *Társadalmi azonosság és tudat*. Védés: 1988 április 22-én. Opponensek: Bókay Antal, Buda Béla, Kelemen János. Bíráló Bizottság elnöke: Grastyán Endre.
- III „...elvelyültem és kiváltam”. Társadalomlélektani esszé az identitásról. Bp. T-Twins, 1993. 113-197.
- IV Az interdiszciplinaritásról és halmozott hátrányairól. *Magyar Tudomány*, XLIV. (1999) 3. 339-346.
- V Kurt Lewin: Az arisztotelészi és a galileánus gondolkodásmód összecsapása a mai pszichológiában In: *A mezőelmélet a társadalomtudományban. Válogatott elméleti tanulmányok*. Bp. Gondolat Kiadó, 1972. 41-90.
- VI Elméleti pszichológia. Országos Széchenyi Könyvtár: MEK, 2005.
<http://mek.oszk.hu/03100/03102/>
<http://www.staff.u-szeged.hu/~garai/Strukt.htm#Split>
- VII Személyiségdinamika és társadalmi lét. Bp. Akadémiai Kiadó, 1969.
- VIII <http://www.staff.u-szeged.hu/~garai/Strukt.htm#SC>
- IX *Társadalmi azonosság és tudat*. Akadémiai doktori értekezés. Bp., 1987.
 „...elvelyültem és kiváltam”: Társadalomlélektani esszé az identitásról. Bp. T-Twins, 1993. 29-82.
- X Les débuts de la catégorisation sociale et les manifestations verbales. Une étude longitudinale. (társszerző: Köcski Margit). *Langage et Société*, 1978:4. 3-30.
 A szociális kategorizáció és az identitásképzés kapcsolatáról. (társszerző: Köcski Margit). In.: Erős Ferenc (szerk.): *Azonosság és különbözőség: Tanulmányok az identitásról és az előítéléről*. Bp. Scientia Humana, 1996. 72-95.
- XI Les paradoxes de la catégorisation sociale. *Recherches de Psychologie Sociale*, 1981:3. 131-141.
 Social Identity: Cognitive Dissonance or Paradoxe? *New Ideas in Psychology*, 4:3. (1986) 311-322.
 A szociális identitás paradoxonai. *Pszichológia*, 8:2. (1988) 215-240.
- XII „...elvelyültem és kiváltam”. Televíziós előadássorozat az identitásról. Bp.: Televideó, 1997.
 „Hidd, hogy te mégy...” Önminterjú. *Valóság*, 29:3. (1986) 54-65.
<http://www.staff.u-szeged.hu/~garai/Oninterju.htm>
 Elvelyülni és kiválni. *Mozgó Világ*, 12:12. (1986) 74-87.
 „Kiterítenek úgyis”. József Attila tragikus paradoxonai. *Világosság*, 27:12. (1986) Melléklet.
 Nemzedékek a magyar XX. században. *Kritika*, 1998:3. 16–20.
- XIII <http://www.staff.u-szeged.hu/~garai/Strukt.htm#Tacost>
Gazdaságpszichológia. Egyetemi jegyzet. Szeged: JATE. 1996. 61-104.
Emberi potenciál mint tőke: Bevezetés a gazdaságpszichológiába. Bp. Aula Kiadó, 1998. 69-121.
Identitásgazdaságtan: Gazdaságpszichológia másképpen. Bp. Tas Kiadó, 2003.
 A modern cinizmus gazdasági alapjairól. *Magyar Filozófiai Szemle*, 1963:6. 1044-1075.
 Vers une théorie psychoéconomique de l'identité sociale. *Recherches Sociologiques*, 1984. 313-335.
 Price or social identity? Determining economic activity in a post-capitalist system. In: H. Brandstätter and E. Kirchler (eds.): *Economic Psychology*. Linz. Rudolf Trauner Verlag, 1985. 21-35.
- XIV A kiválóság ára. *Közgazdasági Szemle*, 1998:3. 280-297.
 The price of excellence. In: *Inquiries into the Nature and Causes of Behavior. Proceedings of the XXIV. Annual Colloquium of the International Association for Research. Economic Psychology*, 1999. 750-759.
- XV <http://www.staff.u-szeged.hu/~garai/Strukt.htm#Secmod>
- XVI „...elvelyültem és kiváltam”: Társadalomlélektani esszé az identitásról. Bp. T-Twins, 1993. 83-111.
- XVII Nómenklaturizmus: A második modernizáció bolsevik típusú változata. *Thalassa*, 12:1. (2001) 73–117.

- XVIII The brain and the mechanism of psychosocial phenomena. *Journal of Russian and East-European Psychology*, 31:6. (1994) 71-91.
О значении и мозге: Совместим ли Выготский с Выготским? In: *Субъект, познание, деятельность: К семидесятилетию В. А. Лекторского*. Москва. Канон+, 2002. 590-612.
- XIX Ady-vízió. *Toll*, 1929. augusztus 18.; In: Szabolcsi Miklós (szerk.): *JAÖM III*. Bp. Akadémiai Kiadó, 1958. 21.
- XX Erre nézve a Szabolcsi Miklós szerkesztette *JAÖM III*. kötetének megjelenése – 1958 – lett a vízválasztó.
- XXI Kurt Lewin: A mezőelmélet a társadalomtudományban. Válogatott elméleti tanulmányok. Bp. Gondolat, 1972.
- XXII Lásd a Bevezetést.
- XXIII Lásd pl. R. Zazzo: *Les Jumeaux, le Couple et la Personne*. PUF, Quadrige, 1987, éd. révisée, valamint R. Zazzo: *Le Paradoxe des jumeaux*. Stock, 1984, 1997.
- XXIV H. Tajfel: *Human groups & social categories: Studies in social psychology*. Cambridge University Press. Cambridge etc., 1981. 7.
- XXV J. S. Bruner and C. C. Goodman: Value and Need as Organizing Factors in Perception. *Journal of Abnormal and Social Psychology*, 42 (1947), 33-44.
- XXVI H. Tajfel and A. L. Wilkes: Classification and quantitative judgment. *British Journal of Psychology*, 54, (1963 May), 101-114.
- XXVII H. Tajfel: *Human groups & social categories: Studies in social psychology*. Cambridge University Press. Cambridge etc., 1981. 78-88.
- XXVIII H. Tajfel: *Id. mű*, 228-238.
- XXIX H. Tajfel: *Id. mű*, 268-287.
- XXX Saussure, F. de: *Bevezetés az általános nyelvészetbe*. Bp. Gondolat Kiadó, 1967. 144-145. (Az eredeti alapján korrigált fordítás – GL).
- XXXI Vas István fordítása.
- XXXII Részletesebben I. a „Párbeszéd” c. fejezetben.
- XXXIII A nemzedéki összefüggések részletesebb bemutatását lásd: Nemzedékek a magyar XX. században. *Kritika*, 1998:3. 16-20.
- XXXIV Vö. a Bevezetéssel.
- XXXV Saussure, F. de: *Bevezetés az általános nyelvészetbe*. Bp. Gondolat Kiadó, 1967. 150.
- XXXVI Vö. S. E. Asch: Studies on independence and conformity: a minority of one against an unanimous majority. *Psychological Monographs*, 1956. 70. (416); és S. Moscovici: Social influence and social change. London. Academic Press, 1976.
- XXXVII S. Milgram: *Obedience to authority*. London. Tavistock, 1974.
- XXXVIII G. Hausner: *Ítélet Jeruzsálemben*. Bp. Európa, 1984. 506.
- XXXIX Lásd részletesebben alább a negatív paradoxonnal foglalkozó fejezetet.
- XL Lásd ezzel összefüggésben a továbbiakban Mussolini esetét.
- XLI C. E. Sluzki and D. C. Ransom (eds): *DOUBLE BIND: The foundation of the communicational approach to the family*. New York, London, San Francisco. Grune & Stratton. 1976. Lásd még: Buda Béla (szerk.): *Pszichoterápia*. Bp. Gondolat Könyvkiadó, 1981.
- XLII Lásd Bateson, Jackson, Haley és Weakland: Toward a theory of schizophrenia. *Behavioral Science*, 1 (1956), 251-264.
- XLIII Watzlawick, Beavin és Jackson: *Pragmatics of Human Communication. A Study of Interactional Pattern, Pathologies and Paradoxes*. New York. W. W. Norton, 1967. 215.
- XLIV Lásd „A kategorizációs jelölő” c. fejezetet.
- XLV Lásd e kettős lehetőségnek elméletét mindenekelőtt P. Patrice Guillaume The Double Bind: The Intimate Tie Between Behaviour and Communication.
Letöltve: 2005.10.23. <http://laingsociety.org/cetera/pguillaume.htm#cit>
- XLVI Zsolt Béla: *Kilenc koffer*. Bp. Magvető, 1980
- XLVII Az eredeti szöveg megjelent: Mussolini ügyei. *Élet és Irodalom*, 1986 szeptember 25.
- XLVIII A szociálpszichológiai vizsgálathoz azoknak a történettudományi kutatásoknak az eredményeit vettem alapul, amelyeket Ormos Mária mutat be *Mussolini* c. monográfiájában. Bp. Kossuth Könyvkiadó, 1987.
- XLIX *MEM* 3. Bp. 1960. 40.

- L A szövegben a gyerekpéldáknak és értelmezésüknek a forrása: Köcski Margit: *A társadalmi struktúrában elfoglalt pozíció és a gyermek lelki fejlődése: Egy longitudinális vizsgálat*. Kandidátusi értekezés. (oroszul) Moszkvai Állami Egyetem, 1981; továbbá *A megszólított és a megszólító gyermek* címen feldolgozott gazdag empirikus anyag, amely egyelőre csak kéziratként hozzáférhető.
- LI V. S. Muhina saját gyermekeire vonatkozó rendszeres orosz nyelvű feljegyzéseit (*Близнецы* [Ikrek]. Moszkva. Proszsvescsenie, 1969) vettük alapul a másodelemzéshez, amelyet Köcski Margit végzett el.
- LII A Nizzai Egyetemen irányításom alatt készült szociálpszichológiai esettanulmányok egyike – GL
- LIII Az eredeti szöveg megjelent: Nömenklaturizmus. A második modernizáció bolsevik típusú változata. *Thalassa*, 2001. (12) 1. 73-117.
- LIV A magyarországi filmforgalmazásban nyert félreérthető címe szerint: *A tűzön nincs átkelés*.
- LV *Népszabadság*, 1992. március 7. Az 1949 június 7-én készült magnófelvételtől leírt teljes szöveget lásd *Társadalmi Szemle*, XLVII:4 (1992) 76-89.
- LVI Ennek logikájáról lásd a továbbiakat.
- LVII Szabó Lőrinc fordítása.
- LVIII A *Lear király*-ból vett idézetek Füst Milán fordításából valók.
- LIX Kiemelés tőlem – GL
- LX Horváth Iván és Tverdota György (szerk.): *miért fáj ma is: Az ismeretlen József Attila*. Bp. Balassi Kiadó/KJK, 1992. 357-386.
- LXI Tverdota György: Barkochba (In: Kabdebó Lóránt, Kulcsár Szabó Ernő, Kulcsár-Szabó Zoltán, Menyhért Anna [szerk.]: *Tanulmányok József Attiláról*. Bp. Anonymus, 2001. 58-63.)
- LXII Lásd pl. Illyés Gyuláné: *József Attila utolsó hónapjairól*. Bp. Szépirodalmi Könyvkiadó, 1987. 17.
- LXIII Tverdota György: Ihlet és eszmélet: József Attila, a teremtő gondolkodás költője. Bp.: Gondolat, 1987. 11.
- LXIV Lásd az „Aki nem dolgozik, ne is egyék” c. fejezetben.
- LXV *Hogyan halt meg József Attila?* Gyöngyös: Pallas Antikvárium, 2001.
- LXVI Pathográfiai tanulmány. *Ideggyógyászati Szemle*, 1966 július, 195-203.
- LXVII Lásd Bókay Antal, Jádi Ferenc és Stark András: „Köztetek lettem én bolond...” [helyesen: „Köztetek lettem bolond én...” – GL megj.] c. könyvének vonatkozó fejezeit (JAK füzetek 3. Bp. Magvető Könyvkiadó, 1982. 117-184.)
- LXVIII Lásd pl. Bak Róbert: Being in Love and Object Loss. *International Journal of PsychoAnalysis*, 1973:54. 1-8.
- LXIX Lásd pl. Bak Róbert: Being in Love and Object Loss. *International Journal of PsychoAnalysis*, 1973:54. 1-8.
- LXX Vezér Erzsébet: Ismeretlen József Attila-kéziratok. *Irodalomtörténet*, 1971:3. 621.
- LXXI József Jolán: *József Attila élete*. Bp. Cserépfalvi, 1947. 12-13.
- LXXII *Ajtót nyitok*. 1935 február 10.
- LXXIII József Attila ezzel kapcsolatos hangulatának alakulását fejezi ki volt pszichoanalitikusához, Rapaport Samuhoz 1934-ben Hódmezővásárhelyről írott – értelmezéstől függően: egyetlen vagy több – levele (Horváth Iván és Tverdota György [szerk.]: *miért fáj ma is: Az ismeretlen József Attila*. Bp. Balassi Kiadó/KJK, 1992. 357-386.).
- LXXIV Mórocz Zsolt: A legenda oda... *Hitel*, 2004 szeptember, 3-24.
- LXXV Lásd még jelen könyv Zárszavát.
- LXXVI Szabolcsi Miklós: Fiatal életek indulója. József Attila pályakezdése. Bp. Akadémiai Kiadó, 1963. 51.
- LXXVII Szabolcsi Miklós: *Id. mű*, 46., ill. 79.
- LXXVIII Szabolcsi Miklós: *Id. mű*, 17.
- LXXIX Koczka Sándor: A motiváló „eredet”. *Irodalomtörténet*, 1959. 336.
- LXXX József Jolán: *Id. mű*, 33-34.
- LXXXI *Anyám*. 1931 január 6.
- LXXXII Marx: A politikai gazdaságtan bírálatának alapvonalai. Első rész. Bp. 1972. 351.
- LXXXIII Szabolcsi Miklós (szerk.): *JAÖM IV*. Bp. Akadémiai Kiadó, 1967. 39.
- LXXXIV *Szép Szó*, 1938 január-február, 3-6.
- LXXXV Levél Gyömrői Editnek (Budapest, 1936. október 28). Fehér Erzsébet (szerk.): *József Attila Válogatott Levelezése*. Bp. Akadémiai Kiadó, 1976. 340.

- LXXXV „Hegel, Marx, Freud.” *Szép Szó*, 1938. január-február. 17. Lásd még In: Szabolcsi Miklós (szerk.): *JAÖM III*. Bp. Akadémiai Kiadó, 1958. 263. (Kiemelések tölem – GL)
- LXXXVI József Attila: „A szocializmus bölcselése.” In: Szabolcsi Miklós: *Id. mű*, 149.
- LXXXVII „A hegeli jogfilozófia kritikájához. Bevezetés”. *MEM I*. Bp. 1957. 387-390.
- LXXXVIII *MEM 2. köt.* Bp. 1971. 35.
- LXXXIX *Egy könyvkiadó feljegyzései*. Bp. Gondolat Kiadó, 1982. 153.
- XC Horváth Iván és Tverdota György: *Id. mű*, 424-428.
- XCI A harcoló ember és a termelő ember motívumának szembekerüléséről lásd a Mussolini-esszében mondottakat.
- XCII Ignotus Pál: Költő és a halál. *Szép Szó*, 1938. január-február. 60.
- XCIII *Végül* (1926 és 1931 között csiszolódott).
- XCIV „A művészet kérdése és a proletárság.” In: *JAÖM III*. 257.
- XCXV Uott.
- XCVI Németh Andor: A semmi ágán. *Szép Szó*, január-február, 36-37.
- XCVII Fejtő Ferenc: József Attila költészete. *Szép Szó*, 1938. január-február, 68-69.
- XCVIII *[Hová forduljon az ember...]* Stoll Béla feltevése szerint 1932-ben íródott.
- XCIX *JAÖM III*. Id. kiad. 216. A kérdéses szöveg teljességének idézésében a kiemelés tölem – G L
- C Kiáltozás. 1936
- CI François Fejtő: *Mémoires de Budapest à Paris*. Paris. Calman Lévy, 1986. 67.
- CII *Szép Szó*, 1938. január-február, 6.
- CIII *Végül*. 1931.
- CIV Lásd *JAÖM III*. Id. kiad. 429-447.
- CV *Id. mű*, 443.
- CVI Szabolcsi Miklós (szerk.): *József Attila Emlékkönyv*. Bp. Szépirodalmi Könyvkiadó, 1957. 322.
- CVII *Kritika*, 1986/8. 9
- CVIII József Attila Válogatott Levelezése. Id. kiad., 277
- CIX József Attila: Az ifjúság nemi problémái. In: *JAÖM III*. 127.
- CX Vö. Frege: Jelentés és jelöllet. In: *Logika, szemantika, matematika. Válogatott tanulmányok*. Bp. Gondolat Kiadó, 1980. 156-190.
- CXI József Attila Emlékkönyv. Id. kiad., 330.
- CXII Kései sirató. 1935-1936.
- CXIII „Hegel, Marx, Freud”. *Szép Szó*, 1938. január-február, 16. Lásd még In: *JAÖM III*. Id. kiad. 262.
- CXIV *Id. mű*, 140-147.
- CXV *Id. mű*, 367-368.
- CXVI Miklós Tamás: *Id. mű*, 129. Lásd még például Fejtő Ferenc cikkét az *Élet és Irodalom* 1988. július 15-i számában, továbbá Gyertyán Ervin reflexióit e lap ugyanez évi szeptember 2-i számában azokra a kommentárokról, amelyeket Fejtő cikkére reagálva én tettem közzé ugyanitt augusztus 12-én.
- CXVII Lásd Horváth Iván és Tverdota György (szerk.): *miért fáj ma is: Az ismeretlen József Attila*. Id. kiad., 357-382.
- CXVIII A „...kétes létben a bizonyosság” c. fejezetben.
- CXIX József Attila és a párt. In: Horváth Iván és Tverdota György: *Id. mű*, 297-324.
- CXX *Id. mű*, 313. Kiemelés tölem – GL
- CXXI *Már két milliárd*. 1937 február.
- CXXII Irodalom és szocializmus. In: *JAÖM III*. 92.
- CXXIII *A város peremén*. 1933 július-augusztus.
- CXXIV Irodalom és szocializmus. In: *JAÖM III*. 81.
- CXXV Lásd *JAÖV 2.* javított és bővített kiadás, III. 188.
- CXXVI *Ákácokhoz*. 1929 november 23.
- CXXVII Levél Halász Gábornak. *József Attila Válogatott Levelezése*. Id. kiad., 318
- CXXVIII Irodalom és szocializmus. *JAÖM III*. Id. kiad., 81.

- CXXIX Hegel, Marx, Freud. *JAÖM III.* Id. kiad., 263., illetve 268.
- CXXX A szocializmus bölcselete. *JAÖM III.* Id. kiad., 149. és 151.
- CXXXI *JAÖM III.* Id. kiad., 93-94.
- CXXXII *Élet és Irodalom*-beli, imént hivatkozott publikációjában. Az „E sorok írója költő” kezdetű szöveget ezt megelőzően már közzétette Horváth Iván (József Attila és a párt. *Gondolat-jel*, 1988/1). A szöveget most lásd Horváth Iván és Tverdota György (szerk.): *miért fáj ma is: Az ismeretlen József Attila*. Bp. Balassi Kiadó/KJK, 1992. 307-308.
- CXXXIII 1935. október 24.
- CXXXIV *Május*. 1935. november
- CXXXV *Egy ifju párra*, 1935 szeptember
- CXXXVI Sollner József: „József Attila a mozgalomban” című nyilatkozatában (In: *József Attila Emlékkönyv*. Id. kiad., 280.)
- CXXXVII Sándor Pál: „Emlékeim József Attiláról” (In: *József Attila Emlékkönyv*. Id. kiad., 326-329.) JA elveszett írásával kapcsolatosan lásd Nagy Csaba érdekes találgatásait In: Horváth Iván és Tverdota György: *Id. mű*, 325-350.
- CXXXVIII Horváth Iván és Tverdota György (szerk.): *Id. mű*, 362-363.
- CXXXIX Lásd erről Bókay-Jádi-Stark: *Köztetek lettem én bolond...* Id. kiad. 54-115. lásd továbbá Szőke György két tanulmányát: József Attila apaképe. *Kortárs*, 1979/5. 763-772. és József Attila anyaképének formálódása. *Kortárs*, 1982/9. 1451-1454.
- CXL Horváth Iván és Tverdota György (szerk.): *Id. mű*.
- CXLI *Id. mű*, 365.
- CXLII *Id. mű*, 366.
- CXLIII Szabad-ötletek jegyzéke. In: Horváth Iván és Tverdota György (szerk.): *Id. mű*, 445.
- CXLIV *Id. mű*, 378.
- CXLV *JAÖM III.* 128-130
- CXLVI Horváth Iván és Tverdota György (szerk.): *Id. mű*, 378-379.
- CXLVII *Uo.* 428.
- CXLVIII *Uo.* 379
- CXLIX Illyés Gyuláné: *József Attila utolsó hónapjairól*. Bp. Szépirodalmi Könyvkiadó, 1987.
- CL Horváth Iván és Tverdota György (szerk.): *Id. mű*, 378-379.
- CLI *Mint gyermek...* 1935 szeptember.
- CLII *JAÖM III.* Id. kiad. 268. ill. 153. Ez utóbbi helyen a szöveg nyilvánvaló elírását a filozófiai terminusok jelentésének és József Attila más szövegeiben való előfordulásuknak tekintetbevételével javítottam.
- CLIII *JAÖV III.* 2. kiadás 224.
- CLIV Szabolcsi Miklós: *Kész a leltár. József Attila élete és pályája 1930–1937. c. könyvének 657. oldalán* (Irodalomtörténeti Könyvtár 41. Bp. Akadémiai Kiadó, 1998.)
- CLV PIM Kézirattár, JA 1087/62
- CLVI Marx, K.: *Gazdasági-filozófiai kéziratok*. Budapest, 1962, 68.
- CLVII *Élet és Irodalom*, 1998/48.
- CLVIII Szabolcsi Miklós: *Id. mű*, 658.
- CLIX „...elvelytem és kiváltam”: Társadalomlélektani esszé az identitásról. Bp. T-Twins Kiadó, 1993, 168.
- CLX „A szocializmus bölcselete.” Szocializmus, 1934/12, *JAÖM III.* 150.
- CLXI Németh Andor: *József Attila*. Bp. 1944. 174.
- CLXII Lásd „A szociális identitás és a szociális kategorizáció paradoxonjai” c. fejezetet
- CLXIII Vö. Tverdota György: „Mindenség a semmiségbe...” (Kísérlet a „Költőnk és Kora” elemzésére.) In: Tverdota György: *Ihlet és eszmélet: József Attila, a teremtő gondolkodás költője*. Bp.: Gondolat, 1987. 372-373.
- CLXIV *József Attila utolsó hónapjairól* való tudásunk legfontosabb forrása: Illyés Gyuláné ilyen címen megjelent emlékirata (Bp. Szépirodalmi Könyvkiadó, 1987).
- CLXV A feldolgozás teljes szövegét lásd a 3. jegyzetben megjelölt helyeken.
- CLXVI Illyés Gyuláné: *József Attila utolsó hónapjairól*. Id. kiad., 18., ill. 22.

- CLXVII *Id. mű*, 103.
- CLXVIII *Id. mű*, 34.
- CLXIX *Id. mű*, 93.
- CLXX *Id. mű*, 80.
- CLXXI József Attila Válogatott Levelezése. Id. kiad., 337-344.
- CLXXII Illyés Gyuláné: *Id. mű*, 30-38.
- CLXXIII *Id. mű*, 16-17 és 19-20.
- CLXXIV Így Illyés Gyuláné is emlékirásának 7. jegyzetében.
- CLXXV C. E. Sluzki and D. C. Ransom (eds): *DOUBLE BIND: The foundation of the communicational approach to the family*. New York, London, San Francisco. Grune & Stratton. 1976.
- CLXXVI Vö. Cserne István: Mitológia és diagnosztika: József Attila kórképe. In: Horváth Iván és Tverdota György (szerk.): *Id. mű*, 43-64.
- CLXXVII Pragmatics of Human Communication. A Study of Interactional Pattern, Patologies and Paradoxes. New York. W. W. Norton. 1967
- CLXXVIII „A viszony” c. fejezetnek „A negatív paradoxon.” c. részében
- CLXXIX Illyés Gyuláné: *Id. mű*, 89
- CLXXX *Id. mű*, 104-105.
- CLXXXI Horváth Márton: *Id. mű*.
- CLXXXII Az eredeti szöveg megjelent: *Kritika*, 1987/9. 31-32.
- CLXXXIII Az eredeti szöveg megjelent: *Népszabadság*, 1987. május 23. 6.
- CLXXXIV Kiemelés tőlem – GL